

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

DECLARAȚIE A COMITETULUI ISTORICILOR LIBERI DIN ROMÂNIA

ISTORIA ROMÂNIEI

PROBLEME ALE GENEZEI ȘI EVOLUȚIEI ORAȘULUI MEDIEVAL
PE TERITORIUL ROMÂNIEI

MIRCEA D. MATEI

DESPRE MĂNĂSTIREA PLUMBUIȚA ȘI UN FRAGMENT DIN CRONICA
ȚĂRII ROMÂNEȘTI

ȘTEFAN ANDREESCU

ISTORIA ȚĂRII RUMĂNEȘTI, AUTORUL ȘI DATA EI

ANDREI PIPPIDI

ISTORIA UNIVERSALĂ

KRIEGSSCHULDFRAGE KRIEGSCHULDLÜGE

DAN A. LĂZĂRESCU

DOCUMENTAR

INTRODUCEREA UNOR PLANTE NOI ÎN AGRICULTURA TRANSIL-
VANIEI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

LUDOVIC DEMÉNY

ASPECTE ALE ECONOMIEI DOMANIALE. PRIVILEGIILE ASUPRA
APELOR INTERNE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XIV–XVI

IOLANDA TÎGHILIU

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

12

TOMUL 42

1989

DECEMBRIE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

Revista de istorie

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament anual este de 180 lei. „Revista de istorie” apare de 12 ori pe an.

Cititorii din străinătate se pot abona la „Revista de istorie” adresându-se la Rompresfilatelia. Departamentul export-import-presă. P.O. Box — 12 — 201. Telex 10378 prsfi r — BUCUREȘTI, calea Griviței nr. 64 — 66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa colectivului de redacție al revistei „Revista de istorie”.

Colectivul de redacție: Ion Apostol — *Redactor șef adjunct*, Mihai Oprițescu, Nagy Pienaru.

Adresa Redacției:
B-dul Aviatorilor, nr. 1
71246 — București, tel. 50 72 41

www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM 42, NR. 12
Decembrie 1989

Declarație a Comitetului istoricilor liberi din România 1167

ISTORIA ROMÂNIEI

- MIRCEA D. MATEI, Probleme ale genezei și evoluției orașului medieval pe teritoriul României 1169
ȘTEFAN ANDREESCU, Despre mănăstirea Plumbuita și un fragment din cronica Țării Românești 1193
ANDREI PIPPIDI, Istoria Țării Românești, autorul și data ei 1209

ISTORIA UNIVERSALĂ

- DAN A. LĂZĂRESCU, Kriegsschuldfrage . . . kriegsschuldfrage 1225

DOCUMENTAR

- LUDOVIC DEMÉNY, Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei în secolul al XVII-lea 1245
IOLANDA ȚIGHILIU, Aspecte ale economiei domaniale. Privilegiile asupra apelor interne în Țara Românească în secolele XIV—XVI. 1256

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

- Încă zece ani de activitate ai Comisiei de heraldică, genealogie și sigilografie (*Dan Berindei*) 1263

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

- AL. ZUB, *Istorie și istorici în România interbelică*, Edit. Junimea, Iași, 1989, 412 p. (*Damian Hurezeanu*) 1271
VICTOR KERNBACH, *Dicționar de mitologie generală*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, 666 p. (*Vasile Munteanu*) 1273
S. N. EISENSTADT, A. SACHAR, *Society, Culture and Urbanization*, Sage Publications, Newbury Park-Beverly Hills, 1987, 392 p. (*Florin Țurcanu*) . . . 1274
ERICII DONNERT, *La Russie au Siècle des Lumières*, Editions Leipzig, Leipzig, 1983, 227p. + il. (*Mihai Manea*) 1276

„Revista de istorie”, tom 24, nr. 12, p. 1165—1278, 1989

REVISTA DE ISTORIE

TOME 42, N° 12

Décembre 1989

La déclaration du comité des historiens libres de Roumanie 1167

HISTOIRE DE LA ROUMANIE

- MIRCEA D. MATEI, Problèmes de la genèse et de l'évolution de la civilisation urbaine médiévale sur le territoire de la Roumanie 1169
- ȘTEFAN ANDREESCU, Le monastère de Plumbuita et un fragment de la chronique de Valachie 1193
- ANDREI PIPPIDI, L'histoire de Valachie, son auteur et sa date 1209

HISTOIRE UNIVERSELLE

- DAN A. LĂZĂRESCU, Kriegsschuldfrage . . . kriegsschuldfrage 1225

DOCUMENTAIRE

- LUDOVIC DEMÉNY, L'introduction de nouvelles plantes dans l'agriculture transylvaine au XVIIe siècle 1245
- IOLANDA ȚIGHIILIU, Aspects de l'économie domaniale. Les privilèges des eaux intérieures en Valachie aux XIVe—XVIe siècles 1256

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

- Encore dix ans d'activité de la Commission d'héraldique, de généalogie et de sigillographie (*Dan Berindei*) 1263

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

- AL. ZUB, *Istorie și istorici în România interbelică* (Histoire et historiens dans la Roumanie de l'entre-deux-guerres), Edit. Junimea, Iași, 1989, 412 p. (*Damian Ilurezeanu*) 1271
- VICTOR KERNBACH, *Dictionar de mitologie generală* (Dictionnaire de mythologie générale), Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, 606 p. (*Vesile Muntean*) 1273
- S. N. EISENSTADT, A. SACHAR, *Society, Culture and Urbanization*, Sage Publications, Newbury Park-Beverly Hills, 1987, 392 p. (*Florin Țurcanu*) 1274
- ERICH DONNERT, *La Russie au Siècle des Lumières*, Editions Leipzig, Leipzig, 1986, 227 p. + il. (*Mihai Manea*) 1276

„Revista de istorie”, tom 42, nr. 12, p. 1165 1278, 1989

DECLARAȚIE A COMITETULUI ISTORICILOR LIBERI DIN ROMÂNIA

„Biruința n-a venit niciodată spre frunțile plecate”. Aceste cuvinte ale lui Nicolae Iorga au fost adevărate în zilele crîncene și înălțătoare pe care le străbatem. Este datoria istoricilor români, a aceloră dintre noi care în perioada căreia i s-a pus capăt pentru totdeauna au refuzat să plece și să se plece, să rostească azi răspicat o condamnare și un program, în clipa în care aderăm la politica Frontului Salvării Naționale.

Toți oamenii de bună credință din această țară au fost otrăviți de minciună. Istoria națională a fost folosită de regimul totalitar ca principală armă ideologică de prevertire a sufletelor și minților. Sub aparența unui naționalism demagogic am fost ruși de lume și învrăjbiți sistematic între noi, adevăratele valori fiind falsificate, ascunse și distruse.

De acum înainte depinde numai de noi să restaurăm acea mare tradiție a istoriografiei noastre care a dat o imagine autentică a trecutului tuturor locuitorilor acestei țări, în strînsă legătură cu împrejurările istoriei universale. În istoria noastră s-au stabilit relații numeroase și complexe între români și toate celelalte naționalități cu care am conviețuit. O istorie de colaborări și de confruntări, a cărei evoluție abia acum se va putea reconstitui.

Programul la realizarea căruia chemăm pe toți istoricii din țara noastră este acesta.

Purificarea de o retorică deșănțată și găunoasă, restabilirea unui limbaj adecvat pentru exprimarea adevărului.

Refacerea învățămîntului istoric de toate gradele în spiritul adevărului.

Refacerea cadrelor de catedră și cercetare, înlăturarea definitivă a imposturii și plagiatului.

Refacerea bibliotecilor mutilate, devastate și de atîta vreme împiedicate în fireasca lor creștere.

Protejarea și deschiderea arhivelor și muzeelor, tezaur național vital.

Ocotirea și refacerea monumentelor istorice care au fost victima unei politici criminale.

Restabilirea legăturilor cu istoricii străini și români de peste hotare, legături curmate brutal pentru izolarea și slăbirea forțelor noastre.

Stăruim pentru întemeierea unei comisii speciale de investigare a evenimentelor din ziua de 16 decembrie și din săptămînile următoare. În acest scop facem apel la participanții din întreaga țară la revoluția națională să-și înregistreze mărturiile, care vor fi culese de către viitoarea comisie.

Este de asemenea în obligația noastră de a restabili adevărul în legătură cu istoria regimului totalitar din România.

David Prodan

Sigismund Jakó

Henry H. Stahl

Dionisie M. Pippidi

Șerban Papacostea

Pompiliu Teodor

Viorica Moisuc

Andrei Pippidi

Ștefan Andreescu

Octavian Iliescu

Petre Alexandrescu

Gh. Brătescu

Al. Zub

Ștefan S. Gorovei

Date fiind condițiile grele în care s-a făcut legătura între noi este de la sine înțeles că lista adeziunilor rămîne deschisă.

În ziua de Crăciun a anului 1989

ISTORIA ROMÂNIEI

PROBLEME ALE GENEZEI ȘI EVOLUȚIEI ORAȘULUI MEDIEVAL PE TERITORIUL ROMÂNIEI

MIRCEA D. MATEI

Prin complexitatea sa, „fenomenul oraș” reprezintă una din temele cel mai îndelung și aprins discutate în istoriografia mondială, în ceea ce privește civilizația medievală. Școlile istoriografice naționale, atât din Europa cât și din afara continentului nostru, analizează, de mai bine de un secol, conținutul conceptului de oraș medieval, dar specialiștii sînt încă departe de a fi ajuns la un consens unanim, chiar și în definirea caracterului „fenomenului oraș”, opiniile rămîind divergente, mai ales în analiza conținutului economic al conceptului de oraș medieval.¹ Concomitent, discuțiile se poartă, de multă vreme, în jurul modalităților de abordare a problemei genezei orașului medieval european.

Pornind de la realitatea că trecerea de la antichitatea sclavagistă la evul mediu se petrece, în Europa, diferențiat de la o regiune la alta, chiar în cuprinsul vastului teritoriu care a intrat, pentru mai lungă sau mai scurtă vreme, în limitele administrative ale Imperiului roman, problema genezei orașului medieval european se complică, suplimentar, și prin faptul că alte foarte întinse teritorii ale Europei, rămase în afara Imperiului roman, au cunoscut forme specifice în care s-a produs apariția celor mai vechi așezări investite, curent, cu calitatea de centre urbane. În acest sens, zonele de Nord și de Est ale continentului nostru sînt cele care ridică, în mod special, probleme specifice ale trecerii unor așezări umane, de la centre de caracter tribal², aflate în plin regim de democrație militară, la forme de organizare specifice așezărilor de caracter incipient-urban, care pot fi atribuite evului mediu timpuriu.

Reducînd discuția, din motive lesne de înțeles, la modul în care se abordează problema genezei orașului medieval atunci cînd se are în vedere situația din teritoriile care au aparținut Imperiului roman³, este de amintit și de făcut observația că una din problemele cele mai controversate este aceea a continuității urbane de la antichitatea sclavagistă la evul mediu, problemă care se dovedește de cel mai mare interes și pentru studierea realităților de pe teritoriul nord-dunărean al țării noastre care, cel puțin în parte și pe durată a aproape două secole, a intrat în componența Imperiului roman. Pentru teritoriul locuit de români, problema continuității urbane de la antichitatea sclavagistă la evul mediu se pune, însă, în termeni sensibil modificați în raport cu analiza realităților din alte zone ale Europei, în sensul că nu trebuie evitat răspunsul la o întrebare — pe care cercetătorii și-o pun și pentru unele din ținuturile vestice ale continentului⁴ — și anume: au cunoscut dacii civilizația urbană abia în momentul

în care, după anul 106 e.n., puterea cuceritoare a început să creeze astfel de centre în Provincie, sau fuseseră ei înşişi, dacii, în situaţia de a fi cunoscut germenii civilizaţiei urbane, cel puţin în unele din *davae*-le epocii pre-romane, aşa cum pare destul de probabil? Răspunsul la o astfel de întrebare nu este uşor de dat, cu atât mai mult cu cât specialiştii români, ori au evitat cu totul abordarea problemei, ori, dacă şi-au pus-o, au dat răspunsuri puţin angajante⁵. Cu toate acestea, în ceea ce ne priveşte, nu credem că *davae*-lor dacice li se poate contesta exercitarea măcar a unor funcţii (militare, administrative, religioase) care să le fi conferit un caracter embrionar urban, şi, în consecinţă, pare puţin probabil că abia în epoca romană dacii au cunoscut primele forme de manifestare a civilizaţiei urbane. Ceea ce rămîne, însă, sigur este faptul că Imperiul roman a implantat în Dacia forme noi şi calitativ superioare de civilizaţie urbană, specifice lumii sclavagiste, bazată pe o organizare a producţiei pe care dacii epocii pre-romane nu o cunoscuseră. Ori, abia în acest cadru, se poate pune problema continuităţii sau discontinuităţii vieţii urbane între antichitatea sclavagistă şi evul mediu, în teritoriile de la nordul Dunării, dar şi atunci în condiţiile luării în considerare a unor particularităţi regionale.

Un fapt este cunoscut şi recunoscut, în general: evenimentele care au urmat anului 270 e.n. au provocat mari şi adinci prefaceri în teritoriul nord-dunărean. Retragera trupelor şi administraţiei romane din Dacia a însemnat, practic, dispariţia temeiurilor economice, politice, administrative şi militare ale organizării specifice în teritoriile nord-dunărene, societatea daco-romană din fosta Provincie fiind, astfel, confruntată cu condiţii fundamental noi de viaţă şi de organizare. Iar cum problema, în ansamblu, este mult prea vastă şi complexă pentru a putea fi reluată aici (neexistînd, poate, nici chiar o suficientă justificare pentru aceasta), readucerea discuţiei exclusiv la modul în care noile condiţii de viaţă ale societăţii daco-romane de la nordul fluviului s-au repercutat asupra vieţii urbane apare cu totul firească.

Aprecierea realităţilor din fosta provincie romană Dacia în perioada imediat următoare retragerii trupelor şi administraţiei romane, mai exact din ultimul sfert al secolului al III-lea e.n. pînă spre secolul al VI-lea, trebuie făcută foarte atent şi nuanţat. În ceea ce priveşte situaţia centrelor romane de caracter urban — iar aici avem în vedere nu calificativele sub care acestea erau menţionate ci *funcţiile* pe care le îndeplineau în epoca romană — nu poate exista nici o îndoială că pe planul *organizării interne* respectivele centre urbane au fost profund afectate în încetarea existenţei, *atît de jure cît şi de facto*, a formelor organizatorice de bază, în domeniul organizării producţiei şi al administraţiei locale⁶. Acum, însă, trebuie făcută o precizare, absolut necesară pentru împiedicarea producerii unor grave confuzii: ar fi, după părerea noastră, cu totul nejustificat să se considere că, imediat după anii '70 ai secolului al III-lea, fostele oraşe romane au fost abandonate de locuitorii lor (exceptînd, fireşte, cetăţenii romani, care s-au retras odată cu administraţia şi trupele imperiului), ori s-au transformat, brusc, în mormane de ruine. Cercetările arheologice ar fi primele care ar infirma o asemenea imagine, şi tot ele sînt cele care au furnizat suficiente date despre continuitatea vieţii în cuprinsul fostelor centre urbane din epoca romană, şi după anul 275⁷.

Întrebarea, esențială după părerea noastră, este, însă, aceasta : în lipsa unei organizări specifice a producției și a administrației acestor așezări, și-au mai putut ele păstra caracterul unor centre urbane în forma lor anterioară și în adevăratul înțeles al noțiunii ? Ori, din nou după părerea noastră (pe care, de altfel, nu aici o exprimăm pentru prima dată), ⁸ în condițiile arătate, caracterul urban al acestor așezări nu mai poate fi afirmat și susținut, după secolul al III-lea e.n., în cea mai mare parte a fostei provincii romane. Viața unei bune părți a locuitorilor continuă în cuprinsul fostelor orașe, unii dintre meșteșugarii care lucraseră aici continuă să producă, doar toate acestea numai în virtutea unei experiențe acumulate anterior, fără să mai existe, însă, și cadrul organizatoric în virtutea căruia *viața în fostele orașe să poarte, încă, pecetea organizării urbane*. Ca și în alte părți ale Europei ⁹, în teritoriul fostei provincii romane Dacia, se produce un proces de *ruralizare* a vieții societății, într-un ritm foarte accelerat și cu o profunzime incontestabilă. ¹⁰ Iar pe acest fundal este foarte dificil să se poată vorbi despre o *continuitate urbană* în cea mai mare parte din fosta provincie romană Dacia, după secolul al III-lea e.n. Și, cu toate acestea, o anumită continuitate urbană, la nordul Dunării, poate fi afirmată, chiar dacă discuția se restringe la teritoriul imediat limitrof țărmului stîng al Dunării ¹¹. În plus, referindu-ne, în general, la teritoriul țării noastre, Dobrogea însăși cunoaște, după secolul al III-lea, o viață urbană, pe care retragerea aureliană nu a afectat-o în nici un fel ¹². Ori, în lumina acestor realități, se impune afirmarea unei continuități urbane, fie chiar și numai pe o parte a teritoriului țării noastre, între antichitate și evul mediu, indiferent de o altă realitate, valabilă pentru cea mai mare parte a fostei provincii romane Dacia, și anume aceea a încetării existenței fostelor centre urbane romane, la scurtă vreme după retragerea aureliană ¹³. Iar cit privește existența condițiilor elementare pentru reaparitia unei vieți urbane în amintitul teritoriu, în întreaga perioadă de pînă în secolul al X-lea, despre aceasta cu greu ar putea fi vorba, dacă se ține seama de faptul că, vreme de mai bine de o jumătate de mileniu, prin teritoriul de la nordul Dunării s-au succedat populații puțin sau deloc familiarizate cu structurile urbane, înșiși românii autohtoni ai acestor teritorii pierzîndu-și, cu timpul, experiența de viață urbană acumulată anterior, așezările rurale reprezentînd unica formă de organizare a societății locale, întemeiată pe structura obștilor teritoriale. ¹⁴

În condițiile schițate, se impune, de la sine, necesitatea ca, utilizînd un concept de largă răspîndire în istoriografia europeană, orașele medievale românești să fie considerate drept „orașe noi”, sensul conceptului fiind acela că ele sînt creații ale evului mediu, și nu „moșteniri” de la antichitatea slavagistă. Subliniind că asupra acestei realități există un acord unanim al istoricilor români, trebuie să adăugăm, imediat, că istoriografia românească nu mai înregistrează un acord similar și în problema procesului și căilor de formare a orașelor noastre medievale.

În primul rînd, este de făcut observația că, atît în istoriografia românească dinaintea celei de-a doua conflagrații mondiale cît și (dar în mai mică măsură) în perioada post-belică, s-au aflat față în față două poziții

fundamental deosebite, în ceea ce privește originea orașelor noastre medievale, și anume: în timp ce unii dintre istoricii români de largă recunoaștere științifică au afirmat că principalele orașe medievale de pe teritoriul țărilor românești au fost ctitorite de elemente străine, de colonizare,¹⁵ — prin aceasta propunându-li-se și începuturi tirzii —, alți istorici au atribuit românilor calitatea de întemeietori ai propriilor lor orașe.¹⁶ Această din urmă poziție, care, astăzi, întrunește acordul unanimității istoricilor români, nu numai că afirmă o legătură firească între istoria generală a poporului român și însuși procesul formării orașelor noastre medievale, dar stabilește și cu totul alte repere cronologice pentru desfășurarea procesului amintit.¹⁷

Problema care preocupă, în vremea din urmă, în mod special, pe specialiștii români ai istoriei orașului medieval este aceea a stabilirii cadrului economico-social și politic în care este posibilă apariția primelor înfiripări umane care să poată fi considerate a reprezenta nucleie pre-urbane, la care se adaugă efortul de a se defini factorii interni, absolut necesari pentru diferențierea acestor așezări de celelalte așezări contemporane lor, reprezentând imensa majoritate: satele.

Cum este și normal, dacă se acceptă punctul de vedere că embrioanele viitoarelor orașe medievale trebuiau să se formeze pe baza și în funcție de restructurările petrecute în sinul societății românești aflate în curs de feudalizare, o asemenea etapă nu poate fi situată, cronologic vorbind, decît spre finele mileniului I e.n. Într-adevăr, judecînd după puținele, dar concludentele știri oferite de izvoarele scrise și epigrafice, atît în Transilvania și Banat, cit și în teritoriile extracarpătice, în secolul al X-lea se poate vorbi despre desfășurarea din plin a procesului de feudalizare a societății românești, voievodatele lui Gelu, Glad și Menumorut,¹⁸ ca și existența celui jupan Dimitrie, atestată de inscripția de la Mircea Vodă,¹⁹ constituindu-se în tot atîtea dovezi irefutabile ale desfășurării procesului amintit.²⁰ În același timp, cercetări întreprinse în ultima vreme, vizînd cunoașterea principalelor concentrări paleodemografice de pe teritoriul extracarpatic al României, par a conduce la încheierea că în aceeași perioadă a secolelor IX—X se înregistrează o tendință vizibilă a constituirii unor grupări compacte de așezări rurale, fenomenul fiind mai lesne de surprins în anumite zone ale teritoriului sud- și est-carpatic.²¹

Este, desigur, de regretat că, cel puțin pînă în momentul de față, cercetarea acestei probleme nu este ajutată îndeajuns de un oarecare număr de așezări cercetate arheologic, prin care să se poată ilustra modul în care reședințele întărite ale unor voievozi locali începeau să vădească exercitarea unor atribuții și funcții incipient-urbane.²² Nici rezultatele cercetărilor de la Dăbica,²³ nici cele de la Alba Iulia²⁴ nu au scos la lumină, cel puțin pînă acum, o cantitate satisfăcătoare de materiale arheologice și de complexe, care să poată fi utilizate în încercarea de ilustrare a trăsăturilor definitorii ale unor astfel de centre urbane în formare. Situația nu este mai bună nici în ceea ce privește teritoriile extra-carpătice ale țării, mai ales această din urmă realitate făcînd să treacă pe primul plan al urgențelor cercetării tocmai cunoașterea unor așezări datînd din secolele IX—X e.n., în care s-ar putea surprinde elemente de natura celor invocate mai sus.²⁵

Cu toate acestea, teritoriului țării noastre nu i-a fost străină civilizația de tip incipient-urban, în secolele X—XI. Revenirea Imperiului

bizantin la Dunăre, în ultimul sfert al secolului al X-lea, a însemnat, după cum se știe, ridicarea unor puternice fortificații, în lungul Dunării, cele de la Păcuiul lui Soare, ²⁶ Capidava ²⁷ și Dinogetia ²⁸ ilustrând fermitatea cu care Bizanțul urmărea să-și asigure controlul și stăpânirea asupra întregii zone a Dunării de Jos. Chiar dacă, în cursul primelor decenii ale existenței lor, noile fortificații bizantine au jucat un rol eminamente militar ²⁹, cercetările arheologice au putut aduce dovada că, îndată după începutul secolului al XI-lea, în cuprinsul amintitelor cetăți își fac apariția manifestări de ordin economic (și nu numai), care atestă activități tot mai intense și complexe specifice unor așezări de caracter urban, ³⁰ așa cum și aveau să rămână, în continuare, fără ca ele să-și fi pierdut, cu totul, și funcțiile militare. Ceea ce avea să devină așezarea de la Păcuiul lui Soare, ³¹ ca, de altfel, și Dinogetia este prea bine cunoscut, pentru a mai fi nevoie de o discuție suplimentară.

În schimb, evenimentele militare, nu mai puțin bine cunoscute, petrecute, în întreg teritoriu de la nordul Dunării, începînd cu secolul al X-lea, au fost foarte puțin în măsură să favorizeze dezvoltarea unor așezări românești incipient-urbane și maturizarea structurilor specifice orășenești. În exteriorul Carpaților, declanșarea ultimului val de populații în migrație, care avea să înceapă cu pecenegii și să se încheie cu tăvălugul distrugător al tătarilor a condus la diminuarea, pentru o vreme, a rezultatelor evoluției societății românești pe calea feudalizării, impunînd populației autohtone condiții de viață puțin favorabile creării unei civilizații urbane proprii. Cît privește Transilvania, împrejurările violente în care s-a produs începutul procesului multisecular de supunere a acestui teritoriu de către triburile maghiare ³² au făcut ca, și aici, procesul de formare a unor așezări urbane românești să fie întrerupt. ³³ Colonizarea treptată a Transilvaniei și constituirea unor centre urbane de către coloniștii germani, chiar dacă nu au eliminat participarea populației românești la crearea civilizației urbane pe teritoriul Transilvaniei, au imprimat acesteia un specific și o evoluție ulterioară nelegate de tradițiile locale românești, anterioare secolului al XI-lea.

În schimb, instalarea mongolilor pe o parte a teritoriului țării noastre și stăpînirea efectivă exercitată de Hoarda de Aur asupra întregului spațiu geografic dintre Nistru și Prut au creat condițiile necesare pentru apariția unor noi centre urbane, în zona amintită, centre a căror scurtă durată a fost pe deplin justificată.

Prin specificul lor, aceste centre urbane repetau situații întâlnite și în alte zone est-europene, în care tătarii își exercitau stăpînirea. Într-un anume sens, acestea erau creații artificiale ³⁴: lipsite de legături cu istoria regiunilor în care erau implantate, respectivele așezări erau doar rezultatul inițiativelor autorităților mongole, iar prin activitățile pe care le desfășurau erau chemate să satisfacă, în primul rînd, interesele acestei societăți. În plus, prezentînd o imagine heteroclită sub raportul componenței etnice — ele fiind constituite din grupuri de populații recrutate din diverse zone intrate în stăpînirea tătarilor (din care, firește, nu lipsea populația românească), astfel de orașe, lipsite de rădăcini locale, nu au avut, decît rare ori, o existență care să depășească, cronologic, însăși existența autorității politico-militare, care le-a creat. Acesta a fost cazul și al celor două așezări, de la Costești și, respectiv, de la Orheiul Vechi, care, prin întreg ansamblul de activități de producție și de centre de schimb — cunoscut

exclusiv pe cale arheologică — , prezintă atributele unor centre urbane ³⁵. Ceea ce este, însă, de reținut, în ambele cazuri, este realitatea că, în ciuda unui volum de producție remarcabil și în pofida calității superioare incontestabile a mărfurilor realizate în cuprinsul lor, ³⁶ influența exercitată de aceste centre urbane asupra restului teritoriului stăpinit de tătari în regiunile estice ale țării noastre a fost atît de redusă, încît, în momentul în care ambele orașe menționate și-au încetat existența (după mijlocul secolului al XIV-lea, adică după dispariția stăpînirii Hoardei de Aur din ținutul cuprins între Prut și Nistru), nimic din producția locală nu mai amintește de ele, fapt care nu face decît să evedențieze, o dată în plus, caracterul artificial al unor astfel de creații. Cu toate acestea, cele două centre urbane amintite nu pot fi neglijate în discuția despre succesiunea în timp a formelor civilizației urbane medievale pe teritoriul României: reprezentînd o formă a acestei civilizații, implantată, chiar și pentru scurtă vreme, pe teritoriul țării noastre, ea a coexistat cu alte tipuri de civilizație urbană medievală de pe teritoriul României, cărora le-a provocat chiar anume încetiniri în dezvoltare, datorită caracterului agresiv al relațiilor pe care mongolii le-au întreținut, un timp, cu alte centre urbane contemporane, indiferent dacă acestea se găseau pe litoralul nord-pontic al României (ca în cazul Cetății Albe) sau pe linia Dunării de jos. ³⁷

Din cele spuse pînă acum, a reieșit, că, cu excepția unei perioade care include secolele IX—XI, în care efectiv poate fi vorba despre începuturile unei civilizații urbane medievale întemeiată pe și generată de evoluția societății locale românești spre structurile feudale, întreaga perioadă următoare, pînă spre începutul secolului al XI V-lea, este caracterizată de existența, pe teritoriul țării noastre, și a unor centre urbane, la baza cărora stau inițiative și experiențe aparținînd unor arii de civilizație și unor forțe politice străine de mediul autohton. Într-adevăr, atît orașele bizantine cît și centrele urbane, cu existență efemeră, create de autoritatea mongolă, deși au antrenat, cu certitudine, și o participare românească (de la aceasta nefăcînd excepție nici orașele întemeiate de coloniștii străini, de origină vest-europeană), ³⁸ nu pot fi socotite rod al unei experiențe prioritar românești și nici rezultat al unei evoluții a feudalismului românesc, pînă la nivelul la care apariția centrelor urbane să devină posibilă și chiar necesară. ³⁹ Acest lucru se va petrece abia spre finele secolului al XIII-lea și la începutul celui următor, cînd, atît în Țara Românească cît și în Moldova, vor apărea cele mai vechi așezări urbane, care vor exprima, prin varietatea căilor lor de formare, o anumită maturizare a relațiilor feudale, în sînul societății românești.

Că este, într-adevăr, așa, o dovedește însuși faptul că cele mai reprezentative orașe din teritoriul extra-carpatic al României, pentru perioada în discuție, adică așezările de la Curtea de Argeș ⁴⁰ și, respectiv, de la Suceava, ⁴¹ sînt strîns legate de evoluția spre superioare forme de organizare politică a românilor sud- și est-carpatici, fiecare dintre cele două așezări materializînd calea de formare a unor centre urbane, la baza cărora au stat sedii cu funcții politice, administrative, militare, și, cu siguranță, economice ale unor voievoodate românești. Atestarea, pe cale arheologică, a existenței

unei Curți voievodale la Curtea de Argeș, încă din secolul al XIII-lea, și certitudinea că anume aici s-a aflat reședința principală a voievodatului lui Seneslau (fără să mai vorbim de importanța pe care o capătă, în această discuție, o altă certitudine, și anume aceea a respectării unei succesiuni dinastice la conducerea respectivului voievodat: Tihomir-Basarab),⁴² constituie, pentru Curtea de Argeș, o probă indubitabilă a formării orașului medieval din nucleul reprezentat de o Curte voievodală. Deși în altă formă, aceeași evoluție (în esență) poate fi constatată și la Suceava, unde, grație tot cercetărilor arheologice, se cunoaște existența, începînd de la finele secolului al XIII-lea sau începutul secolului al XIV-lea, unei așezări puternic întărite cu palisadă și șanț de apărare, așezare care, în epocă, nu poate fi identificată decît tot cu principalul sediu al unei autorități politice locale, pe care am numit-o , cu mai multă vreme în urmă, „voievodatul de la Suceava”.⁴³

Aflîndu-și o paralelă perfectă în tipul de oraș european format în jurul unor reședințe ale feudalilor locali — indiferent dacă este vorba despre feudalitatea laică sau de cea eclesiastică — Curtea de Argeș s-a particularizat și prin faptul că a devenit și principalul sediu politic, administrativ și religios al Țării Românești, îndată după ce această provincie istorică românească și-a dobîndit statutul de stat feudal de-sine-stătător, ceea ce nu face decît să confirme desfășurarea normală a procesului de urbanizare a unei așezări, pornind de la forma inițială de simplă reședință voievodală, și ajungînd la statutul și funcția complexă de oraș.

Suceava, în schimb, în ciuda faptului că a exercitat, încă de timpuriu, funcții multiple și de importanță extinsă la nivelul unei regiuni întinse (cercetări recente au furnizat date suficient de convingătoare în sensul că limitele prezumate ale voievodatului de la Suceava se înscriau între zona Rădăuților la nord și, respectiv, cursul riului Moldova la sud)⁴⁴ a fost investită cu calitatea de principală reședință domnească a Țării Moldovei abia în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, și chiar dacă nu se poate stabili cu un minimum de exactitate momentul în care s-a petrecut aceasta, este sigur că primul voievod moldovean care a rezidat în Suceava, pe care și-a ales-o drept „capitală”, a fost Petru I Mușatinul (oricum, transferul reședinței domnești de la Siret la Suceava se petrecuse, cu certitudine, cu mult înainte de anul 1388, cînd numele orașului este atestat documentar pentru prima oară,⁴⁵ la acea dată orașul Suceava avînd, deja, una din puternicele sale cetăți, mai probabil cetatea Șcheia, de pe latura vestică a orașului).⁴⁶

După cum se știe, pînă în momentul în care Suceava a devenit „capitală” Moldovei de-sine-stătătoare, această cinste și calitate aparținuseră Siretului, și credem (așa cum am mai și spus-o în altă împrejurare)⁴⁷ că chiar explicația transferului reședinței domnești de la Siret la Suceava trebuie căutată, în primul rînd, în complexitatea realităților siretene. Ori, pentru a înțelege mai bine semnificația hotărîrii domnești de mutare a „capitalei” țării de la Siret la Suceava, vor trebui făcute cîteva precizări, care vor contribui la conturarea tipului particular de oraș medieval reprezentat de Siret, în ansamblul procesului genezei civilizației urbane românești extracarpătice.

Și în cazul Siretului, cercetările arheologice au fost cele care au ajutat în mod hotărîtor la cunoașterea începuturilor așezării și la stabilirea evolu-

ției ei în timp. Astfel, constatarea că așezarea de la Siret are o existență, asigurată arheologic, încă din secolele XII—XIII⁴⁸ a făcut să piardă teren opinia că viitorul oraș a fost o creație abia a începutului secolului al XIV-lea, aceleași documente arheologice permițând și stabilirea caracterului românesc al așezării. După o perioadă în care locuirea pare să se fi concentrat într-o suprafață, relativ restrinsă, care beneficia de întărituri, așezarea s-a extins, teritorial, în prima jumătate a secolului al XIV-lea ea ocupind o suprafață destul de mare, care coincide, în linii generale, cu zona centrală a orașului actual.

Vechea structură etno-demografică a așezării cunoaște, însă, o dată cu prima jumătate a secolului al XIV-lea, modificări foarte importante, prin stabilirea aici a unor elemente străine, de colonizare, a căror deplasare spre Moldova pare a fi fost dictată, în egală măsură, de interese de ordin economic și religios. Așa se face că, după o rezistență (care a cunoscut, uneori, chiar forme violente)⁴⁹ față de încercările de prozelitism religios practicate de biserica catolică, populația locală ortodoxă a acceptat, treptat, conviețuirea cu elemente etnice străine, realitate mai bine cunoscută pentru a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Mai mult încă: în structurarea sa topografică, orașul cunoaște chiar o departajare, după criterii etnice, a suprafeței sale, între românii autohtoni și, respectiv, coloniștii străini, zona estică a așezării fiind rezervată populației românești, în timp ce cea vestică este dominată de nelocalnici (de altfel, în context, este de amintit că și dispunerea principalelor și celor mai vechi biserici din Siret — toate din secolul al XIV-lea — confirmă interpretarea de mai sus a numeroaselor descoperiri arheologice, pe care se întemeiază precizările de mai sus).⁵⁰

Accentuarea rolului jucat de elementele catolice din oraș a fost o realitate certă, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea ea părind a fi elementul definitoriu al vieții spirituale a Siretului.⁵¹ Ori, tocmai în aceste condiții devine explicabilă hotărîrea voievodului Petru I Mușatinul de a părăsi Siretul catolicizant (dominat de personalitatea incontestabilă a chiar Doamnei Margareta, mama voievodului), în favoarea așezării de la Suceava. Iar dacă la aceasta adăugăm și vecinătatea foarte stingheritoare a Poloniei, devine și mai ușor de explicat hotărîrea voievodului de a-și stabili reședința principală într-un alt oraș, hotărîre a cărei fermitate poate fi apreciată și după faptul că prima măsură adoptată de către domnie la Suceava a fost aceea de a construi, aici, o puternică cetate de piatră.

Încercînd o caracterizare a perioadei de pînă la constituirea statelor feudale românești de-sine-stătătoare Țara Românească și Moldova, din punctul de vedere al desfășurării procesului formării centrelor urbane, prima și cea mai importantă constatare care se impune este aceea că întreg procesul amintit a avut un caracter spontan, neorganizat. Prin această apreciere înțelegem realitatea că formarea centrelor urbane s-a produs nu ca urmare a unor inițiative ale puterii politice locale (ale voievozilor), ci în virtutea unor practici — curențe în Europa medievală — de constituire a unor aglomerări umane, fie în preajma și sub apărarea unor curți feudale (cazul Curții de Argeș), fie în puncte care, prin chiar faptul că erau întărite, ofereau condiții sporite de securitate a locuitorilor (cazul Suceava) — cu atât mai mult cu cît acestea erau chiar sedii ale unor autorități politice locale, — fie, în sfîrșit, în locuri situate în poziții economice avantajoase,

care permiteau accesul lesnicios către ele al locuitorilor unor zone mai întinse (un exemplu tipic, în acest sens, constituindu-l viitorul oraș Iași)⁵², sau frecventarea lor de către negustori străini, în trecere prin ținuturile românești (Siretul).

În ceea ce privește Transilvania, prezența regalității maghiare, precum și măsurile luate de aceasta de atragere a elementelor de colonizare în teritoriile abia cucerite impun alte repere cronologice ale discuției, tot așa cum definesc și parametrii modificați ai procesului respectiv. Aici, singurul reper cronologic cert pentru definirea procesului *intern* de evoluție a românilor către o civilizație urbană întemeiată pe experiențe proprii ni se pare a fi perioada secolelor X — XI, în care reședințele fortificate ale voievodatelor românești se inscriau în procesul general european de formare a centrelor urbane⁵³. Începutul pătrunderii ungarilor în Transilvania și, ulterior, trecerea treptată a acestei provincii românești sub stăpânirea maghiară au întrerupt evoluția spre urbanizare a unor așezări locale, care dispuneau de condiții favorabile pentru aceasta (deși, din nefericire, neduse până la stadiul care putea permite concluzii în acest sens, rezultatele cercetărilor arheologice de la Făgăraș par să sugereze tocmai această interpretare). Pe fundalul presiunilor exercitate asupra populației românești de către noii stăpînitori ai Transilvaniei, atragerea unor coloniști occidentali în Transilvania și întemeierea de către aceștia a numeroase comunități urbane⁵⁴ a făcut ca rolul populației autohtone în procesul formării așezărilor orașenești să se diminueze substanțial, fără ca prin aceasta să se înțeleagă și absența românilor din noile orașe ale Transilvaniei. Prin aceasta, însă, procesul formării orașelor transilvănene își pierde caracterul de spontaneitate, el căpătînd o formă organizată și dirijată de regalitatea maghiară.

Noua etapă care începe, în țările românești extra-carpătice, după constituirea statelor feudale de-sine-stătătoare, se caracterizează prin trecerea inițiativei de formare a unor așezări urbane, ca și în adoptarea unor măsuri de consolidare a celor deja existente la mijlocul secolului al XIV-lea, de partea autorității centrale. Această inițiativă se manifestă pe cel puțin două planuri, și fiecare dintre ele merită comentată, deoarece s-a soldat cu rezultate remarcabile.

În Moldova, domnia lui Petru I Mușatinul poate fi considerată ca reprezentînd perioada cea mai fertilă și semnificativă din acest punct de vedere. Promovînd o politică de consolidare a autorității centrale, atît pe plan intern cît și pe plan extern, voievodul a urmărit, concomitent, întărirea puterii militare a țării (el fiind inițiatorul și realizatorul sistemului defensiv al Moldovei întemeiat pe cetăți de piatră sau de lemn — cele de la Suceava⁵⁵, Neamț⁵⁶ și Roman⁵⁷ stînd mărturie perenă în acest sens), ca și aducerea în hotarele naturale ale țării a întregului teritoriu dintre Carpați și țărmul Mării Negre. Pentru realizarea celei de-a doua componente a politicii sale, o semnificație aparte pare a avea inițiativa ridicării, la Roman, a unei fortificații, amplasarea acesteia la confluența Siretului cu Moldova — deci într-o zonă de cel mai mare interes economic și militar pentru țară — exprimînd tocmai în înțelegerea temeinică de către voievod a necesității ca autoritatea centrală a Moldovei să-și stabilească un bastion de nădejde, anume într-o zonă care marca o etapă intermediară în procesul cuprinderii în hotarele naturale ale Moldovei a unui teritoriu asupra căruia,

la începutul deceniului nouă al secolului al XIV-lea, domnia încă nu își exercita autoritatea fermă. Ori, pentru problema care constituie tema principală a studiului de față, constituirea, într-un tempo foarte rapid, a unui centru urban în jurul și sub apărarea acestei cetăți reprezintă unul din cele mai semnificative exemple pentru ilustrarea politicii domnești de întemeiere a unor noi orașe, iar evoluția ulterioară a Romanului nu a făcut decât să confirme justetea unor astfel de inițiative.

Deși, poate, în mai mică măsură semnificativ decât Romanul, s-ar putea spune că, până la un punct, procesul formării orașului București ar putea fi invocat în același sens, întăritura de la finele secolului al XIV-lea ridicată aici exercitând același rol de polarizator de elemente civile, care s-au strins în jurul și sub apărarea acestei mici fortificații, constituind, cu timpul, nucleul viitorului oraș⁵⁸. Aici, însă, procesul a depășit, ca durată, ceea ce s-a petrecut la Roman, unde, numai pe parcursul a circa trei decenii orașul a început să se afirme plenar în viața Moldovei, atât pe plan economic cât și religios.

Cea de-a doua modalitate în care domniile țărilor românești extracarpatiche au acționat în domeniul consolidării vieții urbane a fost ceva mai complexă, iar rezultatele trebuie apreciate de la caz la caz. Concret, este vorba despre inițiativele de implantare a unor *Curți domnești* în așezări deja existente la finele secolului al XIV sau la începutul celui următor, în acest caz raportul cauză-efect plasându-se nu în planul *genezei* unor orașe, ci în cel al *consolidării* trăsăturilor urbane în cuprinsul unor așezări aflate în curs de urbanizare.

Practica aceasta a putut fi întâlnită atât în Moldova cit și în Țara Românească, ea părînd, însă, a fi mai bine ilustrată de realitățile moldovene. După cum se știe, în afară de Suceava — unde s-a ridicat o Curte domnească⁵⁹ imediat după ce domnia a hotărît mutarea aici a „capitalei” (foarte probabil, în deceniul opt al secolului al XIV-lea), care se aflase la Siret — domnia a mai pus să se ridice astfel de Curți la Piatra Neamț (Piatra lui Crăciun) — inițiativa avînd-o tot Petru I Mușatinul⁶⁰ —, la Bacău (la începutul secolului al XV-lea)⁶¹, la Iași⁶² (tot în primele decenii ale secolului al XV-lea) și la Hirău. În Țara Românească, exemplele cele mai edificatoare sînt oferite de Curțile domnești de la Tîrgoviște (la finele secolului al XIV-lea)⁶³ și la Tîrgșor (secolul al XV-lea)⁶⁴, orașul București fiind, și el, gazda unei astfel de Curți domnești, orașul urmînd, însă, să cunoască o înflorire deosebită abia la sfîrșitul secolului al XV-lea și mai ales în secolele următoare.

Totalitatea izvoarelor scrise și, mai ales, arheologice ilustrează o anumită situație general valabilă pentru toate așezările în care s-au implantat Curți domnești, indiferent de momentul în care s-a petrecut aceasta: la foarte scurt timp după construirea Curților domnești, respectivele așezări au cunoscut începutul unei prosperități care s-a manifestat pe toate planurile, începînd cu cel economic și terminînd cu cel (mai puțin luat în considerare, pînă în momentul de față, de către specialiștii români) urbanistic. În cadrul unui proces complex — prea puțin analizat și detaliat, încă, de cercetarea de specialitate — producția de bunuri materiale cunoaște ritmuri accentuate de dezvoltare (atît ca volum cit și ca diversificare — inclusiv un proces de separare de noi ramuri specializate din meșteșugul de bază)⁶⁵, concomitent cu aceasta observîndu-se și creșterea rolului de centre de schimb

al acestor așezări. Fără ca fenomenele amintite să fie supradimensionate, credem că se poate afirma, fără teama de a greși prea mult, că prezența Curților domnești în unele din orașele românești extra-carpătice a avut darul să stimuleze puternic dezvoltarea complexă a acestora, iar dacă unele din ele s-au bucurat și de anume privilegii economice, care le-au fost acordate special (și nominal) de către domnie, efectul benefic al acestora s-a făcut repede simțit (ca în cazul Sucevei, care a primit, de la voievodul Alexandru cel Bun, la începutul secolului al XV-lea, „dreptul de depozit” pentru comerțul cu postav,⁶⁶ sau cel al orașului Tîrgoviște, ai cărui locuitori au devenit, tot la începutul secolului al XV-lea, beneficiarii unor privilegii comerciale, care vizau, în special, scutirea de taxe vamale).⁶⁷

Rezultatele pozitive ale intervenției, pe această cale, a domniilor românești în dezvoltarea centrelor urbane extra-carpătice nu pot fi puse sub semnul întrebării, și chiar dacă, prin măsuri de alt ordin, aceleași domnii au lăsat impresia că neglijează interesele orășenimii proprii, în favoarea negustorimii nelocalnice,⁶⁸ situația este pe deplin explicabilă: pe de-o parte, volumul încă redus al producției de mărfuri în orașele noastre trebuia suplinit, în mod obiectiv, prin mărfuri aduse de peste „graniță”, iar pe de altă parte interese de ordin *politic* impuneau multora din voievozi adoptarea unor măsuri care să nu provoace nemulțumirea suveranilor regatelor vecine: Ungaria și Polonia⁶⁹.

În directă legătură cu aceasta, trebuie amintită una dintre cele mai interesante și controversate probleme din întreaga istorie a orașelor medievale românești extra-carpătice, și anume aceea a modului în care acestea au reacționat la concurența puternică făcută de mărfurile aduse, de către negustorii străini, atât în Moldova cât și în Țara Românească. În lipsa posibilităților de a intra, aici, în detalii, vom aminti doar faptul că, dacă la sfîrșitul secolului al XIV-lea și în primele decenii ale celui următor, concurența mărfurilor străine nu părea stînjenitoare pentru dezvoltarea producției proprii de mărfuri, pe măsura consolidării producției orașelor noastre medievale, orășenimea de la sud și est de Carpați a început să opună o astfel de rezistență mărfurilor străine, încît a fost nevoie chiar de intervențiile repetate ale domnilor români — însoțite de amenințarea cu aplicarea unor pedepse severe *propriilor orășeni* — pentru ca negustorii străini să-și poată desfășura activitatea în continuare.⁷⁰

Cu toate acestea, dezvoltarea producției de mărfuri și diversificarea acesteia în orașele extra-carpătice a continuat fără întrerupere, astfel că, deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea, meșteșugarii și negustorii din Transilvania au început, la rîndul lor, să se plîngă regalității maghiare de concurența făcută, *pe piața transilvăneană*, de către omonimii lor din Moldova și Țara Românească. Și de data aceasta, însă, ineficiența măsurilor adoptate de regalitatea maghiară este ilustrată de faptul că, mai bine de o jumătate de secol după primele plîngeri adresate regelui Matei Corvin⁷¹, în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea concurența orășenilor din Moldova și Țara Românească în Transilvania continua, iar măsurile restrictive impuse exportului unor materii prime din Transilvania au trebuit diminuate substanțial, dîndu-se, în fond, cîștig de cauză românilor din afara Carpaților⁷².

Problema raporturilor dintre vîrfurile feudale (laice sau eclesiastice) și orașul medieval european constituie, și astăzi, o temă dintre cele mai

interesante ⁷³. Răspunsurile care s-au dat au ținut seama, în egală măsură, atât de zonele în care se cantonau discuțiile, cât și, mai ales, de apartenența la lumea laică sau religioasă a feodalilor care își exercitau autoritatea asupra unui oraș sau altuia. În general, istoricii sînt de acord cu faptul că feudalitatea ecleziastică a manifestat o atitudine mai dură, în raporturile ei cu orașele medievale din Europa Occidentală, ceea ce a condus, în chip firesc, la apariția unor grave stări conflictuale între orașe și episcopii locali. Pe de altă parte, atitudinea feudalității laice față de orașele medievale din Occident este, și ea, apreciată în mod diferențiat, evidențiindu-se, în primul rînd, faptul că regiuni ca Italia sau sudul Franței au înregistrat o largă disponibilitate a feudalității laice de a acorda libertăți comunale orașelor de pe domeniile ei, primatul intereselor economice fiind decisiv în aceasta. Mai mult chiar, în ambele regiuni menționate se înregistrează o participare timpurie a elementelor feudalității laice la activitățile specifice urbane, pătrunderea unor întregi familii de seniori feudali în lumea comerțului și a finanțelor constituind una din expresiile apropierea de interese dintre feudalitate și orașenime.

Pe acest fundal, țările românești prezintă particularități notabile. În Transilvania, unde raporturile dintre orașenimea colonizată și regalitatea maghiară au fost, încă, de la început, statuate de o serie de privilegii acordate noilor veniți ⁷⁴, orașenimea s-a bucurat de drepturi largi, care vizau atât administrarea orașelor, cât și, mai ales, libertățile de care se bucurau acestea, în relațiile directe cu regalitatea. Limitarea dreptului regalității de a interveni în treburile orașelor a fost compensată, după model occidental, de anumite obligații de ordin economic și militar ale orașenilor față de autoritatea centrală, printre acestea din urmă figurînd și obligația orașenilor de a se îngriji de fortificarea orașelor și de întreținerea fortificațiilor, activitate în care breslelor orașenești le reveneau obligații bine precizate și respectate cu strictețe. În aceste condiții, orașele aveau, se poate spune, o existență de-sine-stătătoare în raport cu regalitatea, existență întemeiată pe principii foarte asemănătoare cu cele ce guvernau regimul libertăților comunale din multe din orașele Europei Occidentale.

În Țara Românească și Moldova, tabloul a fost cu totul altul. Deși, în repetate rînduri, izvoarele scrise invocă existența unor practici decurgînd din drepturi vechi ale comunităților orașenești, considerarea orașelor ca făcînd parte din stăpînirile domnești a imprimat vieții urbane extra-carpatică o vădită limitare a drepturilor comunităților urbane în raporturile acestora cu domnia. Faptul că domnia era reprezentată în fiecare din orașele țării de către un delegat care exercita, în oraș, drepturile superioare ale domniei asupra comunităților urbane, ca și numeroasele intervenții ale domniei în treburile orașelor — de foarte multe ori în dauna intereselor acestora, și, mai ales, în favoarea unor vîrfuri ale feudalității laice sau ecleziastice (prin definiție consumatoare și aproape deloc participante la activitățile productive specifice urbane) — nu fac decît să sublinieze realitatea că orașelor românești extra-carpatică li s-a contestat, în tot cursul evului mediu, dreptul unei existențe mai mult sau mai puțin independente de autoritatea centrală. Chiar dacă beneficiau de organe proprii de administrare (sfaturile orașenești), orașele se vedeau reduse la regimul unei dependențe aproape totale de politica domnească, și, în momentul de față, nu știm cu exactitate nici măcar dacă construirea fortificațiilor

orășenești (acolo unde acestea au existat) intra în cîmpul inițiativelor comunităților urbane sau era dictată tot de hotărîri domnești.

Desigur, nu este ușor de găsit o explicație acestei situații a regimului juridic al orașelor românești extra-carpătice în evul mediu, iar încercarea este și mai mult îngreunată de faptul că, în teritoriile înconjurătoare (cu excepția ținuturilor intrate sub stăpînirea Porții Otomane) nu lipseau exemplele ce puteau fi urmate, în acordarea și recunoașterea de către autoritatea centrală a unor drepturi și libertăți mai substanțiale orașelor muntene și moldovene. Problema aceasta nu a fost pusă, pînă acum, nici o dată cu fermitate, în istoriografia românească, deși, implicit sau explicit, ea a apărut, ca preocupare, în opera multor istorici români. Tocmai de aceea, în rîndurile de față, nici noi nu putem emite pretenția că vom formula răspunsuri definitive, puțin aspiră, cel mult, la sugerarea unor interpretări posibile ale realităților amintite.

O serie de izvoare scrise interne, ca și unele relatări ale călătorilor străini, care au trecut, în diverse perioade, prin țările românești, fac sigură aplicarea, în cadrul orașelor românești extra-carpătice, a unor practici cutumiare, mai ales atunci cînd este vorba despre împărțirea între familiile de orășeni a terenurilor agricole din hotarul ținuturilor⁷⁵. Într-adevăr, cum orașele noastre nu au făcut excepție de la realitatea medievală a practicării agriculturii de către orășeni (numai ponderea economică a ocupațiilor agricole ale orășenilor, în cadrul general al economiei urbane, variind de la zonă la zonă, în cuprinsul continentului nostru), practicarea agriculturii în orașele românești extra-carpătice a fost permanentă, în tot cursul evului mediu. Activitățile agricole ale orășenilor erau nu numai o practică recunoscută de domnie, dar caracterul lor sistematic și tradițional a făcut ca orășenii să fie obligați a plăti domniei (sau, prin cesiune, altor beneficiari) dări specifice, care includeau atît produse agricole cît și animale⁷⁶. Pămînturile lucrate de orășeni erau cele situate în hotarul orașelor, și, pentru a se evita abuzurile de orice fel, aceste terenuri agricole erau împărțite periodic tuturor locuitorilor ținuturilor, sub conducerea reprezentantului domniei — vornicul de ținț.

În mod aproape automat, atestarea practicii amintite nu face decît să conducă gîndul la cele similare din perioada în care terenurile agricole constituiau proprietatea colectivă a obștilor, așa încît pare mai mult decît probabil că perpetuarea ei *în cadrul colectivităților urbane medievale* trebuie considerată una din expresiile aplicării de către acestea a unor practici cutumiare, puțin sau deloc modificate în noile condiții de viață ale comunităților urbane.

Constituirea statelor feudale de-sine-stătătoare și procesul lent de formare a noilor orașe medievale au reprezentat procese istorice desfășurate paralel și concomitent, ambele dominate de exercitarea drepturilor necontestate ale autorității centrale. Ca și restul teritoriului țării, orașele erau considerate ca aparținînd domniei (de unde și formula „orașul domniei mele ...”), realitate a cărei persistență era absolut normală în perioada consolidării interne și externe a domniei, care a coincis și cu perioada consolidării structurilor urbane, la sud și la est de Carpați.

În acest context, se mai petrece și un alt fenomen (mai ales în Moldova) care, pînă la un punct, permite unele (*dar numai unele*) apropieri între țările românești și regatele vecine — ale Ungariei și al Poloniei —, și anume sta-

bilirea unor elemente de colonizare străine, în orașele românești. Proporțiile și, mai ales, condițiile în care s-a produs această colonizare au deosebit, însă, fundamental țările românești de regiunile limitrofe : încă de la stabilirea lor pe teritoriul Ungariei sau al Poloniei, coloniștii străini au beneficiat de privilegii largi și bine precizate, acordate de regalitatea celor două țări. Aceste privilegii, apărute cu strășnicie de către beneficiarii lor, au constituit, apoi, adevărate modele de organizare urbană a unor întregi teritorii, pe fundalul unei depline unități confesionale între coloniști și noile lor locuri de viață : catolicismul.

În țările românești, însă, lucrurile s-au petrecut după un cu totul alt principiu : în primul rînd, nici în Moldova nici în Țara Românească, coloniștii nu au fost chemați, în calitate de *vaspeți*, de către autoritatea centrală, ci ei au pătruns, treptat și în grupuri restrînse, în numele unor interese economice ⁷⁷ și religioase (de prozelitism) care se bucurau, în cel mai bun caz, de protecția papalității sau, mai târziu, atît a unui voievod care a încercat (fără succes) trecerea la catolicism a sa și a poporului său ortodox (Lațcu), cît și a unei influențe persoane din familia domnească (Doamna Margareta), de fiecare dată, însă, rezistența ortodoxiei locale dovedindu-se de neînfîrnt ⁷⁸.

În aceste condiții, nu există nici un motiv să se presupună că grupurile de coloniști stabiliți în orașele extra-carpătice au beneficiat de privilegiilor *colective*, comparabile cu cele primite în Ungaria sau în Polonia. Din această cauză, și influența exercitată de principiile dreptului orășenesc din Europa Occidentală asupra organizării urbane din Moldova și Țara Românească a fost considerabil mai limitată, ca reducîndu-se, mai probabil, la aspectele strict formale ale organizării sfaturilor orășenești (inclusiv denumirile românizate ale *soltuzilor* și *pîrgarilor*), dar fără extinderea asupra regimului libertăților orășenești, care rămîn, în continuare, destul de limitate.

La realitățile de mai sus se mai adaugă, însă, una, prea puțin luată în considerare, în cercetările de specialitate, deși asupra ei am atras atenția, cu mulți ani în urmă ⁷⁹. Procesul consolidării interne și externe al țărilor românești extra-carpătice, ca și acela al cristalizării și consolidării structurilor urbane în teritoriile de la sud și est de Carpați s-a desfășurat în condiții politice puțin prielnice țărilor românești, condiții caracterizate prin *necesitatea subordonării continuu a tuturor resurselor interne luptei pentru apărarea independenței țărilor românești*. Într-adevăr, în timp ce Țara Românească era confruntată cu dificultățile și marile eforturi cerute de organizarea luptei anti-otomane, Moldova avea de făcut față atît amenințărilor venite din partea Ungariei, ale cărei pretenții de suzeranitate nu au întîrziat (spre finele secolului al XIV-lea) să capete și forma agresiunii armate (vezi campania încheiată prin victoria strălucită a moldovenilor, de la Hindău) ⁸⁰, cît și din partea Poloniei, regat cu care abia Petru I Mușatinul avea să normalizeze relațiile, prin recunoașterea suzeranității regelui polon ⁸¹. Dacă aceasta a fost perioada *cristalizării* trăsăturilor urbane în așezările celor două țări românești, condițiile nu au fost cu mult mai favorabile dezvoltării orașelor nici în cursul secolului al XV-lea, adică în perioada în care acumulările din etapa precedentă era de așteptat să conducă la *consolidarea și maturizarea* acestor așezări, cu corolarul afirmării lor pe plan politic intern. Fie pericolele externe, fie luptele interne între

pretendenții la domnie au constituit coordonatele dominante ale acelei lungi perioade, în care orașele *puteau* să aspire la dobândirea unui regim de autonomie largă în raport cu autoritatea centrală, dar și de această dată nevoia organizării luptei anti-otomane a impus domniei aplicarea unor norme ferme în raport cu orașele : chiar dacă acestea încep să se bucure de o atenție și de un sprijin mai mari din partea domniei, ele nu vor reuși să obțină și recunoașterea autonomiei lor, evoluția spre regimul libertăților comunale oprindu-se, pentru orașele noastre extracarpătice, la jumătatea drumului. Așa se explică, după părerea noastră, faptul că deși orașele contemporane din regiunile limitrofe ofereau celor românești exemple de urmat în lupta pentru autonomie, acestea din urmă nu au reușit să o obțină, din partea autorității centrale : *totul trebuia subordonat unor țeluri politico-militare de interes statal*, și credem că chiar absența unor fortificații puternice în jurul orașelor își găsește o dublă explicație : strategia luptei pentru independență statală s-a întemeiat, tot timpul, pe tăria *cetăților domnești*, iar, în al doilea rînd, experiența luptei pentru tron a competitorilor sprijiniți de o partidă sau alta (din interior sau din afară) nu era deloc încurajatoare, pentru ca domnii să permită ridicarea unor fortificații puternice, în jurul orașelor. Cît privește perioada (sau etapa) în care asupra țărilor românești s-a instaurat regimul dominației otomane, existența unor comunități urbane puternice a devenit și mai dificilă.

Secolele XVI și XVII au însemnat o perioadă calitativ nouă în viața centrelor urbane românești. În ciuda condițiilor politice noi în care s-au aflat țăările românești și a regimului economic puțin avantajos pe care Poarta Otomană începea să-l impună acestora, orașele au început să prezinte elemente noi, pe aproape toate planurile.

În primul rînd, este de remarcă faptul că întreruperea legăturilor cu lumea mediteraneană, mijlocite de cele două orașe-cetăți Cetatea Albă și Chilia, a căror cădere în stăpînire otomană a încheiat, practic, procesul de transformare a Mării Negre într-un adevărat „lac turcesc”, care a avut ca rezultat complementar dispariția negustorilor și a bancherilor italieni (de felul lui Dorino Cattaneo ⁸², din Moldova) din orașele extra-carpătice, a imprimat relațiilor economice dintre orașe un mult mai pronunțat caracter interromânesc. Accentuarea relațiilor Țării Românești și Moldovei cu Transilvania, pusă în lumină de un număr suficient de documente scrise, a suplinat în foarte mare măsură limitarea accesului orașelor românești pe piața mediteraneană sau pe cea pontică. În plus, mai ales, negustorimii urbane moldovene i-a revenit, în condițiile amintite, și un rol, mult sporit în raport cu perioadele anterioare, de intermediere a pătrunderii mărfurilor orientale pe piața transilvăneană ⁸³, toate aceste fapte și împrejurări accentuînd caracterul complementar al relațiilor economice dintre cele trei țări românești, care a caracterizat întreaga viață economică românească, în decursul evului mediu.

Ca urmare, de asemenea, a intrării tot mai stăruitoare a țărilor românești în orbita dominației otomane (mai ales după anul 1526), se înregistrează o pătrundere continuă a elementelor orientale în orașele românești, dar, așa cum, cu dreptate, sublinia, cîndva, P. P. Panaitescu, acestea nu au

putut, nici o dată, suplini, în condiții și cu rezultate economice comparabile, întreruperea legăturilor economice cu lumea mediteraneană și pontică, sau prezența negustorilor italieni și germani din orașele românești ⁸⁴.

Modificări nu mai puțin notabile se petrec, începînd, mai ales cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în viața urbană românească și în domeniul producției specializate de mărfuri. După o temporizare vizibilă a exploatării resurselor subsolului, care a urmat stabilirii dominației otomane în țările românești, ⁸⁵ spre sfîrșitul secolului al XVI-lea viața urbană se înviorază din nou, fenomenul făcîndu-se observat nu numai în domeniul sporirii volumului de mărfuri realizate de meșteșugul urban, dar și pe planul substanțialei diversificări a ramurilor specializate de activitate. În plus, și aceasta este tot o realitate specifică vieții urbane, menționarea documentară tot mai insistentă a unor activități specializate menite să contribuie direct la creșterea gradului de igienă individuală a orașenilor ⁸⁶ evidențiază cu și mai mare putere, complexitatea fenomenelor ce se petrec în viața colectivităților urbane românești, în secolele XVI—XVII. De altfel, în strînsă legătură cu aceeași problemă a ameliorării condițiilor de viață în mediul urban, tot aici este locul să menționăm, în context, și una din concluziile la care conduc, invariabil, rezultatele cercetărilor arheologice, din ultimele decenii, în domeniul construcțiilor de locuit : dimensiunile acestora sporesc considerabil, în raport cu perioadele precedente, gradul de confort crește în mod corespunzător, și, ceea ce iarăși nu este lipsit de importanță, construcțiile civile de piatră și cărămidă se înmulțesc, ele încetînd să mai reprezinte excepții, așa cum se întîmpla pînă în secolul al XVI-lea. ⁸⁷

Lăsînd la o parte domeniul construcțiilor religioase sau al celor de caracter aulic, în cultura materială orășenească de la finele secolului al XVI-lea și din secolul al XVII-lea este de menționat încă un fenomen, deloc lipsit de importanță și semnificație, și anume creșterea continuă a ponderei elementelor de factură orientală, în foarte numeroase domenii ⁸⁸. Într-adevăr, spre deosebire de perioadele precedente, anume în vremea arătată crește considerabil importul de produse orientale destinate uzului curent al orașenilor, începînd cu ceramica ornamentală de interior (prezentă masiv și la curțile voievodale) și terminînd cu obiectele de podoabă sau cu cele de îmbrăcăminte. În același timp — și, cu siguranță, drept urmare a formării unui adevărat „gust” al vremii — însăși producția urbană utilizează, în mod curent, elementele ornamentale de sorginte orientală, faptul acesta putînd intra în rîndul celor care contribuie la definirea particularităților producției de mărfuri, în orașele noastre ale secolelor XVI—XVII.

Încercînd să sintetizăm cele spuse în paginile studiului de față, credem că de un interes care să justifice inserarea lor în această parte finală ar putea fi următoarele elemente ce concură la definirea genezei și evoluției structurilor urbane medievale, pe teritoriul României :

a) Problema continuității urbane de la antichitatea sclavagistă la evul mediu nu se poate pune în mod uniform, pentru întreg teritoriul de la nordul Dunării. Dacă în zonele din interiorul fostei provincii romane Dacia este foarte dificil de afirmat și de demonstrat o atare continuitate după retragerea aureliană (ceea ce nu echivalează, în nici un caz, cu acceptarea

ideii că fostele orașe romane și-au încheiat existența și ca *așezări umane*), în lungul Dunării viața urbană de tip roman a continuat și după secolul al III-lea e.n. astfel încît negarea totală a continuității este lipsită de teme;

b) Condițiile specifice în care a evoluat societatea daco-romană și, ulterior, cea românească după secolul al V-lea au fost puțin prielnice formării unor așezări de caracter urban, în nordul Dunării, pînă către secolele X—XI. Abia atunci — și ca urmare a procesului formării relațiilor feudale în sinul societății românești — au apărut premisele complexe ale constituirii celor mai vechi centre urbane incipiente românești, sediile voievodatelor din Transilvania, ca și centrele mai dezvoltate din cuprinsul marilor aglomerări demografice extra-carpătice putînd fi considerate ca reprezentînd nucleiele unor astfel de așezări incipient urbane;

c) Pătrunderea ungarilor în Transilvania ca și apariția ultimului val de migratori (pecenegi, uzi, cumani, tătari) au împiedicat desfășurarea normală a procesului de urbanizare abia început, întîrziînd apariția unor noi aglomerări, care au stat la baza viitoarelor orașe românești medievale. Și de data aceasta, cele mai vechi și mai importante centre urbane au evoluat tot din reședințe voievodale (Curtea de Argeș și Suceava), realitățile românești prezentînd, astfel, certe similitudini cu procese desfășurate în alte regiuni europene;

d) Paralel cu procesul amintit, desfășurat în sinul societății românești, în Transilvania cucerită de maghiari au luat naștere, ca urmare a colonizării germane, centre urbane organizate după principii juridice specifice Europei Occidentale, în timp ce, la Dunărea de Jos, sub autoritatea Imperiului Bizantin, au luat naștere și s-au dezvoltat, începînd cu ultimul sfert al secolului al X-lea, centre urbane cu o componentă etnică complexă. În ultima parte a perioadei amintite (sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea), în ținuturile dintre Prut și Nistru, stăpînite de Hoarda de Aur, au apărut centre urbane specifice lumii mongole, care s-au dovedit neviabile;

e) În evoluția vieții urbane românești, sfîrșitul secolului al XIV-lea și primele decenii ale celui următor pot fi considerate perioada cristalizării structurilor urbane medievale propriu-zise, abia în a doua parte a secolului al XV-lea putîndu-se vorbi despre maturizarea și consolidarea acestora. Iar dacă, în Țara Românească și Moldova, această evoluție nu a condus, așa cum era normal, la obținerea unui regim de autonomie a orașelor, explicația trebuie căutată în condițiile specifice în care s-au dezvoltat, mai ales în secolul al XV-lea, cele două țări românești;

f) Secolele XVI și XVII au reprezentat, pentru orașele noastre medievale, o perioadă calitativ nouă, în care se petrec evidente restruc-turări, atît pe planul dezvoltării capacității lor economice cît și sub raportul îmbunătățirii nivelului de viață a orășenilor, și aceasta în ciuda regimului politic definit de instaurarea dominației otomane asupra țărilor românești.

NOTE

¹ Problema aceasta face obiectul unei ample analize, în lucrarea noastră, aflată în curs de definitivare, *Economic și social în orașele medievale românești*.

² Cf. V. V. Mavrodin, I. Ia. Froianov, în „Vestnik leningradskogo universiteta”, Istorie, limbă, literatură, 20, 1970, p. 7—15; I. Ia. Froianov, în „Istoriceskaia etnografia”, 3, Leningrad,

1985, p. 108—117; cf., însă, și D. A. Avdusin, în „Voprosi Istorii”, 12, 1980, p. 24—42, cu poziții sensibile diferite.

⁸ Deși am considerat suficient de explicită poziția noastră, în comparațiile pe care le-am făcut între realitățile din Dacia perioadei de după retragerea aureliană și, respectiv, cele din teritoriile Imperiului roman de Apus — după încetarea existenței acestuia (în primul rând impunându-se, ca trăsătură comună în ambele zone geografice, dispariția administrației romane specifice statului sclavagist și înlocuirea acesteia printr-un regim politic, administrativ, economic) etc. decurgând din structura specifică și nivelul de dezvoltare ale populațiilor germanice, care și-au instaurat stăpânirea în vestul continentului și s-au substituit Imperiului), una dintre istoricii perioadei le-a scăpat sensul exact al lucrurilor, într-o astfel de situație aflându-se Emilian Popescu (cf. Emilian Popescu, în „Revista de Istorie”, 41, 1988, 11, p. 1119—1123). Neînțelegând lucrurile în esența lor, E. P. ne reproșează faptul că nu am comparat realitățile din Dacia postromană cu cele din Imperiul roman de Răsărit, reproș cu totul gratuit și a cărui lipsă de temeinicie rezidă (fapt prea evident pentru a mai avea nevoie de vreun comentariu tocmai în faptul că, în timp ce în Dacia, de după secolul al III-lea e.n., a dispărut întregu, complex de relații specifice organizației statale romane, la sudul Dunării evoluția statului și a instituțiilor sale specifice a continuat fără întrerupere, realități care, și într-un caz și în celălalt nu au putut rămâne fără consecințe, între altele, și în evoluția vieții urbane. Nedumerirea provocată de amintitul reproș este cu atât mai mare cu cât ni se pare cu totul inexplicabil faptul că E. P. nu și-a amintit, tocmai când era mai necesar, că fenomenul ruralizării vieții societății daco-romane, care a urmat secolului al III-lea, nu își află similitudini în cuprinsul Imperiului roman de Răsărit (în aceeași perioadă, evident), asemănările putându-se afla, în schimb (și tocmai datorită împrejurărilor amintite mai înainte), anume în regiunile central — și vest europene. În plus, dacă E.P. și-ar fi amintit, la timp, că chiar unii din istoricii prestigioși pe care, jenant doctoral, crede că își face serviciul să mi-i semnaleze au atras atenția, cu ani în urmă, asupra deosebirilor ce trebuie făcute între orașele Imperiului roman de Răsărit și, respectiv, cele din vestul Europei (cf., cu titlu absolut ilustrativ, A. P. Kajdan, SA, 21, 1954, p. 164—188; idem, în Viz. Vrem, 8, 1966, p. 85 și urm.; M. Ia. Siuzumov, în Viz. Vrem., 27, 1967, p. 38—70; idem, în „Srednia Veka”, 31, 1968, p. 77—88), ar fi evitat să sugereze urmarea unei căi discutabile, în aprecierea realităților nord-dunărene, în perioada de după secolul al III-lea. De altfel, pe poziții similare cu cele ale istoricilor citați de E. P. se situează și alți specialiști, dar acestora, din motive care ne scapă, E. P. le contestă valoarea, considerându-le lucrările drept „minore și uneori nepertinente chiar pentru studiul realităților vest-europene” (*loc. cit.*, p. 1119). Toți acești specialiști acordă, concomitent, atenția cuvenită și *cadrelor cronologice* în care se înscriu fenomenele, ceea ce E. P. refuză sistematic să facă, și dacă dînsul nu ar fi neglijat toate acestea poate că ar fi fost mai puțin convins că ne sînt atît de necesare recomandările bibliografice care să ne ajute să înțelegem „cum se pun problemele”. De altfel, impresia jenantă a lecturii „în diagonală” a studiului nostru (M. D. Matei, în „Revista de Istorie”, 41, 1988, 3, p. 257—243) nu este deloc atenuată de confuzia pe care E.P. o face între *continuitatea de viață* în Dacia de după secolul al III-lea și, respectiv, *continuitatea urbană*, de neobservarea faptului că noi înșine, în studiul citat, remarcăm faptul că civilizația urbană a continuat, la nordul Dunării, pînă în secolul al VII-lea, și, cu atît mai puțin, de întrebarea, naivă, pe care și-o pune (*loc. cit.*, p. 1121) „de ce nu am putea numi și noi „orașe” unele așezări de pe teritoriul nord-dunărean al României?”, cînd toți specialiștii știu cu cită acuritate se caută, în istoriografia mondială, definirea conceptului de *oraș medieval*. În fine, în ceea ce privește problema creștinismului populației daco-romane (pe care nu vedem care cercetător, cit de cît onest, l-ar contesta), la E. P. discuția este îndestul de confuză (cronologic, instituțional, etnic și geografic) pentru ca să nu ne temem că referindu-ne la modul în care pune problemele i-am putea atribui și judecăți pe care nu a voit să le facă.

⁴ Anne Lombard-Jourdan, „Annales E.S.C.”, 4, 1970, p. 1121—1142.

⁵ Cf. M. D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții* (Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea), București, 1989, p. 168.

⁶ Desprinderea funcției unor așezări de cadrul politic și administrativ general în care ele își desfășoară activitatea specifică echivalează cu tratarea neștiințifică a problemei și, în ultimă instanță, cu atribuirea calității de oraș oricărei așezări în care se practică activități de producție și de schimb, indiferent de *structura* ei internă, sau de funcțiile pe care le îndeplinește într-un cadru politic bine definit. Ori, se știe prea bine, o astfel de poziție nu este proprie cercetării moderne de specialitate.

⁷ Cf. supra, n. 5.

⁸ M. D. Matei, „Revista de Istorie”, 41, 1988, 3, 257—273; mai recent, cf. idem, *op. cit.*, p. 170.

⁹ *Ibidem*, p. 159, n. 8, pentru o bibliografie cu totul selectivă a problemei.

¹⁰ Și această problemă este prezentată detaliat în lucrarea citată supra, n. 1.

¹¹ Între altele, și faptul că nu a reținut această opinie ne îndeamnă să privim cu extremă rețineresobrietatea intervenției lui Emilian Popescu, citată supra, n. 3.

¹² Realitatea este demonstrată de totalitatea descoperirilor arheologice de la Histria, Tomis și Callatis, a căror continuitate cronologică până în secolul al VII-lea nu poate face obiect de discuție.

¹³ Atragem atenția, o dată în plus, că trebuie evitată confuzia între continuitatea de viață, de producție și de schimb în vechile orașe romane și, respectiv, existența structurilor specific urbane, în așezări ca cele de la Napoca, Potaissa, Apulum etc., după secolul al III-lea e.n.

¹⁴ Problema aceasta este amplu analizată de Ștefan Olteanu, în lucrarea *Societatea românească în secolele III—XII; statornicie, continuitate, devenire* (în curs de apariție).

¹⁵ M. D. Matei, *op. cit.*, p. 19 și urm.

¹⁶ Amintim că printre principalii susținători ai acestei teze s-au aflat C. C. Giurescu și, cu unele inadvertențe, N. Grigoraș, C. Cihodaru, P. P. Pauaitescu (ultimul, mai ales prin formularea tezei „tirgurilor de vale”), în perioada ultimelor decenii acest punct de vedere fiind al întregii istoriografii românești.

¹⁷ În esență, secolul al XIV-lea nu mai este considerat ca reprezentând perioada cea mai timpurie în care se poate vorbi despre începuturile procesului constituirii structurilor urbane medievale, la români.

¹⁸ În această problemă, rămâne, în continuare, fundamentală lucrarea acad. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*. Completări importante aduc, însă, și o serie de studii, dintre care de o atenție specială ni se par cele semnate de: Mircea Rusu, în AMN, 8, 1971, p. 197—202; idem „Ziridava”, 10, 1978, p. 159—178; idem, AMN, 21, 1984, p. 181—195; Eugen Glück, „Ziridava”, 6, 1976, p. 89—115; idem, „Ziridava”, 11, 1979, p. 243—277; cf. și P. Iambor, AMN, 20, 1983, p. 499—507.

¹⁹ Aflată la Muzeul Național de istorie al României.

²⁰ În context, merită amintit accentul pe care unii istorici îl pun pe semnificația pe care o poate avea, pentru cunoașterea procesului de feudalizare a societății românești din Transilvania, caracterul ereditar pe care îl căpătase instituția voievodatului (Ștefan Pascu, *op. cit.*, 1, cd. 2, Cluj, 1972, p. 63; E. Glück, „Ziridava”, 6, p. 93).

²¹ Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii*, București, 1983, pp. 30—32, 183—188; M. Petrescu-Dimbovița, Dan Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herfii (jud. Botoșani)*, Iași, 1987.

²² Ștefan Pascu și colab., AMN, 5, 1968, p. 153—198.

²³ Asupra cărora specialiștii sint, totuși, în general, de acord; Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 65; M. Rusu, AMN, 8, p. 202; Ștefan Matei, P. Iambor, AMN, 17, 1980, p. 515; E. Glück, „Ziridava”, 6, p. 96.

²⁴ După opinia noastră, definirea caracterului, structurii și funcției așezării de la Apulum, atât în secolele IV—V, cât și în secolele VIII—X, va căta foarte mult în înțelegerea exactă a realităților transilvane, în perioada de după retragerea aureliană. Chiar dacă, pentru moment, nu lipsesc cercierile cu privire la caracterul urban al așezării în primele secole de după retragerea aureliană (mai exact până la venirea hunilor — cf. Mircea Rusu, „Anuarul institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 22, 1979, pp. 55, 57; R. Florescu, RRI, 24, 1985, 1—2, p. 26), acestea sînt destul de puțin concludente, oscilînd între afirmarea continuității de viață în cuprinsul așezării (ceea ce corespunde realității), și, respectiv, recunoașterea modificărilor profunde petrecute în domeniul instituțiilor și structurilor specific urbane. Important este, însă, faptul că, în secolul al X-lea, Alba Iulia era o așezare înfloritoare, despre care se păstra tradiția că ar fi fost întemeiată de romani (cf. Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 67—68).

²⁵ Avem în vedere, mai ales, posibilitatea stabilirii caracterului producției meșteșugărești, a intensității schimbului (mai ales a celui intermediat de monedă), precum și a unui început de stratificare socială, în sinul producătorilor de bunuri.

²⁶ Petre Diaconu, Dumitru Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, București, 1972; cf. și P. Diaconu, „Pontice”, 2, Constanța, 1969, p. 395—400; idem, „Dacia, N.S.”, 10, 1966, p. 365—371.”

²⁷ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 135—138.

²⁸ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, *Dinogetia, 1. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța—Garbău*, București, 1967; cf. și I. Barnea, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 641—671.

²⁹ Asupra acestei împrejurări insistă totalitatea cercetătorilor, care s-au ocupat de problemele istoriei de început a celor trei fortificații bizantine menționate aici. Faptul nu trebuie, însă, să surprindă, deoarece două dintre ele (Capidava și Dinogetia) jucasera un rol similar și în epoca romană.

³⁰ Credem, chiar, că este de subliniat ritmul rapid în care s-a petrecut apariția trăsăturilor urbane în economia acestor așezări bizantine (pe parcursul a numai două-trei decenii), astfel încât la începutul secolului al XI-lea ele îndeplineau funcțiile complexe de orașe.

³¹ P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Păciul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, 2, București, 1977; cf. și P. Diaconu, în „Byzantina”, 80, Salonic, 1976, p. 409—447; cf., de asemenea, Silvia Baraschi, *Porturi dobrogene de pe Dunăre în secolele XI—XIV*, București, 1982 (teză de doctorat, inedită). Pentru condițiile politice în care se desfășoară procesul amintit, cf. Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, 3. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de jos*, București, 1971.

³² M. Rusu, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 201—217; cf. și Géza Bakó, în același volum, p. 241—248.

³³ Chiar dacă, în izvoarele scrise ale secolului al XI-lea, unele din așezările românești anterioare (sedii ale voievozadelor din secolul al X-lea) sînt menționate ca întrunind atribute de așezări urbane: *urbs* sau *civitas* (Dăbîca, Bihorul, Alba Iulia), semnificația lor de orașe românești de veche tradiție s-a pierdut treptat, începînd cu a doua jumătate a secolului al XI-lea, datorită trecerii la organizarea, de către regalitatea arpadiană, a teritoriului Transilvaniei, potrivit nevoilor și intereselor regatului maghiar (cf. și Ștefan Matei, P. Iambor, AMN, 17, 1980, p. 512).

³⁴ Asupra acestei realități am atras atenția în mai multe rînduri, așa încît nu mai stăruim, și aici, asupra ei.

³⁵ V. considerațiile foarte pertinente ale lui L. L. Polevoi referitoare la un întreg grup de probleme, ținînd de acest domeniu (L. L. Polevoi, *Očerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII—XV vv.*, Chișinău, 1979), ca și aprecierile corecte din *Istoria narodnogo hoziasistva Moldavskoi SSR (s drevneișih vremen do 1812 g.)* (red. resp. P.S. Sovetov), Chișinău, 1976, p. 64—68.

³⁶ L. L. Polevoi, *Gorodskoe gončearstvo Pruto-Dnestronia v XIV veke*, Chișinău, 1969.

³⁷ Cf. Silvia Baraschi, *Despre orașele dunărene din Dobrogea și relațiile lor cu tătarii (secolul XIII)* (comunicare prezentată în Institutul de arheologie din București, decembrie 1988), (mss.).

³⁸ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania. Studii*, București, 1981.

³⁹ Este locul să amintim, și aici, faptul că poziția unanimă a istoriografiei contemporane este aceea că orașul medieval este expresia atingerii unui anumit nivel de dezvoltare al societății feudale. În consecință, desprinderea „fenomenului oraș” de cadrul general istoric al evoluției societății feudale este un non sens și nu poate conduce decît la încheieri eronate.

⁴⁰ N. Constantinescu, *Curtea de Argeș 1200—1400. Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.

⁴¹ M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală...*, p. 47—48.

⁴² Aceasta nu face decît să întărească realitatea și semnificația unei alte succesiuni dinastice, semnalate încă înainte de finele secolului al XIII-lea, și anume Litovoi-Bărbat.

⁴³ M. D. Matei, *op. cit.*, p. 48.

⁴⁴ M. D. Matei, Emil I. Emândi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul superior al Șomuzului Mare*, București, 1982.

⁴⁵ *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, ed. M. Costăchescu, 2, p. 604.

⁴⁶ Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Șcheia*, București, 1960.

⁴⁷ Cf. Gh. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrșitul veacului XIV*, București, 1942; M. D. Matei, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁸ M. D. Matei, în „Revista Muzeelor și monumentelor”, Monumente istorice și de artă, 17, 1986, 2, p. 19 și urm.

⁴⁹ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 251, n. 284 (pentru bibliografia episodului și aprecieri privind datarea lui).

⁵⁰ M. D. Matei, *loc. cit.*

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Alexandru Andronic, *Iașii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986.

⁵³ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, 1, ed. 2, p. 78; M. Rusu, AMN, 21, p. 191.

⁵⁴ Thomas Năgler, *op. cit.*

⁵⁵ M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală...*, p. 68—69, n. 49.

⁵⁶ N. Constantinescu, SCIV, 11, 1960, 1, p. 81—105.

⁵⁷ M. D. Matei, L. Chițescu, „Dacia, N. S.”, 10, 1966, p. 291—320.

⁵⁸ Diferitele puncte de vedere, exprimate pînă în prezent, referitoare la geneza orașului București le discutăm, amplu, în lucrarea, citată mai înainte, *Economic și social în orașele medievale românești* (în pregătire).

⁵⁹ M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea domnească de la Suceava*, București, 1988.

⁶⁰ Este de regretat că, în ciuda importanței extreme a concluziilor la care ar fi putut conduce cunoașterea detaliată a resturilor Curții domnești din Piatra Neamț, cercetările din cuprinsul monumentului nu au progresat suficient.

⁶¹ Pentru problema vechimii Bacăului, este de remarcat contribuția lui Ștefan S. Gorovei, în „Carpica”, 18—19, 1986—1987, p. 265—283, a cărei luare în considerare ar putea conduce și la altă de necesară revigorare a cercetărilor arheologice din acest oraș.

⁶² Al. Andronic *op. cit.*

⁶³ N. Constantinescu pregătește o amplă monografie a monumentului.

⁶⁴ Amintim că deși prima menționare documentară a Tirgșorului are loc în anul 1413 (la 6 și, respectiv, 25 august, cu prilejul acordării, de către voievodul Mircea cel Bătrîn, a unor privilegii comerciale negustorilor brașoveni) (*DRH*, D, Relații între Țările Române, 1, București, 1977, pp. 197, 199), cercetările arheologice efectuate aici au furnizat materiale care dovedesc existența orașului încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (*Materiale*, 5, 1959, p. 626—627; *Materiale*, 6, 1959, p. 737).

⁶⁵ O analiză amplă a raporturilor dintre Curțile domnești și orașele în care au fost amplasate acestea o facem în lucrarea, menționată mai sus, *Economic și social în orașele medievale românești* (în pregătire).

⁶⁶ *Documentele moldovenești* ..., ed. M. Costăchescu, 2, p. 634.

⁶⁷ *DRH*, B, Țara Românească, 1, p. 109.

⁶⁸ M. D. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)*, Suceava, 1970, p. 111—132.

⁶⁹ Fapt care nu s-a bucurat, până acum, de atenția specială a istoricilor.

⁷⁰ M. D. Matei, *op. cit.*

⁷¹ Hurmuzaki, XV, 1, p. 185—186.

⁷² Pentru detalii, cf. Ștefan Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în secolele X—XVII*, București, 1969, p. 81—82.

⁷³ M. D. Matei, *op. cit.*

⁷⁴ Thomas Nägler, *op. cit.*; cf. și M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală* ..., p. 179—180.

⁷⁵ C. C. Giurescu, *Le voyage de Niccolò Barsi en Moldavie*, Paris—București, 1925, p. 33—34.

⁷⁶ *DRH*, B, Țara Românească, 1, p. 83.

⁷⁷ Este, credem, util de amintit că, dintre cele mai vechi centre urbane din teritoriul extra-carpatic al României, care au cunoscut o certă locuire germană, originile Cîmpulungului din Țara Românească rămân încă puțin cunoscute. În acest context, nu este exclus ca Emil Lăzărescu să fi intuit just lucrurile, atunci când atribuia coloniei săsești din acest oraș rosturi precumpănitor economice, în strinsă legătură cu dezvoltarea economică a Transilvaniei, în perioada de după invazia mongolă (Emil Lăzărescu, *SCIA*, 4, 1957, 1—2, p. 109—127).

⁷⁸ M. D. Matei, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁹ Idem, *Studii de istorie orășenească medievală* ..., p. 115.

⁸⁰ *Cronicle slavo-române publicate de I. Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, 1959, p. 44, 48.

⁸¹ C. Rakoviță, *RIR*, 10, 1940; Ștefan S. Gorovei, *AIIA* — Iași, 16, 1979, p. 216; Șerban Papacostea, *SMIM*, 10, 1983, p. 37—38.

⁸² Pentru unele detalii referitoare la originea și înrudirile probabile ale acestui important personaj, cf. M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală* ..., p. 135, n. 5.

⁸³ *Ibidem*, p. 134 și urm.

⁸⁴ P. P. Panaitescu, *RIR*, 3, 1933, p. 191.

⁸⁵ Ștefan Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 123—124.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 196—201.

⁸⁷ O dată cu aceasta petrecindu-se o foarte importantă restructurare în planimetria orașelor. Printre cele mai semnificative expresii ale unei astfel de restructurări este de menționat constituirea, în anumite orașe, a unor adevărate piețe centrale, cu caracter predominant comercial. Pentru detalii, cf. M. D. Matei, *op. cit.*, p. 134 și urm.

⁸⁸ Pentru unele aspecte arheologice ale problemei, cf. M. D. Matei, în *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe—XVIIIe siècles*, București, 1975, p. 75—81.

PROBLÈMES DE LA GENÈSE ET DE L'ÉVOLUTION DE LA CIVILISATION URBAINE MÉDIÉVALE SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

Résumé

Les conséquences de la retraite des troupes et de l'administration romaine de Dacie, aux années 70 du IIIe siècle ap. J. C., ont imprimé à la vie urbaine au nord du Danube un caractère spécifique : tandis que la vie urbaine romaine s'est déroulée normalement sur la ligne du Danube (même s'il n'y avait que quelques localités dont l'existence est certaine jusqu'au VIIe siècle, comme Drobeta et Sucidava), dans le reste de l'ancienne province romaine la vie urbaine, avec ses structures spécifiques, a cessé. Cependant, on ne peut pas soutenir la thèse de la disparition des villes, car leurs habitants ne les ont pas quittées. Au contraire, sur le territoire des anciens centres urbains les activités de production et d'échange ont continué (au moins jusqu'à l'arrivée des Huns), mais les structures spécifiquement urbaines ont disparu.

Dans ces conditions, c'est à peine aux IXe—Xe siècles qu'on peut parler, de nouveau, de la réapparition des germes de la vie urbaine roumaine, le phénomène se produisant tant en Transylvanie et au Banat, que sur la ligne du Danube. Mais cette fois-ci encore, chaque région a conservé son spécifique. Ainsi, en Transylvanie de même qu'au Banat, plusieurs localités des voïvodats de Gelu, Glad et Menumorut (des places fortes comme celle de Dăbica, Morisena, Biharea etc.), par leurs structures économiques et sociales — analysées dans le contexte politique de l'existence des formations étatiques existantes — ont présenté les éléments spécifiques d'un système urbain en germe ; en même temps, sur le cours du Danube, les fortifications byzantines élevées pendant le dernier tiers du Xe siècle (Dinogetia, Capidava, Păcuil lui Soare) ont acquis peu de temps après (dès le début du XIe siècle) le caractère de centres urbains, même si elles n'ont pas perdu tout à fait leur spécifique militaire.

Une nouvelle étape, qui ne manque pas de traits spécifiques, fut représentée par les centres urbains mongols apparus sur le territoire délimité par le Prut et le Dniester dès l'arrivée de la Horde d'Or dans cet espace géographique. Ces centres urbains (parmi lesquels les plus importants et les plus connus du point de vue archéologique furent ceux de Costești et Orheiul Vechi), sans appartenir à une tradition locale, ont été les implantations d'une autorité étrangère, ce qui a déterminé en fin de compte leur disparition tout de suite après la fin de la domination mongole sur ce territoire, au milieu du XIVe siècle.

Les prémisses des futurs centres urbains sur le territoire extra-carpatique de la Roumanie, qui connaîtront un grand essor, se manifestèrent à la fin du XIIIe siècle et au début du siècle suivant. À partir du noyau représenté par les localités qui ont été les centres des voïvodats roumains aux XIIIe—XIVe siècles (Curtea de Argeș et Suceava), ou qui ont fait leur apparition dans des espaces qui bénéficiaient de conditions géographiques, il y a de nombreux centres urbains qui surgiront sur la carte de Valachie et de Moldavie dès la fin du XIVe siècle ; ceux-ci auront un rôle important dans la vie des deux pays roumains. Soutenus par certaines initiatives des

autorités centrales — initiatives concrétisées soit par l'implantation de cours princières, soit par l'octroi de privilèges économiques — , beaucoup de centres urbains extra-carpatiques s'affirmeront rapidement (Tirgoviște, Tirgșor, Iași, Roman, Bacău etc.).

Malgré l'essor qu'elles connurent aux XIVe—XVe siècles, les villes de Moldavie et de Valachie n'ont pas réussi toutefois à s'assurer un système de libertés communales, comparable à celui de villes du centre et de l'ouest européen. On ne doit pas chercher l'explication de cet état de choses dans la faiblesse économique, ou dans l'absence des aspirations vers la liberté des citoyens. Elle réside dans les conditions politiques complexes où les pays roumains se sont développés ; celles-ci ont coïncidé avec la période de l'affirmation des villes. La nécessité de subordonner toutes les ressources matérielles et humaines des pays roumains à la lutte pour la défense de leur indépendance politique face à l'agressivité de l'Empire ottoman, a constitué un cadre peu favorable pour la conquête des libertés citadines.

Malgré cette situation, les XVIe — XVIIe siècles seront une étape ascendante dans l'histoire de ces villes, dans les conditions où le caractère inter-roumain de leurs relations économiques se consolidera, de même que l'orientation continentale de leurs activités.

DESPRE MĂNĂSTIREA PLUMBITA ȘI UN FRAGMENT DIN CRONICA ȚĂRII ROMÂNEȘTI

ȘTEFAN ANDREESCU

Obiectul rindurilor de față este reconstituirea înfățișării originare a pasajului de cronică privitor la întâia domnie a lui vodă Mihnea, fiul lui Alexandru Mircea (1577—1583 ; 1585—1591). El face parte din stratul cel mai vechi al tradiției manuscrise cronicărești a Țării Românești și, drept urmare, operația de restituire odată încheiată ne poate îndruma spre înțelegerea mai exactă a chipului cum era lucrată cronica în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Vom pleca, în încercarea noastră, de la compararea fragmentului respectiv așa cum apare el în ediția critică din 1960 a *Letopiseșului Cantacuzinesc*, cu textul corespunzător din așa-numita „versiune de la Neamț”, ieșită la iveală aproape concomitent. Ne vom ajuta apoi de versiunea arabă a letopiseșului Țării Românești, datorată lui Macarie Zaim, patriarhul Antiohiei — publicată în 1970 — , precum și de istoria paralelă a Țării Românești și Moldovei, întocmită la 1733 de Vasile cămărașul¹.

Iată conținutul textului luat în discuție :

Letopiseșul Cantacuzinesc

ed. critică din 1960 (L) :

„Mihnea vodă au rămas în locul tătine-său domn. Și au trimis pre Mitrea vistierul și i-au adus steag de la Poartă. Și au adaos în țară găleata. Deci cînd au fost al patru-lea an din domnia lui, iar boiarii mehedinți au rădicat un domn ce i-au zis Radul Popa. Și au făcut războiu cu Mihnea vodă la Craiova și au fost izbînda Mihnii vodă. Făcut-au și o mănăstire, de la Tutana. Domnit-au 6 ani. Și l-au mazilit turcii, de s-au dus la Poartă”².

Versiunea de la m-reă Neamț
(N) :

„Și au rădicat boiarii domn pre Mihnea vodă în locul tătâne-său. Și au trimis boiarii pe Mitrea vistiar la Poartă să aducă steag. Și au adus steag cu agă ture Mihnei vodă să domnească în Țara Rumânească. Și au adaos un bir ce i-au zis găleată.

Deci cînd au fost al treilea an din domnia lui, iar meh <e> dinții au rădicat alt domn, pre Radul Popa. Și au venit la Radul Popa cu meh <e> dinții și cu mulți lotri și săcui și au avut războiu cu Mihnea vodă la Craiova. Și au biruit Mihnea vodă și au perit mulți oameni și au fugit Radul vodă Popa în cetatea Timișvarului. Și domnind Mihnea vodă 6 ani au făcut mănăstirea ot Tutana. Și au venit Borcea cliuc <er> și Schi-

mné ceaușul de la Poartă de an luat domnia Mihnei vodă de la mănăstirea Plumbuța în zioa de Crăciun. Iar Mihnea vodă s-au dus la Țarigrad, trimițându-l turcii la Taraubuz (sic !)" ³.

Oricine observă numaidecît că versiunea *N* este mult mai bogată în amănunte decît cea restituită de *L*. Pe de altă parte, există și o diferență notabilă : după *N*, răzvrătirea mehedințenilor cu pretendentul Radu Popa a avut loc în „al treilea an” al domniei lui Mihnea, în vreme ce în *L*, și în versiunea arabă a lui Macarie Zaim (*M*) sau în cronică lui Vasile cămărașul (*V*), stă scris că evenimentul s-ar fi petrecut abia în cel de-al patrulea an de domnie ⁴.

Calitatea superioară a versiunii *N* față de celelalte versiuni și variante cunoscute ale tradiției manuscrise cronicărești muntene a fost mai demult recunoscută ⁵. Însă, din păcate, nu s-a trecut încă la operația sistematică — e adevărat, foarte anevoioasă ! — a identificării și verificării datelor suplimentare din *N*, cu eliminarea, pe cît posibil, a formelor corupte transmise de această copie, ce a fost isprăvită în 20 octombrie 1735, de un anume Florea logofătul ⁶. Este tocmai ceea ce ne vom strădui să facem, deocamdată, cu pasajul reproduș mai sus. Și se va vedea că, chiar și numai în acest caz, exegeza poate scoate la lumină cite un element de o însemnătate mai largă, capabil să contribuie la lămurirea unor episoade din istoria Țării Românești rămase pînă acum obscure.

Vom începe analiza cu numele locului în care a fost surghiunit Mihnea, după ce, mazilit, s-a dus la Poartă. Editorul lui *N* a crezut că este vorba de un nume deformat prin copiere și și-a exprimat nedumerirea printr-un „sic” pus între paranteze. Iată însă că însuși vodă Mihnea, într-un hrisov al său din 19 iunie 1590, evocă în chipul următor perioada exilului forțat dintre cele două domnii ale lui : „... am fost trimis domnia mea de turci, peste mare, la locul cetății care se numește Tarabuz”. Iar editorii actului au indicat, într-o notă, echivalența „Tarabuz” = Tripoli ⁷. În plus, este de remarcat că și alte două copii, cea care a stat la baza lui *M*, precum și cea utilizată de Vasile cămărașul, au mai preluat acest amănunt : „surgunit la Tarabuz” ⁸. Este suficient ca să ne convingem că, într-adevăr, precizarea figura în manuscrisul original al cronicii.

Și acum să trecem la data mazilirii lui Mihnea din prima domnie. În *N* citim : „în zioa de Crăciun”. Dar este o imposibilitate. Căci dacă privim ceva mai jos, la pasajul imediat următor al cronicii, dedicat lui Petru Cercel, constatăm că în toate variantele cunoscute începutul domniei lui este fixat la 29 august 1583 : „... și au săzut domn în scaun în București august 29 deni, leat 7092” (*N*) ⁹. Din alte surse știm, pe de alte parte, că Mihnea a sosit la Constantinopol, împreună cu mama sa, Doamna Ecaterina Salvaresso, și cu proaspăta lui soție, Neaga, în 28 iulie 1583, iar în 10 august a plecat mai întîi în insula Rhodos, de unde abia în iulie următor a fost îmbarcat și transferat la Tripoli ¹⁰. Ca să aflăm ce se ascunde în spatele evidentei greșeli de copist trebuie să recurgem la *M*. Numai aici mai găsim precizarea cronologică luată în discuție, dar transmisă în această formă : „Era la 24 iunie” ¹¹. Or, în calendarul bisericesc, data respectivă corespunde, cum bine se știe, sărbătorii nașterii Sf. Ioan Botezătorul. Iar în slavonă i se

spunea Botezătorului „Crăstiteț”. Așa s-a limpezit deodată eroarea din copia de la Ncamț. Ba mai mult, dispunem și de un alt mijloc de verificare a datei astfel reconstituite.

La 30 iunie 1583, din Alba Iulia, se expedia regelui Ștefan Báthory al Poloniei știrea că „acum ” au sosit scrisori atit din partea cetății Brașov, cit și din cea a marelui boier muntean Ivașcu Goleșcu, din care rezulta că Mihnea a fost mazilit, iar „în locul lui ar veni alt voievod, pe care îl cheamă Pătrașcu”. Ivașcu Goleșcu trecuse deja hotarul în Transilvania — „cu toate averile, cu nevasta și cu copiii” — și se stabilise în posesiunea lui de la Sîmbăta, de unde solicita un salv-conduct spre a putea merge numnaidecît în Polonia, la rege ¹². Însă ultimul act emis de Mihnea vodă în prima lui domnie, care poartă numai indicația zilei și lunii cînd a fost scris — „... în luna iulie 23 zile” —, pare să contrazică data din cronică și informațiile din documentul abia citat. El este deosebit de prețios, căci către sfîrșitul lui ne întîmpină această mențiune : „... dar nu am apucat domnia mea să plătesc pe acești Ațigani, fiindcă m-a scos cinstitul împărat (= sultanul) din scaun. Astfel cu voia și cu vrerea lui Dumnezeu, care domn va fi în scaun, să dea acești Ațigani la sfînta mitropolie, fiindcă sint vechi și drepte averi” ¹³. Editorii l-au plasat, pe bună dreptate, în anul 1583. Cît privește, însă, luna „iulie”, care figurează într-adevăr pe original — în loc de „iunie” —, credem că avem de-a face cu o greșeală a grămaticului Vlăd, lesne de înțeles dacă ne gîndim la atmosfera de tensiune în care a scris actul. Putem deci conchide că în 23 iunie 1583 Mihnea luase cunoștință de porunca de mazilire, iar a doua zi, așa cum ne spune cronică, a părăsit scaunul domnesc din București ¹⁴.

Numele boierului care a adus de la Poartă, împreună cu „Schimnă ceaușul” — de la *iskemle çavuş*, dregător otoman însărcinat cu instalarea domnilor —, porunca de mazilire a lui Mihnea este reproduș identic atît în *N*, cit și în *M* : Borcea clucerul. Pare să fie vorba de Borcea logofătul din Buceșani, ctitor al mănăstirii Gruicul, boier care a avut o anumită însemnătate politică în epocă, devreme ce, sub Mihai Viteazul, a făcut parte din delegația ce a semnat tratatul de la Alba Iulia, din 20 mai 1595¹⁵. Probabil că, înainte de a fi fost logofăt (al doilea), el a deținut titlul de clucer.

Unică, în schimb, este indicația din *N* a locului unde se afla vodă Mihnea cînd l-a găsit porunca de la Poartă : „mănăstirea Plumbuita”. Din fericire, există totuși și de astă dată o cale de a verifica exactitatea mențiunii în cauză. Către sfîrșitul verii anului 1583, același Ivașcu Goleșcu, sfetnicul care-i slujise cu credință pe „Mihnești”, se afla în Polonia, la Cracovia, unde a avut o lungă întrevvedere cu nunțul apostolic Alberto Bolognetti. Printre altele, boierul muntean i-a descris prelatului catolic și chipul în care stăpînul său — un tînăr „acum de 18 ani” — și-a pierdut tronul : „... în timp ce domnul său Mihnea se afla la o anume mănăstire, a fost înștiințat că sosea un ceauș care conducea un alt voievod în locul său” (*mentre il signor suo Michna stava ad un certo monasterio, hebbe aviso che veniva un chiaus il qual conduceva un altro vaivoda in luogo suo*)¹⁶. Așadar, acest izvor, redactat la numai două luni după căderea lui Mihnea, depune mărturie că, într-adevăr, în 24 iunie 1583, el se afla într-o „mănăstire”. Și, bineînțeles, ar fi de acum inutil să punem la îndoială precizarea suplimentară din cronică potrivit căreia

mănăstirea a fost „Plumbuita”. Numai că acest nume a început să fie folosit pentru așezămîntul respectiv abia din secolul următor¹⁷. Este deci probabil că în originalul slavon al cronicii, din secolul al XVI-lea, locul a fost indicat sub altă formă, care figurează într-un hrisov al lui vodă Mihnea din 21 octombrie 1585 : „Mănăstirea ce să cheamă de la podul Colintinii”¹⁸.

Actul adineaori citat a reprezentat multă vreme sursa de căpetenie pentru reconstituirea începuturilor acestui așezămînt monastic de lângă București. Din el rezultă mai întîi că mănăstirea, cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, a fost înființată de un „Petru voevod, fiul Mircei voevod”, care nu poate fi decît Petru cel Tânăr (1559—1568). Ca al doilea ctitor este arătat a fi fost urmașul în scaunul domnesc al lui Petru, Alexandru Mircea, tatăl lui vodă Mihnea (1568—1577), care „iarăși au zidit mai sus zisul metoh de la Colentina” și l-a înzestrat cu trei pogoane de vie și „baia nooă, cea mare, cu toată vama ei”, din București. Cel mai prețios pasaj din hrisovul din 21 octombrie 1585 pentru discuția de față, fiindcă ne îngăduie să interpretăm rostul prezenței domnului în mănăstire în iunie 1583, este cel în care Mihnea vodă explică rolul său și al mamei sale, Doamna Ecaterina, în desăvîrșirea acestei opere ctitoricești „... am zidit și am făcut prea frumoasă biserică mare și am dat și am adaos singur domniia mea și maica domnii mele doamna Ecaterina cu toate cîte sînt de trebuință și podoaba bisericii, cu feloane și cu multe scule ca la o mănăstire de lavră”¹⁹. Prin urmare, potrivit chiar spuselor domnului, el și mama sa au înălțat doar biserica mănăstirii. Construcția era negreșit isprăvită cînd domnul s-a dus s-o viziteze, evident nu întîmplător în preajma sărbătoririi hramului lăcașului, și a trebuit să părăsească precipitat scaunul domnesc. Ba chiar putem afirma că atunci s-a săvîrșit sfințirea noului lăcaș, deoarece Mihnea s-a dus acolo însoțit de mitropolitul Serafim al Țării Românești. Lucrul poate fi dedus din acel act din 23 iunie (1583), de care ne-am ocupat și mai sus, care nu are indicat nici locul de emisiune, dar care fără doar și poate a fost redactat în mănăstirea „de la podul Colentinei”. Într-adevăr, actul, prin care domnul destituit lăsa în sarcina succesorului său execuția și confirmarea solemnă, cuprinde o hotărîre de îndreptare a unei greșeli săvîrșite în dauna mitropoliei și a „prea sfințitului arhimitropolit, chir vlădică Serafim”²⁰. Astfel, concluzia ce se cuvine desprinsă este că biserica mănăstirii, care a precedat construcția ce se vede astăzi — înălțată de Matei Basarab²¹ —, a fost zidită la sfîrșitul primăverii și începutul verii anului 1583. Răstimpul era suficient, deoarece posedăm date exacte despre durata lucrărilor similare de pe șantierul de la mănăstirea Tutana, indicată în mod expres de textul cronicii drept ctitoria lui Mihnea. Și acolo a fost vorba de fapt, în principal, tot de reclădirea din temelii a bisericii în cadrul unui așezămînt mai vechi. Iar pisania, care din fericire ni s-a păstrat, atestă că lucrările au fost executate în intervalul 9 iulie — 10 septembrie 1582²². N-ar fi exclus ca aceeași echipă de meșteri chiar, care a realizat în 1582 splendidul monument de arhitectură de la Tutana (jud. Argeș), să fi fost chemată în primăvara anului următor să lucreze și pe șantierul de lângă București.

Reconstituirea împrejurărilor prezenței lui vodă Mihnea și mitropolitului Serafim în 23—24 iunie 1583 în mănăstirea Plumbuita oferă în chip neașteptat lămuriri într-o controversă recentă de istorie culturală. Relativ

de curind a fost făcută o descoperire care a vădit că tiparul bucureştean este mult mai vechi decât s-a crezut. Astfel, pe baza epilogului unui *Tetraevanghel* slavon s-a putut stabili fără putinţă de tăgadă că cea dintâi tiparniţă a funcţionat la Bucureşti încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi anume chiar în mănăstirea Plumbuita²³. Epilogul a fost alcătuit de ieromonahul Lavrentie, care, printre altele, arată că „... am scris această ... carte *Tetraevanghel* ... în zilele binecuvîntatului ... domnului nostru Io Alexandru Voievod, în timpul arhierelui chir vlădica Eftimie”. Apoi, Lavrentie mai arată că a fost ajutat de „ucenicul meu Iovan” şi vedeşte locul şi data cînd a scos cartea : „... ne-am trudit pe lingă cetatea Bucureşti pe riul Colentina şi am ridicat mănăstirea cu hramul Sfîntului prooroc înainte mergătorul Ioan Botezătorul şi într-însa am făcut tipar. Am făcut aceasta zece ani pînă am creat forme şi matriţe ... Aceasta s-a sfîrşit în anul de la naşterea lui Hristos 1582”²⁴. Cum se observă însă, în ultima lui parte textul epilogului lasă să se înţeleagă că ieromonahul Lavrentie a instalat nu numai tiparniţa, pe care a făcut-o să funcţioneze după zece ani de osteneală, ci şi-a adus contribuţia şi la însăşi edificarea mănăstirii de pe riul Colentina. Ar însemna deci, potrivit textului de mai sus, că iniţiativa lui Alexandru vodă Mircea atît în privinţa reînfiinţării tiparului în Ţara Românească, cît şi a amenajării locului unde acesta avea să funcţioneze, a fost luată în anul 1573²⁵.

Iată însă că data „1582” pentru ieşirea de sub teascuri a *Tetraevanghelului* slavon al lui Lavrentie a fost contestată. Unul din argumente a fost acela al absenţei din epilog a numelui voievodului aflat în scaun în acel an, adică al lui vodă Mihnea, fiul lui Alexandru, precum şi a succesorului lui Eftimie, mitropolitul Serafim. De aici s-a mers mai departe, presupunîndu-se că la imprimarea anului „1582” s-ar fi luat doar mia şi sutele „de la naşterea lui Hristos”, restul cifrelor, zecile şi unităţile, provenind în realitate de la vîleatul „7082” (= 1574). Şi astfel *Tetraevanghelul* lui Lavrentie a fost re-datat — evident, ipotetic ! — în anul 1574, în plină domnie a lui Alexandru Mircea²⁶. Apărătorul celeilalte teze, a intrării în funcţie a tiparniţei în anul indicat de epilog, pînă acum nu a putut replica plauzibil la argumentul amintit mai sus. În 1981, domnia sa se mulţumea să remarce următoarele : „Nous manquons absolument d'informations selon lesquelles Mihnea Turcitul ou le métropolitte Serafim auraient protégé le cloître et son imprimerie. Mais il n'y a non plus d'autres informations nous permettant de supposer le contraire”²⁷. Acum însă, după restabilirea înfăţişării originale a textului din cronica Ţării Româneşti privitor la prima domnie a lui Mihnea, cu menţiunea despre prezenţa lui la mănăstirea Plumbuita în iunie 1583 — menţiune care nu a fost folosită de cei ce s-au ocupat de problemele legate de *Tetraevanghelul* lui Lavrentie —, precum şi în urma discuţiei în jurul acestui element, lacuna de informaţie dispăre. Şi astfel putem oferi o explicaţie pentru absenţa numelui lui Mihnea — şi, implicit, a celui al mitropolitului Serafim — din epilogul cărţii respective. Intervenţia lui vodă Mihnea şi a mamei sale, Doamna Ecaterina, în actul cîtoricesc, prin înălţarea şi înzestrarea bisericii aşezămîntului de pe riul Colentina, a avut loc după apariţia *Tetraevanghelului* lui Lavrentie. Reiese limpede că, în momentul ieşirii de sub teascuri a cărţii, adică în 1582, în optica autorului epilogului, ieromonahul Lavrentie, numai amintirea numelui lui Alexandru vodă Mircea, cel ce într-adevăr jucase un rol pînă atunci în edificarea

mănăstirii și înființarea tiparniței, era justificată. Trebuie să spunem numai decît că, reciproc, acest din urmă raționament întărește de fapt și concluzia de mai sus, a datării bisericii de la Plumbuita în 1583. Oricum, controversa despre începuturile tiparului bucureștean este pe cale de a se încheia, căci balanța înclină hotărît spre anul 1582. Și acesta este un prim rezultat de oarecare însemnătate, pe care-l anunțăm cînd am purces la exegeza de față.

Să pășim în continuare la examinarea unui alt amănunt din crimă peiul de cronică analizat. Am văzut că, potrivit acestui text, principalul eveniment din cea dintîi domnie a lui Mihnea a fost răscoala neizbutită a mehedințenilor, care au încercat să-l scoată din scaunul domnesc și să pună în locul lui pe un anume pretendent, Radu Popa. Și am semnalat totodată că în *N*, spre deosebire de toate celelalte variante și versiuni cunoscute ale cronicii Țării Românești, se arată că această gravă criză internă s-a produs și a fost depășită în „al treilea an din domnia lui”, iar nu în „al patrulea an” (*L*, *M*, *V* etc.). Față de abundența și, mai cu seamă, corectitudinea elementelor oferite de *N*, constatată deja cu prisosință, sintem bineînțeleși îndemnați să luăm de bună tocmai cronologia pusă la dispoziție de acest manuscris. Pe de altă parte, același fragment de cronică — de astă dată în toate versiunile lui — dă pentru întreaga domnie dintîi a lui Mihnea un total de „6 ani”, iar noi știm în prezent și data exactă cînd el a părăsit tronul : 24 iunie 1583. O socoteală cît se poate de simplă ne face în consecință să așezăm momentul de început al domniei în vara anului 1577. Dacă luăm din nou în mînă cronică, în aceeași versiune *N*, și citim fragmentul imediat precedent celui analizat, vedem că el se sfîrșește cu fraza : „Și au murit Alixandru vodă în domnie, iun<ie> 25 deni, leat 7085 < = 1577 >”²⁸. În schimb, o mare parte din manuscrisele pe baza cărora a fost întocmită ediția critică din 1960 (*L*) redau forma pe care o considerăm corectă : „Și<a> murit în scaunul lui, iulie 25 deni, leatul 7085”²⁹. Este limpede că în transmiterea acestui element s-a strecurat în lungul timpului în unele manuscrise — printre care și *N* — o ușoară eroare. Prin schimbarea unei singure litere, *iulie*, cum a fost cu siguranță la origine, a devenit în aceste manuscrise, în cursul operațiilor de copiere și re-copiere a cronicii, „iunie”³⁰.

Dacă însă Mihnea s-a suit în scaunul domnesc în ultimele zile ale lunii iulie 1577, asta înseamnă că răscoala mehedințenilor cu Radu Popa a izbucnit în intervalul iulie 1579 — iulie 1580, căci acest interval corespunde celui de „al treilea an” indicat de *N*. Împrejurările acestei răscoale contra lui Mihnea vodă nu au fost pînă astăzi deplin desluite³¹. Ceea ce atrage din capul locului atenția în cazul ridicării lui Radu Popa este caracterul ei regional, local : doar boierii mehedințeni și oamenii lor — la care s-a adăugat, potrivit lui *N*, și un detașament de mercenari „săcul” ! — au constituit forța pe care s-a bizuit pretendentul. Faptul este confirmat indirect de existența unor informații după care, cam în aceeași vreme, opoziția din sînul marii boierimi a Țării Românești își legase în secret speranțele de un alt pretendent, aflat departe de țară, mai întîi în insula Rhodos, apoi în Cipru. Este vorba de Pătrașcu, un fiu al lui Pătrașcu cel Bun, altul însă decît Petru Cercei, viitorul domn din anii 1583—1585. Conspirația a fost descoperită de Mihnea pe la sfîrșitul anului 1578³², iar un grup de mari boieri, care trimiseseră în taină sume de bani pretendentu-

lui Pătrașcu, a fost silit să apuce calea pribegiei peste munți, în Transilvania³³. Totuși, acțiunea boierească în favoarea acestui descendent al lui Radu cel Mare, merită să înlăture de la tron ramura dinastică reprezentată de Mihnea³⁴, a continuat și în 1580, când Pătrașcu este chiar chemat la Poartă, în vederea numirii ca domn al Țării Românești³⁵. Dar curînd va sosi tot acolo, prin Veneția și Ragusa, și Petru Cercel, care beneficia de puternicul sprijin diplomatic al Franței, vechea aliată europeană a Imperiului otoman³⁶. În această situație, boierii munteni ostili lui Mihnea și familiei lui au preferat să-și modifice opțiunea în favoarea acestui al doilea fiu al lui Pătrașcu cel Bun, lucru la care se pare că a consimțit și exilatul din Cipru³⁷. Este deci limpede că nu se poate stabili nici o legătură între opoziția din rîndul marii boierimi din Țara Românească față de Mihnea vodă și „ridicarea” lui Radu Popa și a mehedințenilor.

Totuși ce a putut pricinui această mișcare locală, în care nu era implicată nici măcar întreaga Oltenie? Răspunsul poate fi găsit urmînd o intuiție a lui Nicolae Iorga, care a pus în legătură mențiunea din cronică, cu o revendicare turcească, formulată nu mult înainte de 21 ianuarie 1580, cînd a fost consemnată într-un raport din Constantinopol destinat împăratului german: „... În Țara Românească este un ținut care s-ar chema Severin, pe care pînă acum l-a cîrmuit și stăpînit domnul românesc. Și pe acesta vrea acum să i-l ia sultanul, sub cuvînt că nu se ținea de Țara Românească, formînd o stăpînire deosebită, care a fost supusă cu ani în urmă de sabia otomană și de aceea-i aparține. Ahmed ceașul, cum se spune, e orînduit a merge acolo și a scrie acest loc, care de acum va face servicii și va plăti tribut aici”³⁸. Cetatea Severinului fusese cucerită de turci încă din 1524. Revendicarea din 1580 privea așadar ținutul cetății, care rămăsese sub administrație românească. Nicolae Iorga, comentînd textul de mai sus, a apreciat că era în cauză întreg ținutul Mehedinților, adică „al oamenilor în legătură cu cealaltă cetate, și ea acum turcească, Mehadia sau Mehedia”³⁹. De curînd însă au ieșit la iveală unele informații culese din arhivele otomane — dintre care cea mai veche datează din 8 martie 1580, — potrivit cărora au fost luate atunci de la Țara Românească și anexate Imperiului otoman „un anume număr de lacuri și de cîmpuri, precum și o schelă la Dunăre, în apropiere de Calafat”⁴⁰. Oricum, este de subliniat marele merit al lui Iorga de a fi întrezărit, deși nu i-a stat la îndemînă decît relatarea de cronică, cu indicația cronologică deformată — „al patrulea an” în loc de „al treilea an” din domnia lui Mihnea! —, explicația adevărată a răscoalei mehedințenilor cu pretendentul Radu Popa. Deoarece acum, folosindu-ne de calculul pe care-l consimțim existența versiunii *N* a cronicii muntene, vedem că faptele se înlănțuie perfect, puțin du-se stabili fără nici o dificultate relația cauză — efect. La începutul anului 1580, Poarta purcede la o operație de amputare teritorială în zona Severinului, acceptată de domnul în funcție, și numaidecît, *în prima jumătate a aceluiași an*, boierii din ținutul Mehedinți reacționează hotărît, alegînd un pretendent, pe acel Radu Popa, și încercînd să-l răstoarne cu armele pe vodă Mihnea⁴¹ ...

Este instructiv să zăbovim o clipă și să analizăm condițiile în care Poarta și-a înfățișat această pretenție teritorială față de Țara Românească în vreme de pace. La sfîrșitul anului 1579, după căderea și uciderea marelui vizir Mehmed Sokollu pașa, sprijinitorul „Mihneștilor”, circula zvonul că

atît Petru Șchiopul, domnul Moldovei, cît și Mihnea, nepotul său de frate și domn al Țării Românești, vor fi depuși. Ba chiar se exprima temerea că țărilor românești extracarpătice vor fi de astă dată transformate în pașalicuri ⁴². Zvonul s-a vădit întemeiat doar parțial, în privința înlocuirii lui Petru Șchiopul. Într-adevăr, la 19 noiembrie 1579 a plecat de la Poartă spre Moldova un ceaș cu porunca de mazilire și de aducere a fostului domn ⁴³. Noul domn desemnat pentru Moldova, Iancu Sasul, a părăsit țărmurile Bosforului la 7 decembrie 1579 și curînd, în cursul lunii ianuarie 1580, a obținut ca Petru Șchiopul să fie surghiunit la Alep ⁴⁴.

Aproape concomitent, în privința tronului Țării Românești a fost inaugurată o autentică litație. De la bun început, Iancu Sasul a insistat ca la cîrma Țării Românești să revină sora sa vitregă, Doamna Chiajna, văduva lui Mircea Ciobanul. Două rapoarte diplomatice, cu data 10 februarie 1580, atestă că ea a sosit la Constantinopol de la Alep, unde-i fusese locul de exil, la începutul acestei luni ⁴⁵. Chiajna părea să aibă cele mai multe șanse de a dobîndi scaunul domnesc al Țării Românești pentru unul din fiii ei, deoarece beneficia de sprijinul domnului Moldovei și, în plus, se bucura și de prietenia noului mare vizir, Ahmed pașa (13 octombrie 1579 — 28 aprilie 1580) ⁴⁶. Totuși, ulterior, conform unui alt raport, datat 17 martie 1580, la Poartă s-a luat decizia să fie chemați toți pretendenții care sălășluiau în Imperiul otoman, pentru a fi ales dintre ei „il più legittimo a quel governo”. În realitate, potrivit bailului venețian, era de așteptat să aibă cîștig de cauză cel ce va cheltui mai mult ! Oricum, în raportul amintit era semnalată deja prezența la Constantinopol a pretendentului Pătrașcu, venit din Cipru, ale cărui drepturi erau însă contestate de ambasadorul Franței, care lucra pentru Petru Cercel, încă aflat la curtea regelui său ⁴⁷. Nu mult după aceasta, mai precis la 2 iunie 1580, este consemnată existența la Poartă a nu mai puțin de patru pretendenți la tronul Țării Românești ⁴⁸, însă problema pare să fi fost rezolvată la 17 ale aceleiași luni, cînd se raporta că toți fuseseră închiși ⁴⁹. Implicit, reiese că la acea dată Mihnea izbulise să facă să fie confirmat, rămînînd deci în continuare la cîrma Țării Românești. Este limpede că s-a așteptat mai întîi de către autoritățile otomane sosirea tributului, care tocmai acum, după cum vădese anumite izvoare, înregistrează „un mare salt” ⁵⁰. Acesta va fi fost desigur mărit „benevol” de vodă Mihnea, împreună cu mama sa Doamna Ecaterina, spre a se menține în scaun ⁵¹. A fost vorba deci de un al doilea efect al presiunii politice exercitate de Poartă, pe lângă cedarea teritorială de pe linia Dunării, în zona Severinului, care a provocat răscoala mehedintîenilor. Întreaga criză ilustrează de fapt elocvent desfășurarea procesului a ceea ce în istoriografia noastră a fost definit drept instaurarea regimului dominației otomane, proces început pe la mijlocul veacului al XVI-lea și care nu va fi întrerupt decît de acțiunea lui Mihai Viteazul.

Spre a isprăvi cu totul critica internă a fragmentului de cronică luat în discuție, nu ne rămîne să spunem decît că și amănuntul despre trimiterea lui „Mitrea vistiier” la Poartă de către boieri ca „să aducă” steagul de domnie pentru Mihnea, după ce părintele său, vodă Alexandru, a închis ochii este după toate probabilitățile exact. Avem de-a face cu Mitrea din Hotărani, mare boier a cărui biografie este bine cunoscută și care, într-adevăr, între 4 septembrie 1574 — 30 iunie 1578 a deținut în sfatul domnesc dregătoria de mare vistiier ⁵². Altfel spus, în vara anului 1577, cînd a

fost însărcinat de boieri să se ducă la Poartă, el era, așa cum afirmă cronică, „vistiier”.

A sosit clipa să ne întrebăm : cînd a fost oare redactat și introdus în cronică fragmentul despre prima domnie a lui Mihnea ? Că sîntem puși în fața unor însemnări strict contemporane nu încape nici un fel de îndoială. Dar au fost ele așternute pe hîrtie în plină domnie a lui Mihnea sau după aceea ? Stăruind asupra acestei chestiuni vom încerca în fapt să deslușim într-o oarecare măsură chipul cum se lucra la cronică în faza de „întreținere” a ei. Reconstituirea părții finale a textului despre Mihnea ne este de mare ajutor, căci de acolo trebuie pornit.

Un „leit-motiv” cronicăresc, care nu lipsește nici în textul nostru, este durata domniei. Dar spre a se efectua un asemenea calcul era neapărat nevoie să se cunoască momentul în care aceasta a luat sfîrșit. Am văzut că pentru prima domnie a lui Mihnea cei șase ani indicați de cronică sînt aproximativ corecți. Mai sugestivă ni se pare însă socoteala făcută pentru domnia următoare, a lui Petru Cercel. Și sîntem obligați să remarcăm și de astă dată că *N* este net superior lui *L*. Într-adevăr, în *L* citim așa : „Deci trecînd 2 ani de la domnia lui, venitu-i-au mazilie de la Poartă și au trecut muntele cu tot ce au avut”. În schimb, în *N* durata domniei respective este astfel înregistrată : „Și au domnit Pătru vodă ani 2 fără de 3 luni”. De fapt, la forma care figurează în *L* s-a ajuns, după cît se pare, prin rezumarea unui întreg pasaj, ceea ce a dus, printre altele, și la suprimarea unui detaliu esențial, anume data de lună și zi a revenirii în scaun a lui Mihnea, păstrată — în afară de *N* — numai în *M* și în copia publicată de M. Gaster, Iată cum arată acest pasaj în *N* : „Deci cînd au fost al doilea an din domnia lui, venit-au Parascheva cliuc(er) și ceaș de i-au luat domnia. Și au fugit Pătru vodă în Țara Ungurească (= Transilvania) cu toț(i) boiarii lui și cu toată averea lui cîtă au avut. Și au domnit Pătru vodă ani 2 fără de 3 luni. Și iar au venit Mihnea vodă domn de la Poartă cu Schimné ceașul și cu steag, meșița mai 20 deni”. Nu ne putem opri a observa numaidecît paralelismul perfect cu situația fragmentului despre prima domnie a lui Mihnea. Și acolo, în toate variantele care au stat la baza versiunii *L*, partea finală a fost drastic rezumată, procedîndu-se în fapt la serioase amputări de amănunte, care se vede că, la un moment dat, nu mai prezentau interes pentru posteritate. Dar, revenind la durata domniei lui Petru Cercel, așa cum a fost ea consemnată în *N*, adică „2 ani fără de 3 luni”, constatăm că, într-adevăr, cu o diferență de doar cîteva zile, socoteala corespunde intervalului cuprins între 29 august 1583 (dată care, cum am spus, a răzbătut în toate manuscrisele cronicii) și 20 mai 1585. Nu ne rămîne astfel decît să conchidem că „bilanțul” unei domnii — inclusiv socoteala anilor cît a durat — se făcea, pentru cronică, în momentul cînd se producea schimbarea la tron. Așa se explică, de altminteri, și mulțimea de elemente precise știute de autorul intervenției în cronică tocmai cu privire la împrejurările schimbării de domnie — ziua și locul unde se găsea Mihnea cînd a fost mazilit în 1583, numele boierilor care-i reprezentau pe noii domni, aflați încă la Poartă (Borcea clucer pentru Petru Cercel și, respectiv, Paraschiva clucer ⁵³ pentru Mihnea), în sfîrșit data precisă cînd Petru în 1583 sau Mihnea în 1585 și-au făcut intrarea în București, ocupînd efectiv scaunul domnesc.

Către aceeași încheiere ne îndrumă, pe de altă parte, indicarea în cronică pentru fiecare din aceste domnii a noilor biruri aruncate peste țară.

De pildă, Mihnea, în prima lui domnie, „au adaos un bir ce i-au zis găleată”. Iar Petru Cercel, la rîndul lui, „au pus birul curții foarte mare și gorștină de oi”⁵⁴. Dar cel mai caracteristic pentru ceea ce yrem să relevăm este chipul cum a fost schițat în cronică tabloul celei de-a doua domnii a lui Mihnea, care a însumat încă „5 ani”. În afară de execuția unui boier — „Și au tăiat pre Stančil logof<ăt>”⁵⁵ — acest fragment nu conține altceva decît o lungă înșiruire de apăsătoare dări, acum introduse : „... și au mai adaos în țară un bir ce i-au zis năpaste. Și au băgat pre roșii bir foarte mare și au băgat pre megiiș(i) găleată de pîne și au pus lege în țară, den 5 stupi, un stup” (*N*)⁵⁶. Or, este greu de crezut că o asemenea imagine negativă era încheșată cită vreme domnul evocat se mai afla în țară și deținea încă frinele puterii. Am avea deci trei momente de intervenție în cronică, care sînt de altfel și ultimele în letopisețul slavon din yeacul al XVI-lea al Țării Românești, căci cronică domniei lui Mihai Viteazul a fost, cum s-a observat mai demult, o scriere independentă, poate redactată chiar în limba română⁵⁷. Unul a fost cînd Mihnea a cedat tronul lui Petru Cercel, al doilea cînd el a revenit în țară și în fine, cel din urmă, cîndva după mai 1591, cînd s-a aflat de trecerea lui la islamism⁵⁸.

Dar, implicit, considerațiile anterioare ne obligă să întregim notația de cronică privitoare la prima domnie a lui Mihnea, reproducă la începutul paginilor de față, cu fraza : „Și au venit Pătru vodă Cercel, feciorul lui Pătrașco vodă de la Poartă cu agă și cu steag în Țara Rumânească și au șăzut domn în scaun în București avgust 29 deni”, Leatul „7092”, care este greșit, a fost probabil introdus ulterior. Sau, ceea ce iarăși nu este deloc exclus, însemnarea însăși despre domnia lui Mihnea a fost alcătuită în 1584, care corespunde văleatului „7092”. Ar fi vorba deci pur și simplu de o eroare mecanică a autorului anonim al textului, altminteri lesne de înțeles. Am opta chiar mai degrabă pentru această a doua soluție, întrucît ea ar avea meritul să lămurească și prezența în text a unui element care, aparent, se opune deducției noastre. Ne gîndim la amănuntul despre locul de surghiun al lui Mihnea : „Tarabuz”. Or, după cum am amintit, el a fost trimis acolo abia în iulie 1584. Iar vestea, desigur, nu a ajuns în țară decît pe la sfîrșitul verii lui 1584.

Același raționament care ne-a ajutat să întregim partea finală a textului luat în discuție ne silește, însă, a desprinde din partea lui de început tot ce privește împrejurările înscăunării lui Mihnea în 1577, „în locul tăbine-său”. Chiar logica ce a prezidat redactarea acestor fraze — absența intenționată a indicării unei date anume pentru suirea în scaunul domnesc — trimite limpede la rîndurile imediat precedente, unde era învederată data morții lui Alexandru vodă Mircea. Ajungem astfel să „izolăm” un alt moment de intervenție în cronică, care în chip vădit trebuie plasat în anul 1577. Analiza fragmentului de cronică despre Alexandru Mircea depășește limitele demersului de față. Ne mulțumim să reamintim numai că, potrivit unei ipoteze pe care am expus-o în urmă cu mai mulți ani, atunci, sub Alexandru vodă Mircea, a fost luată inițiativa majoră de a se scrie cronică de la începuturi — de la legendarul întemeietor de țară Negru Vodă —, prin reunirea și asamblarea textelor de cronică preexistente (dedicate domniilor lui Radu de la Afumați și, respectiv, Mircea Ciobanul), cu adăugarea în frunte a unei liste succinte a domnilor din răstimpul 1290—1508⁵⁹.

exegeza întreprinsă în paginile precedente este menită, în fapt, să ne pregătească spre a reveni la dezbaterea acestei probleme de maxim interes pentru istoria culturii vechi românești. O vom face cu alt prilej, tocmai prin examinarea atentă a substanței și a chipului cum a fost conceput textul de cronică ce înfățișează domnia lui Alexandru Mircea.

NOTE

¹ Pentru discuția despre identitatea acestui cronicar tirziu, vezi Andrei Fișpici, *În jurul cronicarului Vasile Buhăescul*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, t. XXIII/2, Iași, 1986, p. 835—841 și Ștefan S. Gorovei, *Între Vasile Buhăescul și Vasile Buzilă (O problemă de „paternitate” literară)*, în același periodic, t. XXV/1, 1988, p. 445—452.

² *Istoria Țării Românești (1290—1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 53 și 209 (pentru varianta din subgrupa de manuscrise desemnată de editori cu sigla G, reproducă parțial în anexe).

³ Prof. I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopiseșului cantacuzinesc*, în „Mitropolia Olteniei”, an. XIII (1961), nr. 5—9, p. 509.

⁴ Pentru ultimele două texte vezi ediția lui Em. E. Kretzulescu, *Cronica lui Vasile Buhăescul Cămărașul*, în „Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie”, t. XV (1914), București, 1915, p. 221 și Virgil Căndea, *Letopiseșul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii — Revistă de Istorie”, t. 23, 1970, nr. 4, p. 688.

⁵ Vezi, de pildă, Dan Zamfirescu, *Istoria lui Mihai Viteazul din „Cronica Țării Românești”*, în volumul său *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 223; ulterior, domnia sa a și folosit versiunea de la Neamț spre a restabili înfățișarea inițială a textului despre Mihai Viteazul (Idem, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 401—459).

⁶ I. I. Georgescu, *op. cit.*, p. 498, 532 și 545. Personajul ar merita un studiu special, căci însemnarea lui de cōpist a fost scrisă slavonește, ceea ce vădește o cultură deosebită pentru vremea sa.

⁷ *Documente privind istoria României*, B, Țara Românească, veac. XVI, vol. V, nr. 474 p. 458 (mai departe se va cita: *DIR*).

⁸ Așa la Em. E. Kretzulescu, *op. cit.*, loc. cit.; în *M*: „... s-a dus la Constantinopol de unde turcii l-au surghiunit la Tripoli” (V. Căndea, *op. cit.*, loc. cit.).

⁹ Anul este greșit. Corect ar fi fost 7091. Asupra posibilei origini a acestei erori, vezi discuția mai jos.

¹⁰ N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, extras din „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II, t. XVIII, București, 1896, p. 57 și 60.

¹¹ V. Căndea, *op. cit.*, p. 674, a arătat că cronica arabă a fost realizată pe baza unui intermediar grecesc. Pentru datarea acestei din urmă cronici, în limba greacă, vezi Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (II)*, în „Revista de Istorie”, t. 39, 1986, nr. 2, p. 126—127.

¹² A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1930, nr. 236, p. 257. Tot în data de 30 iunie un om al brașovenilor era trimis să culegă știri proaspete din Țara Românească, iar în ziua de 2 iulie ieșeau din Brașov o parte din bunurile lui Ivașcu Goleșcu (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente publicare la istcna românilor*, vol. XI, București, 1900, p. 829).

¹³ *DIR*, B, XVI—5, nr. 138, p. 132.

¹⁴ De altfel, există și o altă copie, tirzie, a cronicii, în care figurează din fericire nealterată mențiunea că turcii au luat lui Mihnea domnia „în ziua de naștere lui Sft. Ioan Preddecu, (M. Gaster, *Fragmente dintr-o cronică a Țării Românești*, în „Revista Istorică Română”, VII, 1937, p. 163; asupra acestui text ne-a atras atenția, cu deosebită amabilitate, colegul A. Pippidi). Adăugăm că data oferită de cronică este confirmată indirect și de absența unor acte emise de cancelaria domnească după 10 iunie 1583. Această „pauză” în activitatea cancelariei — cu excepția actului din 23 iunie — durează pînă în 5 septembrie 1583, cînd a fost scris primul hrisov cunoscut al lui Petru Cercele (*DIR*, B, XVI—5, nr. 137, p. 130—131 și, respectiv, nr. 139, p. 132—133). Cel din urmă reper încadrează iarăși foarte bine elementul cronologic din cronică privitor la înscăunarea lui Petru vodă (29 august, st. v.)

¹⁵ I. Ionașcu, *Mihai Vileazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, t. V, Cluj, 1962, p. 133; Dan Pleșia și Ștefan Andreescu, *Mănăstirea Gruiul (Contribuții documentare)*, în „Glasul Bisericii”, an. XXIV, 1965, nr. 11–12, p. 1124–1127.

¹⁶ *Monumenta Poloniae Valicana*, t. VI, ed. Edward Kuntze, Cracovia, 1938, nr. 284, p. 532. Acest izvor a fost semnalat și studiat, din alte puncte de vedere, de Fl. Constantiniu, *Un proiect românesc de coalitie antiotomană din ultimul sfert al sec. al XVI-lea*, în „Studii” — *Revista de Istorie*, XVI, 1933, nr. 3, p. 673–680 (știrea de față nu i-a reținut însă atenția).

¹⁷ Primul act în care, după știința noastră, mănăstirea figurează cu ambele nume — „Plumbuita de la Colentina” — este un hrisov slavon din 8 iunie 1626 (*Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. XXI, nr. 85, p. 172; mai departe se va cita: *DRH*). Pare probabil, pentru originea acestui nou nume, că Radu vodă, fiul lui Mihnea, a acoperit cu planșă biserică, cîndva în preajma datei de 18 noiembrie 1614, cînd a întărit stăpînirile mănăstirii, dar încă bîna era numită „... de la Colentina” (*DIR*, B, XVII—2, nr. 297, p. 334; vezi și Corina Popa, *Mănăstirea Plumbuita*, București, 1968, p. 11).

¹⁸ *DIR*, B, XVI—5, nr. 224, p. 212. Hrisovul cuprinde închinarea ȋtitoriei de lngă București la mănăstirea Xeropotam de la Muntele Athos.

¹⁹ *Ibidem*, p. 212—213. Aici a fost editată o tălmăcire veche românească, din care lipsește precizarea filiației lui Petru voevod. Originalul, în care ea se află însă, a fost publicat în fotocopie, însoțită de o traducere din slavonă, de St. Nicolaescu, *Documente cu privire la istoricul Bucureștilor*, în „București” — *Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, nr. 1, p. 101—104 și 107. Hrisovul a fost regăsit și descris de curînd de P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1554*, Roma, 1986, p. 173, n. 10.

²⁰ Vezi mai sus nota 12. Actul este lipsit de obișnuita indicare, la sfîrșit, a boierilor martori din sfatul domnesc, de unde putem bănuî că Mihnea era în acel ceas deja privat de prerogativele domnului. Ivașcu Goleșcu, care desigur a asistat la scenă, a descris ulterior, la Cracovia, chiar ceremonia care a avut loc la Plumbuita: „il chiaus il quale doppo haverli fatto legger la lettera del Turco, lo levò della seggia, gli tolse di testa il berettino gemato nella forma consueta a portarsi dal principe et il baston d'argento di mano” (acest crimpei din relația lui Bolognetti a fost reprolus și de Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 676, n. 3).

²¹ Probabil în 1647 (Corina Popa, *op. cit.*, p. 12). Pentru descrierea arhitectonică a monumentului, vezi *Ibidem*, p. 23—30; mai nou, Veniamin Nicolae, *ȋtitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 39—44.

²² Ștefan Andreescu, *Contribuții cu privire la trecutul mănăstirii Tutana*, în „Mitropolia Olteniei”, an. XVIII (1966), nr. 3—4, p. 157. Tot în această fază a fost clădit și un turn-clopotniță pe latura de apus a incintei (*Ibidem*, p. 262—263).

²³ L. Demény, *Tipărișua bucureșteană în secolul al XVI-lea*, în „Studii — Revista de Istorie”, t. 25, 1972, nr. 2, p. 203—224 (cu întreaga bibliografie a etapelor acestei descoperiri); vezi și P. Atanasov, *Tipografia din București a ieromonahului Lavrentie*, în „Revista bibliotecilor”, XXV, 1972, nr. 3, p. 171—175.

²⁴ Am folosit tălmăcirea dată de Ludovic Demény, *București — centru de tipărișua în secolul al XVI-lea*, în „București” — *Materiale de istorie și muzeografie*, IX, 1972, p. 125—126.

²⁵ Ne alăturăm astfel interpretării epilogului datorate lui L. Demény, *Tipărișua bucureșteană*..., p. 219—222. Participarea lui Lavrentie la edificarea mănăstirii a fost relevantă și de Al. Mareș, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații*, în „Limba română”, XXI, 1972, nr. 4, p. 309. Același autor a atribuit corect lui Mihnea zidirea bisericii, pe temeiul spuselor hrisovului din 1535. Dar domnia sa nu a mers mai departe și nu a dezvoltat consecințele acestei observații, apreciînd că prima ediție a *Tetraevanghelului* — au fost identificate două — ar fi fost scoasă de sub teascuri în 1574, abia următoarea trebuînd a fi datată în 1582. Argumentul care a influențat decisiv judecata problemei a fost nemenționarea numelui lui Mihnea vodă în textul epilogului cărții (*Ibidem*, p. 310). Al. Mareș are însă meritul deosebit de a fi descoperit și o *Psaltire* slavonă imprimată în același atelier, care, evident, ca și a doua ediție a *Tetraevanghelului*, a apărut post 1582 (vezi Al. Mareș, *Un capitol din istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea: Tipărișua ieromonahului Lavrentie*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXI, 1970, nr. 6, p. 645—667).

Atrăgeu acum atenția asupra unei informații ce vădește din plin fenomenul dificultății procurării cărților, în epocă, în Țara Românească, situație care de fapt a și impus reactivarea tiparului de către voii Alexandru. Un act de la începutul domniei lui Mihnea atestă că mănăstirea Snagov a cumpărat de la murele logofăt Miroslav din Rîhov „o carte de biserică ce să chiamă Mineu cu lunete” cu o ocină „den ocina Bibenilor, un codru de loc, care iaste den sus de satul Căzleciului”. Motivul tranzacției — călugării de la Snagov „n-au avut acea carte în biserică” (*DIR*, B, XVI—4, nr. 350, p. 341—342).

²⁰ Gernot Nusbächer, *Din cronici și hrisoave (Studii)*, București, 1987, p. 179—180 (prima ediție a cărții, în limba germană, a apărut în 1981).

²¹ L. Demény, *L'imprimerie de Bucarest au XVIe siècle. Quelques précisions nécessaires*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XX, 1981, nr. 4, p. 671—672.

²² I. I. Georgescu, *op. cit.*, p. 509.

²³ *Istoria Țării Românești (1290—1690)*, *Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 53 și 209.

²⁴ Lespedea tombală a lui Alexandru vodă s-a păstrat, dar are inscripția deteriorată, ceea ce a împiedicat lectura datei morții lui, cu excepția anului (N. Iorga, *Fiala de mormint a lui Alexandru Vodă Mircea*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, an. XXII, 1929, p. 161; *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I, *Orașul București*, București, 1965, nr. 624, p. 513). Este adevărat, pe de altă parte, că există două hrisoave, conservate în original, emise în numele lui Alexandru vodă la 11 septembrie 1577 (*DJR*, B, XVI—4, nr. 294—295, p. 292—294); dar data lor este suspectă (vezi mai jos, nota 52).

²⁵ Cf. A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a IV-a, vol. III, București, 1988, p. 25; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II—1, București, 1937, p. 212—213; *Istoria României*, vol. II, Edit. Academiei, București, 1962, p. 927 (paragraf redactat de D. Mioc).

²⁶ Vezi Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1880, nr. XIV, p. 22 (raport german din Constantinopol, 31 decembrie 1578). La aceeași împrejurare se referă și un act intern, din 2 decembrie 1579, un brisov din care reiese că stăpînul moșiei Maia—Rădulești, boierul Stoica din Ungurei, a avut „... un necaz foarte mare, pentru că au adus niște oameni făcători de rele, de la fiul lui Pătrașcu la numitul Stoica niște scrisori de rău <despre domn>” (pasaj reproduș după I. C. Filitti, *Mama și soția lui Mihai Viteazul*, în „Convorbiri Literare”, an. 53 (1921), nr. 9, p. 625—626, n. 3). Din acest izvor aflăm de fapt în favoarea cărei ramuri dinastice complotau marii boieri.

²⁷ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, nr. 136, p. 163 (scrisoare a lui vodă Mihnea către Cristofor Eăthory, din 4 aprilie 1579, București). În 30 aprilie 1579, Mihnea pomeneste de momentul „... cînd au pribegit fiii lui Vilsan din Caracal în Țara Ungurească acum în zilele domniei mele” (*DJR*, B, XVI—4, nr. 382, p. 379). Pare să fie încă o referire la exodul din toamna precedentă, cînd domnul a descoperit complotul.

²⁸ Pentru reconstituirea acestui efort politic, vezi deosebit de prețioasele observații ale lui Dan Pleșia, *Mănăstirea Dealu — necropolă domnească și ceva despre frămîntările interne din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, în „Acta Valachica”, Tirgoviște, 1972, p. 149—152. Adăugăm tot aici că, după știința noastră, cel dintîi care a diferențiat mișcarea marii boierimi muntene de răscoala mehedintinenilor a fost Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 213.

²⁹ Vezi mai jos nota 47.

³⁰ Petru Cercel a sosit la Poartă în 8 mai 1581. Pentru presirurile diplomatice franceze, vezi Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 21—29.

³¹ De această renunțare voluntară amintește Franco Sivori, secretarul genevez al lui Petru Cercel, cu precizarea că ar fi avut loc la Poartă, în ajunul plecării spre țară a stăpînului său (15 august 1583): „... havendo prima, di sua spontanea volonta, detto Signor Petrasco, fatta cessione delle sue ragioni del Stado al Principe” (*Ibidem*, p. 166—167). Pătrașcu s-a stins din viață curînd, la 24 octombrie 1583, și a fost înmormîntat în biserica patriarhală din Constantinopol (Const. C. Giurescu, *Pătrașcu, fiul lui Petru Cercel*, extras din „Revista Istorică Română”, vol. IX (1939), București, 1940, p. 6).

³² Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, București, 1900, nr. LXXVIII, p. 643—644.

³³ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. V, *Vitejii*, București, 1937, p. 199.

³⁴ Mihai Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. XV, 1977, nr. 2, p. 215; vezi și Idem, *Teritoriul românesc sub administrație otomană în secolul al XVI-lea (I)*, în „Revista de Istorie”, t. 36, 1983, nr. 8, p. 811.

³⁵ Cronica mai spune că, după înfrîngerea de la Craiova, pretendentul s-a refugiat „în cetatea Timișvarului”, aflată din anul 1552 sub administrație turcească. Un raport german din Constantinopol, din 20 ianuarie 1582, semnalează aducerea la Poartă a unui pretendent a cărui încercare nu izbîndise și care pînă atunci se aflase captiv în mîinile pașei de Timișoara (Hurmuzaki, *Documente*, XI, nr. XCIV, p. 654). E cit se poate de plauzibil să fie vorba de Radu Popa.

³⁶ A. Veress, *Documente*, II, nr. 147, p. 172.

³⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XI, nr. CLVII, p. 98.

³⁸ *Ibidem*, IV—2, București, 1884, nr. XXVI, p. 108 și nr. XXVIII, p. 109.

³⁹ *Ibidem*, III, nr. XIV, p. 25 și IV—2, nr. XXIX, p. 109.

⁴⁶ *Ibidem*, IV—2, nr. XXVIII, p. 109; altă ediție: A. Veress, *op. cit.*, II, nr. 155, p. 176 (raport venețian din 25 ianuarie 1580). Chiajna, pe lângă Petru cel Tânăr, a mai avut doi fii, Radu și Mircea. Cum Petru se stinsese încă din 1569, acum, în 1580, nu intrau în discuție, desigur, decât unul dintre ultimii născuți, deși un raport — citat în nota precedentă — vorbea de un „Nepote ex filio”.

⁴⁷ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. XXXIII, p. 111; altă ediție: A. Veress, *op. cit.*, II, nr. 158, p. 178. Nu este exclus ca, în februarie — martie 1580, Petru Cercel să fi întreprins chiar o scurtă călătorie la Londra, de unde a revenit la Paris (Ioan Chiper, *Cel mai vechi sigiliu cu legenda în limba română*, în „Magazin Istoric”, an. XIV, 1980, nr. 2, p. 7—8).

⁴⁸ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. XXXIV, p. 111; în 1 mai era înregistrată audi-ența în divan a unei delegații din Țara Românească, compusă din „60 Valachi”, care solici-tau un alt domn în locul lui Mihnea, un copil neînstare să cîrmuiască bine țara (*Ibidem*, nr. XXXII, p. 110). Vezi și A. D. Xenopol, *op. cit.*, ed. cit., III, p. 24—25.

⁴⁹ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. XXXV, p. 112.

⁵⁰ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. II, 1957, p. 30—31; haraciul Țării Românești a sosit la Poartă, odată cu cel al Moldovei, în ultimele zile ale lunii mai (Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I, vol. I, București, 1886, nr. XCV, p. 51). Un alt cercetător, Mihai Maxim, nu pare să ia în considerare vreo sporire a tributului în intervalul 1574/1575—1583/1584 (*Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540—1575*, în „Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, XII, 1974, nr. 2, p. 368).

⁵¹ Și Ivașcu Goleșcu, în convorbirea lui cu Alberto Bolognetti din august 1583, a făcut o referire la o situație dificilă prin care a trecut Mihnea „acum vreo trei ani” (*tre anni sono in circa*). Pe lângă haraci, care de la o sută de mii de taleri, cum fusese mai înainte, a fost mîrit cu încă o sută de mii de florini în fiecare an, turcii i-au cerut să achite și „o sumă imensă (900.000) tulerii” pentru reînnoirea domniei după trei ani (taxă care ulterior va fi cunoscută sub denumirea de „mucarer”). Ei ar fi vrut chiar ca de acum încolo această taxă extraordinară să fie percepută anual, ceea ce a putut fi totuși împiedicat printr-o petiție colectivă a reprezentanților Stărilor din țară (*Monumenta Poloniae Vaticana*, VI, p. 502; Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 675).

⁵² Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1971, p. 72—73. Recent a fost descoperit și publicat chiar suretul diplomei de investire a lui Mihnea (*berat*), care poartă data 6—15 august 1577. Mai important este faptul că în text se specifică amănuntul că numirea lui Mihnea este validată și retroactiv, „... începînd cu acest an 935, a treisprezecea zi din Cemaziulevvel”, adică de la data de 29 iulie 1577 (Tahsin Gemil, *Documente turcești inedite (sfîrșitul sec. XVI și XVII)*, în „Revista Arhivelor”, an. LVIII, 1981, vol. XLIII, nr. 3, anexa 1, p. 353). Indirect este astfel controlată data oferită de cronică pentru moartea lui Alexandru Mircea — 25 iulie 1577 — și orice discuție în această privință trebuie să înceteze.

⁵³ În timpul primei lui domnii, Mihnea a adresat o poruncă „slugii domniei mele... jupan Paraschivo fost mare clucer, care ești din satul Grojdibrod” (*DIR*, B, XVI—4, nr. 351, p. 342). El pare să fie marele vistier Paraschiva din sfatul cu care Mihnea își începe a doua domnie; ulterior, în răstimpul 6 iulie—6 noiembrie 1585 este atestat ca mare postelnic, pentru ca între 12 noiembrie 1585—17 decembrie 1586 să redevină mare vistier; ultima lui dregătorie este iarăși cea de mare postelnic, între 18 decembrie 1586 — 31 martie 1587 (*Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV—XVII*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, 1960, p. 573 și 581).

⁵⁴ *Istoria Țării Românești (1290—1690)*. *Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 53 și 209; în *N* găsim adăugată explicația: „adecă de-n zéce oi o oae” (I. I. Georgescu, *op. cit.*, p. 509).

⁵⁵ Acest boier cra fiul lui „jupan Radu care a fost mare logofăt” sub Alexandru Mircea, în 1568—1569. Stanciu s-a bucurat inițial de mare favoare la curtea lui Mihnea, devreme ce a izbucnit să salveze viața lui Stoica din Ungurei, compromis în conspirația descoperită în 1578 (Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 151). Cînd Mihnea a fost prima oară mazilit, împreună cu alți boieri credincioși familiei, el a trecut în Transilvania. Totuși, curînd, s-a întors din priboie și s-a închinat lui Petru Cercel. Actul care-i vîdește filiația, din 8 ianuarie 1584, îi dovedește totodată prezența în țară (*DIR*, B, XVI—5, nr. 155, p. 147). Nu a rămas mult timp pe lângă Petru Cercel, căci la 13 mai 1584, el se afla din nou refugiat dincolo de munți, cu familia, „și cu multe boagiții ale împăratului” (= sultanului), iar autoritățile ardeleni — nevrînd să-l extrădăze — l-au ținut ascuns la Gherla (A. Veress, *op. cit.*, II, nr. 269, p. 302 și nr. 231, p. 323). În sfîrșit, în ajunul căderii lui Petru Cercel, la 26 februarie 1585, aceleași autorități au acceptat să-l extrădăze (*Ibidem*, III, București, 1931, nr. 4, p. 3—4). Nu știm

cauza pentru care Mihnea a poruncit să fie executat. Dar evenimentul s-a petrecut la începutul celei de-a domnii, deoarece în 11 iulie 1587 soseau la Braşov fiul lui Stanciul logofăt şi „tatăl său vitreg” (Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 834). Prin mama sa, Neacşa, Stanciul descindea din Vintilă din Cornăţeni, mare boier din prima jumătate a secolului al XVI-lea (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 84). ⁴

⁵⁶ Analiza acestor măsuri fiscale, la Dan Pleşia, *op. cit.*, p. 151, n. 37.

⁵⁷ Vezi mai nou, în această chestiune, Cătălina Velculescu, *Observaţii asupra „Cronicii lui Mihai Viteazul” din „Letopiseşul Cantacuzinesc”*, în „Revista de Istorie şi Teorie Literară”, t. 22, 1973, nr. 2, p. 219—223; cf. I. C. Chişimăia, *Unele consideraţii în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul*, în „Romanoslavica”, VI, Bucureşti, 1962, p. 27—37, după care, deşi o scriere autonomă, cronica domniei lui Mihai ar fi fost la origine redactată în slavoneşte; pentru autorul ipotetic al cronicii, Teodosie Rudeanu, precum şi pentru continuarea ei, vezi Damaschin Mioc, „*Letopiseşul branovicesc*” şi *Mihai Viteazul*, în culegerea de studii *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1975, p. 217—218 şi Idem, *Ştiri de istorie a românilor în „Letopiseşul branovicesc”*, în „Studii şi materiale de Istorie medie”, vol. IX, 1978, p. 134—138.

⁵⁸ Încă în mai 1591, cind se credea că Mihnea va căpăta din nou scaunul domnesc, sînt emise hrisoave în numele său (*DIR*, B, XVI—6, nr. 7, p. 6—7 şi nr. 9, p. 7—8; vezi discuţia la Gh. Cantacuzino şi C. Bălan, *Date noi pe marginea cercetărilor istorico-archeologice de la m-rea Cătălui*, în „Revista Muzeelor”, an. V, 1968, nr. 6, p. 552—553). Foarte interesant este chipul în care N redă numele ceauşului venit în 1591 cu porunca de mazălire a lui Mihnea: „Hadăr Baléc”. Începînd din 1579, în socotelile Braşovului apare de cîteva ori numele unui „Hadyr Bann”, în trecere spre curtea princiară din Alba Iulia (Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 819, 832, 837). Şi ne întrebăm dacă nu cumva acesta este enigmaticul „Hadărbal stolnic” din divanul din 1593 al lui Alexandru vodă cel Rău. Identificarea, dacă este valabilă, ar data implicit pasajul de cronică despre a doua domnie a lui Mihnea *ante* 15 ianuarie 1593 (*DIR*, B, XVI—6, nr. 71—72, p. 62—63).

⁵⁹ Ştefan Andreescu, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XII, 1973, nr. 2, p. 361—373; vezi şi Idem, *Din nou despre prima cronică a Ţării Româneşti*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. C (1982), nr. 9—10, p. 853—861.

1 decembrie 1988

LE MONASTÈRE DE PLUMBUITA ET UN FRAGMENT DE LA CHRONIQUE DE VALACHIE

Résumé

On admet aujourd'hui que la plus ancienne chronique de Valachie a été rédigée au XVIe siècle. Mais son contenu n'est connu que par l'entremise d'une compilation tardive, de la seconde moitié du siècle suivant, le soi-disant *Letopiseş Cantacuzinesc* (Chronique des Cantacuzène), dont l'édition critique fut publiée en 1960.

L'auteur compare un passage de la chronique, tel qu'il est établi dans l'édition critique de 1960, avec le passage similaire de la version de Neamţ, du *Letopiseş Cantacuzinesc*, publiée en 1961. Ainsi, il résulte que toute une série de détails, dont la présence dans la première chronique de Valachie est certaine, se sont conservés notamment dans le manuscrit de Neamţ.

Parmi ces détails, il y en a qui peuvent éclaircir certaines controverses. Par exemple, la mention selon laquelle, le 24 juin 1583, le prince Mihnea se trouvait au „monastère de Plumbuita” — aux environs de Bucarest —, où il a appris la nouvelle de sa chute, apporte des lumières nouvelles sur la date de la mise en fonction de la première typographie bucarestoise. D'autre part, la version de Neamț rend possible l'explication plausible d'une révolte énigmatique contre le même prince Mihnea, éclatée dans la région occidentale de la Valachie, qui poursuivait l'avènement du prétendant Radu Popa.

À la fin de son étude, l'auteur déduit plusieurs conclusions concernant ce moment de l'histoire roumaine et la manière dont on intervenait dans la rédaction des chroniques internes à leurs débuts.

ISTORIA ȚĂRII RUMĂNEȘTI, AUTORUL ȘI DATA EI

ANDREI PIPPIDI

Controverselor și revizuirilor din actuala etapă a istoriografiei românești li se mai adaugă una : una de prisos. Pe neașteptate, revenind la un punct de vedere exprimat de N.A. Ursu¹, Ștefan S. Gorovei contestă faptul, de care nimeni alteineva nu se mai îndoiește, că stolnicul Constantin Cantacuzino ar fi autorul *Istoriei Țării Rumânești* și prezintă argumentele paternității. Aceste argumente nu sînt decît acelea pentru care filologul ieșean atribuisese textul unui contemporan al stolnicului, mitropolitul Teodosie Veștemeanul. Așadar, cititorii „Luceafărului”² au mai luat cunoștință încă o dată de ceea ce aflaseră din „Cronica”. Dar, cum observă Ștefan S. Gorovei : „Ar fi fost de așteptat ca, după apariția articolului din 1982, specialiștii să ia în dezbatere argumentele înfățișate de N. A. Ursu și să-și spună cuvîntul. Cu toate acestea, în chip ciudat, nici o replică nu s-a putut citi în acești șase ani care s-au scurs de la apariția articolului lui N. A. Ursu”³.

S-ar fi cuvenit remarcată ca excepție atitudinea, conciliantă în formă, dar rezervată în fond, a lui Al. Dușu⁴. Întrebîndu-se „dacă, într-adevăr, Teodosie a fost un distins cărturar, ce ne îndreptățește să-l eliminăm pe Stolnic de la paternitatea operei?”, Al. Dușu constată că „în registrul de idei și de formulări filosofice există o distanță sensibilă între ceea ce spune Stolnicul și ceea ce scrie Teodosie”. Ca o concesie maximă, autorul citat admite că „mitropolitul probabil a intervenit în cronica Stolnicului cu prilejul copierii ei” (ca explicație a unor termeni specifici graiului ardelean). Concluzia este că „citatele din literatura sacră le putea da nu numai Teodosie, ci și Stolnicul, care participa la activitatea de traducere a cărților de ritual”.

Nu știu exact motivele pentru care alții s-au abținut de a răspunde : bănuiesc că din aceeași cauză care, pînă acum, m-a împiedicat și pe mine s-o fac. E greu de spus pe șleau. Să zicem că tăcerea generală este și ea un răspuns elocvent față de cine a produs, cu o siguranță de nezdruincinat, o idee prea de tot extravagantă. Totuși, dacă argumentele au rămas aproape aceleași, împrejurările s-au schimbat prin intervenția unui istoric care a dat adeseori dovadă de un spirit critic mai fericit orientat. De aceea, recenta luare de poziție a lui Ștefan S. Gorovei m-a determinat să cercetez iarăși temeiurile unei ipoteze care mi se păruse, mărturisesc, mai puțin vrednică de interes.

Se mai întîmplă și că, în aceleași zile de la sfîrșitul anului trecut, a fost reeditat⁵ memoriul academic din 1899 cu prilejul căroră N. Iorga „a impus”, după expresia lui Ștefan S. Gorovei, paternitatea stolnicului asupra *Istoriei*. Cei care tăgăduiesc acum această atribuție îl vor putea astfel reciti pentru a se convinge că Iorga și-a susținut teza printr-o argumentare strînsă. Dar, mai numeroși, aceia căroră cartea le va rămîne necu-

noscută ar putea crede că „identificarea propusă de N. Iorga nu s-a bazat, în fond, pe cercetarea amănunțită (inclusiv filologică) a textului *Istoriei*”. Ceea ce, pentru ei, sînt silit să dezminț.

Nu va fi inutil să amintesc mai întîi că *Istoriei Țării Rumânești* i s-au atribuit, pe rînd, mai mulți autori, în ordinea următoare : Nicolae „Milescu” spătarul (în 1866 și 1872, B. P. Hasdeu, mai tîrziu și P. V. Haneș) Teodosie Veștemeanul (în 1894, Aron Densușianu, la a cărui opinie s-au raliat, după aproximativ un secol, N. A. Ursu și Ștefan S. Gorovei), Hrizea din Popești, Ivașcu Băleanu, Staico Bucșan Merișanu (în 1898, I. G. Sbiera, presupuneri absolut gratuite), Constantin Cantacuzino (în 1899, N. Iorga) și în sfîrșit Daniil Panonianul (în 1916, Al. T. Dumitrescu). Interesant este că doi dintre autorii posibili sînt mitropoliti și originari din Transilvania : Al. T. Dumitrescu era și el influențat de unele argumente invocate de Aron Densușianu, ca ardelenismele de vocabular și citatele biblice. Cu privire la paternitatea stolnicului, însuși N. Iorga declara în 1935 : „Deși la noi se primesc astfel de identificări cu multă greutate, — colegul meu Onciul a trecut printr-o serie de chinuri de conștiință pînă s-a decis să o admită, — astăzi părerea e în general acceptată.”⁶

Așa a fost, pînă cînd a fost exhumată ideea poetului *Negriadei* și al *Horelor oțelite*, ca să fie din nou expusă cu o abundență de „dovezi” suplimentare, dar și cu o discretă rectificare a datei propuse de Densușianu : *Istoria* ar fi fost scrisă, nu între 1661 și 1680, ci după 1672 și înainte de 1690. Întrucît problema are și un interes de metodă, după cum se subliniază în articolul din „Luceafărul”, punînd la încercare „capacitatea de a recepta noutățile, de a urmări logica unei demonstrații și de a discerne adevărurile”, să ne apropiem de subiectul controverselor ca de un *test-case*.

Argumentele, în mare parte comune, ale lui N. A. Ursu și Ștefan S. Gorovei pot fi regrupate în patru categorii : a) unele demonstrează cultura mitropolitului, egală cu a stolnicului ; b) altele evidențiază diferențe între *Istoria Țării Rumânești* și texte care-i aparțin incontestabil lui Cantacuzino ; c) printr-o aparent minuțioasă critică de text, se caută probe că *Istoria* n-ar fi fost scrisă de Cantacuzino, ci de un contemporan cleric ardelean ; d) o coincidență de formulare și o mărturie tîrzie îl indică precis pe Teodosie ca autor al opere

I.

a) În prima categorie intră termenii proveniți din grecește care apar în număr mare în prefețele unor cărți bisericești, semnate de Teodosie, precum și în cîteva texte care-i sînt numai atribuite de N. A. Ursu. Explicația lor o aduce Ștefan S. Gorovei, căruia-i revine meritul de a fi observat că mitropolitul petrecuse „întru isihie” ani îndelungați la Muntele Athos⁷. N. A. Ursu, mergînd pe urmele lui A. Sacerdoțeanu, îl identificase pe Teodosie cu Tudor grămaticul din 1635—1637, a cărui activitate în cancelaria lui Matei Basarab îl apropiase de alt „spudeu” ca și el, Stoica logofătul Șerbanovici (Ludescu) și chiar d Udriște Năsturel. Este indiscutabilă cultura slavonă și chiar istorică a personajului, care, între multe alte documente, a transcris unul menit să confirme Tismanei întîietatea sa ca „mai bătrînă decît toate mănăstirile din țară” (28 august 1635)⁸. Știm însă că mitropolitul Teodosie era născut în iulie 1620, dată dedusă din vîrsta indicată cu precizie pe piatra sa de mormînt⁹, iar cel dintîi hrisov scris de Tudor poartă data de aprilie 1632¹⁰ : nu putem crede că un diac domnesc își începea cariera la 12 ani neîmplîniți. Apoi, Teodosie era de baștină.

din Veștem, de lângă Sibiu, pe cînd Tudor spudeul. care semnează încă la 1 martie 1632 ca Tudor postelnic ot Bărbătești, era din Vilcea și se trăgea dintr-o familie boierească înrudită cu Buzeștii, fiind chiar strănepotul banului Mihalcea¹¹. Prin urmare, trebuie renunțat la identificarea propusă în 1970 de Sacerdoțeanu și pe care nici Ștefan S. Gorovei n-o mai menționează.

Cît despre cultura latină și italiană, cea mai caracteristică pentru autorul *Istoriei*, nu ni se oferă decît simple speculații : „nu este exclus ca el să fi învățat limba italiană” (N. A. Ursu) ; „îi cunoaștem catalogul bibliotecii ? sau putem contesta posibilitatea ca marele ierarh să fi împrumutat din alte biblioteci tipărituri și manuscrise ?” (Ștefan S. Gorovei). În treacăt fie zis, noi nu ne îndoiim că mitropolitul ar fi putut să împrumute cîte cărți voia. Întrebarea este dacă, în cazul că erau latinești sau italienești, le-ar fi și citit. Răspunsul la această întrebare depinde de verificarea altei ipoteze a lui N. A. Ursu, aceea care face din Teodosie și traducătorul *Foletului Novel* din italienește. Recunoaștem aici sistemul filologului ieșean de a construi teorii din ipoteze aglutinate în jurul primei supoziții, pe care au rolul de a o susține. De alt exemplu al acestui procedeu puțin recomandabil ne vom ocupa cu un prilej viitor.

Ca Teodosie să traducă pagini întregi din Bonfini, Sleidanus sau Cluverius, să vorbească de „Birebisca” și de „Ovidie Nason... carele este foarte bătrîn poetic”, să cunoască Veneția, Genova și Florența, cu al ei „GranDuca”, i-ar fi trebuit o pregătire și o experiență pe care nu știm să le fi avut, dar pe care Cantacuzino le dobîndise de timpuriu. Se poate chiar dovedi că stolnicul adunase din 1667 în biblioteca lui de student cărți pe care le va folosi mai târziu. În *Istorie* e citat de două ori „Titolivio Padovanul” (în lista de cărți, „un Titolivio istoric”) : autorul *Istoriei* a citit „mitologia unui Natalis Comitis, om învățat” (exact sub același nume figurează între cărțile cumpărate la Padova). *Istoria Țării Românești* vedește o concepție despre dinamica istoriei universale care este tipică pentru Renașterea italiană, teoria ciclică. Un cleric i-ar fi căutat poate un temei în profeția lui Daniil, pe cînd aici autoritatea invocată este „Virghilie poetul în cartea a patra Eneidos de Troada”. Constantin Cantacuzino, care notase achiziția unui „Virghiliu mic”, a mai cheltuit încă cinci *soldi* „pre alt Virghiliu”. Stolnicul avea în biblioteca sa pe „Cfintus Curțius” (în *Istorie* „Cfintus Curțius Romanul”) și, pe Ovidiu, Epistolele din Pont și Metamorfozele. Chiar admitînd că majoritatea acestor autori se puteau găsi în mai multe biblioteci românești contemporane, ceea ce ar fi adevărat doar în zilele noastre, *Mythologia* lui Natale Conti era o carte rară¹². De ce să ne închipuim că Teodosie ar fi împrumutat-o de la Cantacuzino, în loc s-o folosească stolnicul însuși ?

Din aceeași serie de argumente fac parte și referirile la „leatopisețul moldovenesc” pe care autorul *Istoriei* l-a avut la dispoziție. În 1691, cu ocazia vizitei sale la București, Marsili văzuse „un manoscritto dell'origine et istoria della Moldavia” pe care-l avea Constantin Cantacuzino.

b) Se pot releva în textul *Istoriei* nepotriviri cu afirmații semnate de Cantacuzino ? N. A. Ursu a descoperit una. În corespondența sa cu Marsili, stolnicul scris : „li Bassarabi sono e producono la nobiltà da quei kralli e principi di Bulgaria”, aceeași origine fiind atribuită de el și Craioveștilor, strămoși ai Brâncovenilor¹³. S-ar părea că aceste declarații

contrazic pasajul din *Istorie* în care se afirmă că „și Băsărăbeștii să trag din neam sirbesc”¹⁴. Comentatorul se grăbește să găsească aici o greșeală de neiertat: „stolnicul în calitate de erudit cercetător al istoriei și de Basarab pe linie maternă nu putea confunda pe bulgari cu sirbii”. Atunci, era Teodosie mai puțin învățat? Argumentul s-ar putea întoarce împotriva demonstrației, căci ar fi, în bună logică, mai firesc să i se atribuie lui Cantacuzino savantele disertații despre sciți, geți și goți, decît cuiva incapabil de a-i deosebi pe sirbi de bulgari. În realitate, nu e nevoie a fi „erudit cercetător al istoriei” pentru a cunoaște o confuzie obișnuită în vechea limbă română, „sirbi” fiind denumirea comună a celor două popoare sud-dunărene. De aceea, în *Letopisețul Cantacuzinesc*, țarul bulgăresc Șişman — deși identificat corect — este „domnul sirbilor”¹⁵. Însuși autorul *Istoriei* explică foarte limpede: „toată țara sirbească, care înțeleg împreună și pe bulgari și pe boșnegi, și pe toți ca de acest fel”¹⁶. Dimitrie Cantemir a auzit și el de legenda genealogică, bazată pe o falsă omonimie, după care „Brâncovenii își trag originea din vechea familie bulgară Brancovici”¹⁷. În *Hronic*, el înregistrează aceeași versiune: „Brâncovenii de la bulgari să să tragă se povestește”¹⁸.

În schimb, N. A. Ursu și Ștefan S. Gorovei nu relevă marile asemănări dintre *Istorie* și răspunsurile date de Cantacuzino lui Marsili. Pe aceste analogii se bazase în primul rînd demonstrația lui N. Iorga. Datarea din 1694 a deslușirilor primite de învățatul italian se confirmă printr-o referire la fostul episcop de Bacău Iacob Dluski, încă activ „în quest'anni”: prelatul a murit în 1693¹⁹.

Principalele izvoare tipărite la care apelează stolnicul sînt Toppeltin și Bonfini, autori citați frecvent și unul și altul în *Istoria Țării Rumânești*. Părerea lui Cantacuzino despre știința geografilor occidentali o cunoaștem: „Qualche volta, mirante le mappe di queste provincie, mi dispiace che vedo essere di gran fatica e spese, e poi errori non piccioli, si nei siti, come ne' fiumi e città e, quel che è peggio, nei nomi. Taccio dell'altre provincie e regni. O Deus bone, quanti errori saranno!”²⁰ În *Istoria Țării Rumânești* găsim exact aceeași idee, exprimată aproape identic: „precum mai de toate orile să întîmplă la acești scriitori, istorici și gheografi... vedem că, nu numai în nume greșesc și le strămută într-alt fel, ci și felul oamenilor și și obiceiurile și alte multe lucruri le povestesc mulți într-alt chip de cum sînt, cum aveau să vede în gheografiile ce au făcut mulți și pînă astăzi fac, ei departe săzînd de cele ce scriu, ce numai pîn auzu și prin întrebări de ceice umblă privind lumea (care mult greșesc) aud și scriu. Și adevărat așa este, că am ispitit această și am văzut că și de ceste țări ce sînt spre noi și și de a noastră, măcar cari-s mai aproape de acei scriitori, încă destule greșăli sînt, și în nume și în locuri, și unele care nu sînt, zic că sînt, și altele care sînt, le tac... ce de povești și de neadevăruri scriu și zic!”²¹ Este chiar probabil ca stolnicul să se fi gîndit la corespondentul său de la Bologna, „atît de mult ostenind și trudind a scrie multe și mai de toate”.

S-a văzut mai sus ce credea el despre originea Basarabilor. Părfîndu-i-secă nici unul dintre neamurile hoierești din vremea sa nu se putea lăuda cu puritatea singelui, autorul, *Istoriei* asigura că în genealogia fiecăruia ar găsi „au tată-său, au moșu-său, au strămoșu-său, au tatăl strămoșu-său, au cevași mai în sus, carele să... fi fost, au sirb, au grec, au cevași neam străin, au măcar armean”²². Exact aceeași era și convingerea lui Cantacu-

zino, cînd îi scria lui Marsili : „quante famiglie nobili si travano hora in questa provintia e in Moldavia, nessuna è vera e pura valacha a moldava” sau : „tutte queste famiglie che sono hoggi in queste provintie più cospicue o nobili, sono e producono la loro origine, o da Greci, o da Bulgari, seben che certe di esse tirano la loro linea da centinaia d’anni”²³.

Dimpotrivă, despre Ioan de Hunedoara, autorul *Istoriei* ține să sublinieze că „de neam rumânesc se trage” și că „acest Corvin... este tatăl lui Mateiaș craiu”²⁴. Iarăși referirea la corespondența cu Marsili dovedește că stolnicul cunoștea obirșia lui „Giovanni Cornvino Uniad, padre di Matthia, rè d’Ungaria”²⁵. De altfel, caracterul străvechi romanice al populației Hațegului, din mijlocul căreia s-au ridicat Corvineștii, este menționat de Cantacuzino : „molti di loro tengono ancora qualche ombra di nobilità nel proprio rito greco e cattolico, come si vedeno in Azag, Maramuros, nel territorio di Fagaras et in diversi luoghi, et altri, mutandolo in calvinismo, ad invitatione de principi transilvani, si sono più ingranditi. De’ quali principali molti ancora sono valacchi di natione, di quelle colonie romane”²⁶. Ecoul acestui pasaj se regăsește întocmai în textul *Istoriei* : „în Ardeal sînt și alți neamiși rumâni mulți, și Maramurășul tot. Iară afară dintr-aceia, mare parte și din boierimea lor încă sînt și să trag din rumâni, ce numai stăpînirea acei țări și astăzi fiind calvină și ei slujind la curte s-au calvinit”²⁷.

Prin urmare, și în această privință constatăm că realitatea este cu totul alta decît o prezintă cei doi cercetători care pledează pentru paternitatea lui Teodosie.

c) E timpul să vedem argumentele pe baza cărora s-a putut considera că autorul era provenit din Transilvania și „de formație clericală”. Spre deosebire de N. Iorga, care spicuisse din lexicul *Istoriei* neologismele de origine italiană — deci procedase și la un examen filologic, contrar afirmației lui Ștefan S. Gorovei —, N. A. Ursu și mai tînărul său coleg aduc în discuție, izolate de context, cinci cuvinte despre care susțin că ar fi atestate în epocă doar în Ardeal și Banat. Acestea sînt : *nămară*, *muzicaș*, *bios*, *coștei*, *a se căsători*.

Primele două se pot explica prin condițiile în care s-a transmis textul. În ediția Iorga, „*nămară*” este înlocuit prin „*lucru mare*” (cuvîntul e glosat în ed. Gregorian : „*nămar*”/amar). Dacă nu este o rectificare de copist, în loc de „*musicòs*”, împrumutat din grecește, „*muzicaș*” (după un cuvînt maghiar de origine latină), nu poate surprinde, dintr-un motiv care ține de istoria muzicii : prezența cobzarilor unguri la curtea Moldovei și a Țării Românești. „*Bios*” (mănos, îmbelșugat), deși dicționarul Academiei trimite numai la *Anonimul din Caransebeș*, apare și în Moldova, la Dosoftei și Varlaam.

În cazul lui „*coștei*” (castel), semnalat și de Aron Densușianu ca o particularitate a graiului ardelenesc, N. Iorga a relevat prezența aceluiași cuvînt în texte istorice conemporane din Țara Românească : *Letopiseșul cantacuzinesco* și *Anonimul brîncovenesc* N. A. Ursu încearcă să înlăture dificultatea, pretinzînd că faptul „îndică posibila origine ardeleană a autorilor anonimi ai acestor cronici”. După același sistem al cascadei de ipoteze, filologul pune în evidență cuvîntul „hlăpie”, folosit atît în *Istorie* cît și într-una din scrierile lui Teodosie, dar care apare și în *Varlaam* și *Ioasaf*, precum și în textul românesc al *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab.

După N. A. Ursu, ambele traduceri i s-ar datora lui Daniil Panonianul, ceea ce limitează circulația așa-ziselor ardelenisme la scriitori de baștină din Transilvania. Iată cum, de astă dată, *un singur cuvînt* („coștei” sau „hlăpie”!) ajunge pentru a stabili paternitatea unor opere celebre din literatura veche românească... Abia dacă mai trebuie amintit că *Viața lui Varlaam și Ioasaș* a fost incontestabil tradusă de Udriște Năsturel, după cum rezultă dintr-o însemnare din 1673 de pe manuscrisul copiat pentru Dumitrașcu Știrbei²⁸: „scosu-o-au întiiu Udriște al doilea logofăt duple ellinește, slovenește și rumânește”. Cît despre posibilitatea ca letopisețele *Cantacuzinesc* și *Brâncovenesc* să fie revendicate pentru doi anonimi ardeleni, ea a fost evocată pentru prima și, sperăm, ultima oară în articolul lui N. A. Ursu din 1982.

Revenind însă la „coștei”, s-a observat că stolnicul Cantacuzino a folosit, cel puțin o dată, în însemnările sale de călătorie cuvîntul „*castel*”. Contextul în care apare acest neologism („strejile Mării Albe, *ce-s zise* și sînt *castele*”) sugerează o distanțare de cuvîntul străin, în locul căruia autorul *Istoriei* a recurs la un echivalent mai obișnuit în limba română din vremea sa.

Cît despre verbul „*a se căsători*”, el a fost demult semnalat de V. Bogrea, care-l întîlnise în textul versiunii românești a lui Herodot²⁹. Dar, după cum se știe, N. A. Ursu i-a atribuit lui Dosoftei manuscrisul de la Coșula, fără ca presupusul caracter ardelenesc al cuvîntului în cauză să-l fi făcut să șovăie cîtuși de puțin. Nici Bogrea, nici Liviu Onu, ultimul editor al acestui monument al literaturii noastre, n-au dat o atenție deosebită termenului, considerînd, pe bună dreptate, firească circulația lui în întreg mediul românesc.

N. A. Ursu adaugă însă la concordanțele lingvistice pe care le-a identificat atît în *Istorie*, cît și în textele semnate de Teodosie o particularitate sintactică: „*și și*”, cu rol de accentuare. Deși aceeași construcție se remarcă chiar în însemnările autografe ale lui Cantacuzino, N. A. Ursu elimină cu ușurință, ca „simplă neglijență grafică” (!), acest fapt care i-ar fi contrazis ipoteza. Nu comentează, în schimb, o construcție într-adevăr foarte caracteristică *Istoriei* (atestată și în *Foietul Novel*): „săvai că” — probabil fiindcă, în afară de prezența sa în *Noul Testament de la Bălgrad*, ea mai apare în *Cazania* lui Varlaam, în răspunsul aceluiași *Împotriva cathikizmusului calvinesc* și la Dosoftei³⁰.

Dacă originea ardelenă a autorului *Istoriei* nu poate fi dovedită, rămîne de văzut cu cîtă îndreptățire a fost el socotit un om al bisericii. Ștefan S. Gorovei invocă „desele trimiteri la Psalmi, Ecclesiast, Numere, Epistole, Evanghelii, ba chiar și la un Tropar”, Să deschidem cronica lui Gheorghe Brancovici³¹. La fiecare pagină se întîlnesc referiri atît la Vechiul Testament (Facerea sau „Bitiia”, Paralipomenon, „Cisla” sau Numere, Cartea Împăraților), cît și la cel Nou (Evanghelia lui Ioan) și la Psaltire. Nu era Brancovici un laic? Totuși, a compus, alături de opera sa istorică, și lucrări cu caracter religios (o carte de rugăciuni și un catehism), însumînd aproape 400 de pagini. E adevărat că, avînd un unchi episcop și un frate mitropolit, s-ar putea obiecta că pregătirea sa în această materie a beneficiat de condiții speciale.

Despre Cantacuzino e de prisos să ne mai întrebăm dacă avea cultură teologică. Există mărturia lui Radu Greceanu, în Predoslovia *Bibliei* din

1688, că, în vederea traducerii, „mai virtuos ajutoriu și îndreptătoriu mai grelelor cuvinte și noime am avut pe dumnealui Costandin Cantacuzino biv. vel stolnic”. El a fost și coautor și editor al scrierii postume a lui Ioan Cariofil, *Manual despre unele nălămuriri sau despre cercetarea și adevărarea unor dogme obligatorii ale Bisericii* ³². Interesul său pentru controversele religioase și varietatea surselor din care se instruia sînt abundent documentate de o largă parte din biblioteca sa, cuprinzînd și numeroase cărți de omiletică sau cateheză, hagiografie și exegeză biblică. Dar el avea chiar obiceiul de a introduce citate din Scriptură în corespondența sa : într-o scrisoare către Mihály Teleki, cancelarul Transilvaniei, stolnicul găsește prilejul de a aminti „zisa lui Sirah că *Sfatul înțeleptului este fîntîna vieții*” ³³.

Tonalitatea ecleziastică a *Istoriei* răsună pe alocuri atît de puternic încît celor mai puțin familiarizați cu stilul stolnicului li s-a părut că acele pasaje n-au putut fi scrise de un mirean. Numai că vibrația emoțională a acestui stil se ritmează și ea cîteodată în cadențe de rugăciune. Iată, de pildă, cum se exprimă stolnicul în scrisorile (încă inedite) către lordul Paget, ambasadorul Angliei la Poartă : „Veggendo festante il Cielo e giubilosa la Terra per la nascita del Salvatore nostro Giesù, non volsi ancor io mancare fra un mare di gioia portare gl'officiosi miei voti al Cielo con felice augurio in queste sante feste a V[ostra] E[ccellenza], pieni di tutte quelle benedittioni che dalla prodigalità di un Dio huomonato si sanno dispensare a'mortali ” (20 decembrie 1695). Sau, după aceste pompoase urări de sărbători, exclamația de bucurie cu care Cantacuzino întîmpină vestea încheierii tratatului de la Karlowitz : „Faccia solo il Pietosissimo Iddio che in lungo duri e che risplenda si luminosa pace doppo tanti horridi lampi di guerra, acciò e questa dispopolata ed angosciata provincia respiri ed ella in un poco di riposo, quale ogn'uno brama, e S[ua] A[ltezza] con giubilo indicibile l'ha intesa, dando lode al Primo Motore” (9 aprilie 1699).

Autorul *Istoriei* dă glas tuturor celor „cîți sînt supuși varvarei turceștii puteri” și expresia aceasta este purificată și înălțată : „mîntuiește, fiul lui Dumnezeu, tot trupul cît supt tiranic jugul lor greu pătîmesc și cu înțelepciunea și puterea ta, Doamne, izbăvește norodul tău de păgînă sila lor ! După mînie, Doamne, pentru păcatele rodului creștinesc, întoarce-ți mila și milosirdia ta către dînsul ! Nu lui, Doamne, nu lui ! ci numelui tău cel sfînt dă slavă !” ³⁴ Un pasaj foarte asemănător există într-o scrisoare, nu inedită de astă dată, ci publicată, deci la îndemîna celor doi cercetători : „Doamne mult milostive, o Doamne atotputernic, den prisosul bunătății tale sfinte și împărate a toată zidirea, trăiaște-ne, învrednicește-ne a auzi că au luat un sfîrșit și aceale oștiri de acolo, adecă cu șeful, au pren pace, despre cum înțelepciunea și providenția ta, Doamne, va ști și va vrea a să auzi, și a să liniști aceale părți ca să înceapă vreo mîngîiare și vreo bucurie și zmăcinaților pravoslavnici creștini, precum bine știi” ³⁵. Scrisoarea, adresată lui David Corbea, la 25 septembrie 1702, este semnată de Constantin Cantacuzino.

Nu-i de mirare acest mod de exprimare la un om ale cărui credințe și puteri spirituale au luat odată chiar forma unei rugăciuni care a pătruns în cărțile de ritual. În *Acatistul* de la Rîmnic, ediție din 1746, a fost descoperită acum o jumătate de veac *Molitva către Dumnezeuul Savaothu, foarte*

*de folosu, scoasă de pe grece pre limba românească de Dumnealui Constandin Cantacuzino Stolnicul*³⁶.

Ce mai rămîne atunci din argumentarea care caută să-i atribuie mitropolitului Teodosie paternitatea *Istoriei*? Cu atît mai puţin cu cît, într-un pasaj cu privire la decăderea bisericii greceşti sub turcocrătie, autorul îi critică pe deţinătorii celor mai înalte demnităţi ecleziastice, impunîndu-şi totuşi o limită : „las la însuşi aceia carii le poartă să spue, şi ei ale lor să dovedească, mai vîrtos singuri patriarhii şi mitropolii să le mărturisească”³⁷.

d) N. A. Ursu şi, după el, Ştefan S. Gorovei au citat după prefaţa *Liturghierului din 1680* declaraţia : „între rumâni ce zicem cuprindem şi pe moldoveni, că tot dintr-o fîntînă cură”, apropiind-o de cunoscutul pasaj din *Istorie* care să încheie astfel : „Ce dară pe aceştia, cum zic, tot romani îi ţinem, că toţi aceştia dintr-o fîntînă au izvorît şi cură. La această analogie s-ar mai putea adăuga şi altele (de exemplu : „zmăcinare şi măcinare” în *Liturghier*, „zdrumicare şi izidire” în *Istorie*, „zmăcinaţii pravoslavnici creştini” în scrisoarea citată către Corbea), dincolo de care trebuie remarcată comunitatea de idei ce caracterizează cele două texte, fără să fie totuşi de ajuns pentru a afirma categoric că ele au avut acelaşi autor. Această concluzie însă îl îndemnase pe N. Iorga la demersul invers, de a-i atribui stolnicului prefeţele care poartă semnătura lui Teodosie³⁸.

Ca şi cuvintele, ideile circulă. De aceea, ni se pare plauzibil ca un fost monah la Cozia şi, mai ales, un fost *egumen de Argeş*, un prieten personal al lui Stoica Ludescu³⁹, să aibă sentimentul istoric al conştiinţei de neam care se desprinde din dedicaţia către Şerban Cantacuzino, unde este descrisă „micşorare şi călcare rodului nostru cestui rumănesc”.

Acest text din 1680 a trezit admiraţia lui Samuil Clain, care-l citează atît în *Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor*, cît şi în *Istoria, lucrurile şi întîmplările românilor*⁴⁰. Încă din 1791, în polemica sa cu Joseph Karl Eder, cărturarul blăjean a invocat în apărarea drepturilor istorice ale românilor din Transilvania autoritatea izvoarelor, între care el menţiona o lucrare a lui Teodosie. N. Iorga, deşi recunoscînd că era vorba de aceeaşi prefaţă a *Liturghierului*, a dat pasajului, nelipsit de ambiguitate, următoarea traducere : „Teodosie arhiepiscopul de Tîrgovişte, mai vechi decît Greceanu şi care a scris analele româneşti de la Traian pînă în veacul al XIII-lea”⁴¹. În originalul latin, cu care e necesară o comparaţie pentru context, fraza sună astfel : „Nos audiamus principem Kantemir... audiamus Mironem logothetam, pariter Theodosium archiepiscopum Tergovisiensensem, Graetsano antiquiorem, et authorem Annalium Valachicorum a Traiano usque ad saeculum 13^{ti}um qui docebunt Valachos origine Romanos esse”. Traducerea regretatului Iosif Pervain este mai exactă, făcînd diferenţa între mitropolit şi autorul anonim al analelor⁴². N.A. Ursu trimite la pagina respectivă din culegerea de studii a lui Pervain, dar fără a semnală sensul diferit, preferînd cealaltă traducere, întrucît îi serveşte ipoteza.

Totuşi, chiar admiţînd că Samuil Clain a crezut că Teodosie a scris o cronică, avem noi oare certitudinea că textul avut de el în vedere era *Istoria Ţării Rumâneşti*, care se curmă brusc în mijlocul capitolului despre huni? Cu toate că N. Iorga interpreta această mărturie ca o dovadă că a existat o continuare a operei, într-un manuscris dispărut⁴³, nu ne vom încumeta a răspunde încă la întrebare.

În prealabil, este necesară completarea seriei de motive pentru care socotim că *Istoria Țării Românești* îi aparține lui Constantin Cantacuzino cu încă două. Unul este afirmația categorică a lui Mihai Cantacuzino banul. El citează „*Istoria Țării Românești scrisă de stolnicul Constantin Cantacuzino după vechi mărturii și dovezi istorice*”, deși numele autorului lipsește din toate manuscrisele care ni s-au păstrat⁴⁴. Tot Mihai, vorbind despre Constantin, adaugă : „Viața și vremea sa o petrecea pururea cu dascălii, cu spudeii și cu bărbații procopsiți . . . ca unul ce era deplin istoric”⁴⁵.

Înainte de mărturia unui descendent bine informat din tradiția familiei trebuie să trecă însă declarația stolnicului însuși. În acea corespondență cu Marsili, de atâtea ori adusă în discuție, el prezintă o „succinta e non perfettionata dilucidatione di Valacchia”, deci un rezumat al unei părți din marea lucrare pe care a întreprins-o : „quale *proposse* io fô [faccio] in valacco per più dilucidare gl'annali di questa provincia, ma non è per hora finita”⁴⁶. Neterminată era încă în 1706, când scrisoarea lui Ferenc Lugasi atestă că „D-lui acum vrea să compileze istoria Țării Românești (care n-a fost pînă acum)”⁴⁷. Fraza nu înseamnă decît că proiectul era în curs de realizare, un progres, totuși, față de absența deplină a altor cercetări istorice înainte de momentul cînd stolnicul începuse să scrie.

Din demonstrația lui N. A. Ursu și Ștefan S. Gorovei nu se înțelege pînă la urmă ce a scris totuși Cantacuzino. Dacă Teodosie ar fi fost autorul *Istoriei*, ar fi inexplicabil ca textul operei lui să fi supraviețuit doar în cîteva copii, într-un desăvîrșit anonim, date fiind creditul și prestigiul de care mitropolitul s-a bucurat fără întrerupere timp de 30 de ani (1678 — 1708). Chiar la începutul domniei lui Brâncoveanu, el era, după expresia unui adversar politic, „chehaiaua și sfatul Divanului”⁴⁸. Neglijarea *Istoriei* și relativa ei uitare sînt normale numai în cazul că a împărțit soarta hirtii stolnicului, distruse sau risipite în 1710^{48b18}.

Datele între care a fost redactată *Istoria* pot fi presupuse doar cu aproximație. Un argument pentru datarea textului înainte de cca 1690, în legătură cu pătrunderea limbi române în ritual și în literatura religioasă („toate cărțile bisericii și toate cetaniile și cîntările pe slovenește le sînt”⁴⁹), nu poate fi luat în considerație, pasajul fiind citat din opera unui istoric din secolul al XVI-lea, Marcin Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*.

Referirea la „Ioniță Racoviță, carele era comis-mare”, reprezintă un indiciu pentru perioada în care autorul se găsea în Moldova, nu și pentru vremea cînd scria căci nu reiese dacă acest boier, care a murit în august 1688, mai trăia încă⁵⁰.

Sava Brancovici murise în 1683 : el nu pare să mai fi fost în viață la data redactării. Fratele său Gheorghe, „iubitoriu de a ști multe”, nu mai era desigur în preajma autorului, pentru a-i preciza anul (1668) în care fusese în solie la Moscova : deci sîntem după 1690, cînd el a plecat din Țara Românească.

Aluzia la „cronica ungurească, care eu încă nu o am văzut” ar putea indica chiar acea lucrare a lui Farkás (Wolfgang) Bethlen, *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X*, editată postum de Elék Bethlen, în tiraj confidențial, pe care stolnicul căuta să și-o procure în 1706.

Absența oricărei mențiuni cu privire la Unire surprinde, ca și afirmația că, în Transilvania, „stăpînirea” ar fi calvină „și astăzi”. Dar „și

astăzi” ar putea însemna *după* ofensiva Contrareformei, încurajată de Habsburgi, prin urmare în anii reacției anticatolice, pe când curuții lui Francisc Rákóczi stăpîneau Ardealul. Oricum, atitudinea autorului *Istoriei* față de „toată gilceava și certele între Biserici” este clar ostilă catolicismului⁵¹. De asemenea, digresiunea care urmează, despre „cei buni și înțelepți”, în comparație cu alții „răi și nebuni”, a căror soartă ar părea aceeași, manifestă un interes deosebit față de problema predestinării, fundamentală în teologia calvină. După mărturia lui Cariofil, Cantacuzino reflectase la această temă către 1692–1693.

Mai multe indicii, deci, converg spre a sugera începutul ultimului deceniu al secolului XVII ca dată a primei faze de redactare. Atunci stolnicul a întocmit lista domnilor Țării Românești pe baza unei traduceri a vechilor anale slavone — o traducere *grecească* a uneia în românește? ⁵² — pînă la Mihai Viteazul (inclusiv), dincolo de care reconstituirea s-a făcut din memorie. Pe cînd se alcătuiă *Letopisețul cantacuzinesc*, ca replică la cel pe care, pînă în 1696, îl scrisese, în numele familiei rivale, a Bălenilor, Constantin căpitanul Filipescu⁵³, stolnicul, printre ocupațiile absorbante de curtean și de diplomat, își aduna material pentru epoca originilor. În 1706 se pregătea să reia, după mai bine de zece ani, lucrarea întreruptă și mereu amînată. Dar saltul de la Attila la Radu Negru cade în lacuna care precede cel din urmă paragraf al textului, fără să se poată preciza deocamdată cit de întinsă era această lacună.

Ceea ce sugerează însă manuscrisele este că lucrarea de sine stătătoare, urmărind istoria unui popor pe cale de a-și construi statul pînă în veacul al XIII-lea, a fost dusă pînă la sfîrșit (pe care autorul îl marchează, tradițional, cu un cuvînt slavon, „conet”). Ea a circulat (sub un titlu prescurtat în traducerea greacă: *Peri Vlahias synopsis* etc.⁵⁴), odată cu continuarea ei, compilată tot de stolnic, ca variantă a *Letopisețului cantacuzinesc*, cu interpolări în care se vede intervenția unui erudit care consultă documente de arhivă și izvoare străine. Această continuare *nu s-a pierdut*. O regăsim în *Istoria Țării Românești* a banului Mihai Cantacuzino și informațiile ei s-au transmis prin intermediul unor compuneri literar-istorice tirzii, a lui Matei sin Braniște și a lui Naum Rîmniceanu⁵⁵.

Chiar *incipit*-ul *Letopisețului cantacuzinesc*, care e de fapt ultima parte a titlului, transferată în text din greșeala unui copist⁵⁶, arată că cele două lucrări erau transcrise în succesiunea cronologică a subiectului lor. Titlul „de cînd au descălecat *pravoslavnicii creștini*” (cf. „pravoslavnicii creștini” în pasajul citat din scrisoarea lui Cantacuzino către Corbea) face aluzie la partea dispărută din *Istoria Țării Românești* care trata despre „rumânii carii s-au despărțit de la romani și au pribegit spre miazănoapte”. Această descălecăre din sud nu este, evident, a lui Traian, despre care stolnicul scrisese tot ce știa, ci *secesiunea vlahilor din imperiul Asăneștilor*, desprinderea de „romani” Bizanțului, problemă căreia Cantemir, în aceiași ani, îi consacră o vastă cercetare în *Hronicul* său. Cea mai veche copie a *Letopisețului cantacuzinesc*, purtînd acest titlu, este anterioară anului 1718 și se oprește cu relatarea evenimentelor la începutul anului 1690, dată care poate fi considerată și drept limita pe care *Istoria* stolnicului, continuată pînă în prezent, n-o depășea⁵⁷.

Apropiîndu-ne de capătul rectificărilor cerute de articolul din „Luceafărul”, mai trebuie adăugat că argumentul cu care Ștefan S. Goro-

vei vine în sprijinul ipotezei lui N. A. Ursu este de-a dreptul inexplicabil pentru un genealogist. Ni se atrage atenția că „românul” Constantin Cantacuzino, care la Padova se dădea drept „constantinopolitan”, n-ar fi fost capabil de o reacție atît de vie contra „grecilor țarigrădeni” și, implicit, n-ar fi putut scrie despre români cu acel accent de mîndrie care s-ar potrivi mai bine VestemEANULUI.

Lăsînd la o parte întrebarea dacă un asemenea raționament „etno-psihologic” este la locul său în discuția unei probleme științifice, amintim că N. Iorga relevase diferența pe care autorul *Istoriei* o face între două straturi ale boierimii grecești⁵⁸: „de la unii să vede și rămîne și folos în pămînturile acestea, iară alții ca să jefuiască și ca să răpească numai vin”.

Se înțelege că, la Padova, ispita de a se prezenta ca descendent al împăraților bizantini era mai puternică pentru vanitatea juvenilă a lui Constantin Cantacuzino. În țară însă, el nu uita că, prin mama sa, era nepot de domn și că bunica lui, coborîtoarea boierilor Mărgineni, își trăgea obirșia dintr-unul din tovarășii lui Radu Negru însuși⁵⁹. De altfel, cercetări cunoscute lui Ștefan S. Gorovei au dovedit că primii Cantacuzini veniți în țară ocupau cele mai înalte dregătorii încă din vremea lui Mihai Viteazul, cu care, poate, se și înrudeau⁶⁰. Constantin postelnicul, avînd vîrsta de 65 de ani în 1663, era probabil născut în Țara Românească, unde tatăl său, Andronic apare ca mare vistier chiar în 1598⁶¹. Prin urmare, ghilimelele sînt de prisos și nu se poate pune la îndoială dreptul stolnicului Constantin Cantacuzino de a se socoti român.

În schimb, în legătură cu Teodosie, ne abținem să comentăm scrisoarea sa de condoleanțe la moartea lui Dositei Notaras, patriarhul Ierusalimului, cu care prilej recunoștea că „neamul nostru a fost lipsit de un atît de mare luceafăr”⁶². Ar merita însă comparat pasajul din *Istoria Țării Rumânești* despre grecii care „multe rele și grozăvii fac și aduc, și la rele căi pe domnii țărilor pun și sfătuesc”⁶³, cu un text în care mitropolitul Teodosie îndrăznește să spună că domnii greci „mai multe strîmbătăți făcea decît dreptăți”⁶⁴. Este vorba de documentul de la 21 aprilie 1669, emis la cererea Cantacuzinilor, spre a-l reabilita pe părintele lor („pentru nedreapta moarte ce s-au făcut fericitului Costandin postelnicul în zilele lui Grigorie-Vodă”) și spre a-i pune sub acuzare pe uneltitorii aceluia asasinat politic. Mitropolitul fusese, de altminteri, nu numai depus, ci și închis ca partizan al familiei Cantacuzino⁶⁵. Ostilitatea față de cei dintîi fanarioți nu este deci mai mare la Teodosie decît la stolnic, amîndoi avînd de suferit din această cauză.

Cercetarea amănunțită a argumentelor aduse de N. A. Ursu și Ștefan S. Gorovei ar putea continua cu o analiză a concordanțelor lingvistice dintre *Istoria Țării Rumânești* și colecția calendarelor astrologice traduse pentru Brâncoveanu, cunoscută sub numele de *Foietul Novel*. Ideea de a-i atribui tot lui Teodosie și aceste traduceri îi aparține, de asemenea, lui N. A. Ursu și, ca și cealaltă ipoteză, n-a fost încă respinsă. A prelungi astfel discuția ar avea numai justificarea de a ne arăta unde poate duce o prezumție falsă. În *Manualul* lui Cariofil, prima întrebare a lui Cantacuzino se referă la posibilitatea ca destinul omenesc să fie revelat de astrologi. Ar fi ispititoare — nu-i așa? — concluzia că stolnicul nu este numai autorul *Istoriei*, ci și acela care a tradus zodiacul sub pseu-

donimul de „Ioan Romanul”. Numai că „Ioan Romanul” nu e nici pseudonimul lui Cantacuzino, nici, cu atât mai puțin, al lui Teodosie, ci a fost demult identificat cu un personaj real de la curtea lui Brâncoveanu, Giovanni Candido Romano ⁶⁶.

Tot atât de neîntemeiate sînt și celelalte afirmații prin care N. A. Ursu emendează arbitrar istoria literaturii române: de exemplu, Teodosie ar fi și autorul unei interpolări într-unul din manuscrisele cronicii lui Ureche, ceea ce ar îngădui presupunerea că a făcut în Moldova o călătorie pentru care nu există nici o dovadă. Dat fiind că autorul *Istoriei* a fost în Moldova, această presupunere are rolul de a confirma identificarea anonimului cu Teodosie. Nici atîta nefiind de ajuns, mitropolitului i se mai atribuie trei prefete, la *Evangelia* din 1682, la *Apostolul* din 1683 și chiar la *Biblia* din 1688, ba încă și epistola lui Șerban Cantacuzino ce însoțește traducerea Scripturii. Deși este vădit că aceste texte, în care era menționat, cu toate titlurile sale, „părintele nostru, kir Teodosie mitropolitul”, nu-i pot aparține înaltului prelat, ele toate ar constitui o impunătoare operă, pe care numai „modestia aproape incredibilă” (N. A. Ursu) a fecundului ei autor a făcut-o să treacă pînă acum sub numele altora.

În aceste condiții, ar fi inutil (și neomenos) să stăruim. Am crezut totuși necesar să restabilim adevărul, cumpănind atent argumentele, cu conștiința că, îndată ce intră în discuție texte clasice, răspunderea fiecăruia dintre cei care ar avea de spus un cuvînt despre ele, crește înzecit. Încetînd de a fi un joc erudit de o relativă gratuitate, încercările hazarde de a schimba paternitățile, ceea ce înseamnă a reconstrui personalități, pot semăna confuzie.

Nu mai puțin gravă este nesocotirea eticii profesionale a cercetării, atunci cînd se recurge *ad probandum* la mijloace ca ignorarea unor mărturii invocate de preopinent, tragerea acestuia la răspundere pentru ce n-a făcut, mutarea dezbaterii de pe un teren pe altul, alunecarea de la ipoteză la certitudine în cursul unei demonstrații care înalță etaje succesive pe acest temelie șubred. Într-o dispută științifică există, ca într-un duel, arme nepermise. A renunța la efortul obiectivității este o demisie.

În această situație, filologii trebuie să renunțe la exercițiul atrăgător pe care-l reprezintă determinarea autorului unui text cu singurele argumente pe care competența lor li le sugerează. Ei riscă să treacă, după cum s-a văzut, cu ușurință peste limitele verosimilului, pe care le poate fixa numai cea mai întinsă cunoaștere a documentelor istorice.

Dar le rămîne o direcție în care strădania lor ar fi nu numai utilă, ci extrem de necesară. Marii cărturari români ai vremii (Cantacuzino, Cantemir, Brâncoveanu, Nicolae spătarul, Miron Costin, fie și Teodosie) au fost poligloți. Trecerea de la un sistem semantic la altul, de la un utilaj mental la altul, poate fi urmărită prin comparația textelor de același autor în limbile română, greacă, latină, rusă, polonă, maghiară, chiar turcă. Ce extraordinare învățăminte ar oferi o asemenea confruntare cu privire la etapa în care se găsea cultura noastră către sfîrșitul veacului al XVII-lea! Abia atunci se vor culege rezultate mai apreciable decît cele din trecut. Dincoace de acest prag, chiar dacă înlăturăm obiecții și acumulăm probe pentru a dovedi că *Istoria Țării Rumânești* a fost scrisă de Constantin Cantacuzino, nu se poate spune că cercetarea

a progresat cu mult față de ceea ce un ilustru predecesor descoperise acum aproape un secol.

În ultimă instanță, considerațiile de mai sus ar fi putut și ele să lipsească, dat fiind că această discuție a fost provocată fără motive suficiente. Toată demonstrația menită să-i atribuie lui Teodosie paternitatea *Istoriei* s-a bazat pe originea transilvană a mitropolitului. Informația transmisă de la V. Popp și T. Cipariu la N. A. Ursu și Șt. S. Gorovei a fost pusă la îndoială încă din 1952. În lumina unor cercetări genealogice care ar trebui reluate, familia lui Teodosie pare a fi din Țara Românească⁶⁷. Ce sens mai are să presupunem că el ar fi păstrat în scris particularități ale graiului ardelenesc, dacă strămoșii lui din secolul al XVI-lea trăiau în Vilcea?

NOTE

- ¹ „Cronica”, XVII, 32,6 august 1982, și 33,13 august 1982.
- ² XXXI, 52,24 decembrie 1988.
- ³ Între timp, opinia aceluiași cercetător după care Herodot ar fi fost tălmăcit în românește de Dosoftei a primit un răspuns bine documentat din partea lui Liviu Onu (Herodot, *Istoriei*, ed. Liviu Onu și Lucia Șapcaliu, București, 1984, p. 495–504).
- ⁴ *Căldătorii, imagini, constante*, București, 1985, p. 252–253.
- ⁵ N. Iorga, *Despre cronici și cronicari*, ed. Damaschin Mioc, București, 1988 p. 156–169.
- ⁶ Idem, *ibid.*, p. 184.
- ⁷ Aceeași informație a mai fost semnalată de Olga Cicanci și Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hiérophane) Comnène (1668–1719)*, „Balkan Studies”, 12, 1, 1970, p. 170.
- ⁸ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, IV, București, 1981, p. 265, nr. 566.
- ⁹ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 240, nr. 540.
- ¹⁰ DRH, XXIII, ed. Damaschin Mioc, București, 1969, p. 535–536.
- ¹¹ *Catalogul documentelor*, vol. cit., p. 835, 874, s.v. Pană din Bărbătești, fiul lui Drăghici din Cîrstești, este tatăl logofeților Dumitru și Tudor.
- ¹² Andrei Pippidi, *Pentru istoria umanismului românesc — trei note de lectură*, „Revista de istorie și teorie literară”, 30, 2, 1981, p. 193–194.
- ¹³ *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ed. N. Iorga, București, 1901, p. 52–53.
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 137.
- ¹⁵ *Istoria Țării Românești, 1290–1690*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 3, 204.
- ¹⁶ *Operele*, p. 162. Sensul apare clar și din mențiunea titlului de *kral*, purtat numai de suveranii Serbiei, nu și de cei ai Bulgariei.
- ¹⁷ *Istoria imperiului otoman*, trad. Iosif Hodoș, II, București, 1876, p. 625, n. 39.
- ¹⁸ *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, București, 1901, p. 26.
- ¹⁹ *Căldători străini despre țările române*, VII, București, 1980, p. 374.
- ²⁰ *Operele*, p. 50.
- ²¹ *Ibid.*, p. 72–73.
- ²² *Ibid.*, p. 138.
- ²³ *Ibid.*, p. 51, 53.
- ²⁴ *Ibid.*, p. 165.
- ²⁵ *Ibid.*, p. 43.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 44.
- ²⁷ *Ibid.*, p. 132.
- ²⁸ Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 229. L-am identificat pe Dumitrașco „biv vel serdar” cu Știrbei, pentru cariera căruia vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 245.
- ²⁹ Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 74.
- ³⁰ Varlaam, *Opere*, ed. Mirela Teodorescu, București, 1984, p. 150.

- ³¹ Gheorghe Brancovici, *Cronica românească*, ed. Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper, București, 1987, p. 37, 39, 40–42, 54, 57, 76.
- ³² Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973, p. 147–154.
- ³³ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, București, 1939, nr. 229, p. 360; cf. Înțelepciunea lui Iisus Sirah, 21, 14.
- ³⁴ Ed. cit., p. 121–122.
- ³⁵ C. Șerban, *Contribuție la repertoriul corespondenței stolnicului Constantin Cantacuzino*, „Studii”, 19, 4, 1966, p. 698–702.
- ³⁶ George B. Popescu, *O rugăciune a lui Constantin stolnicul Cantacuzino*, „Revista istorică”, XXV, 1939, p. 57–60. Regretatul Damaschin Mioc a avut bunăvoința de a-mi semna indicația bibliografică în BRV, IV, nr. 88, p. 57–58.
- ³⁷ *Operele*, p. 121.
- ³⁸ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 99–100.
- ³⁹ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelen și maramureșene*, II (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XIII), București, 1906, p. 145, a publicat următoarea însemnare pe un exemplar al *Bibliei* din 1688: „Aciastă dumnezeiască carte ce să chiamă Biblie iaste dată de părintele Vlădica Theodosie mie robu lui Dumnezeu Stoicăi Log. Liudescul, vliat 1692”. Amindoi fuseseră arestați în 1672 ca partizani ai Cantacuzinilor.
- ⁴⁰ Ediția Cornel Cîmpeanu, București, 1963, p. 70, 136.
- ⁴¹ *Operele*, p. XLIV.
- ⁴² Iosif Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 68.
- ⁴³ N. Iorga, *Cîteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, AAR, mem. secț. ist., s. II, t. XXXIII, 1910, p. 145.
- ⁴⁴ Vezi întreaga comparație făcută de N. Iorga, *op. cit.* ed. Mioc, p. 166–168.
- ⁴⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 293.
- ⁴⁶ *Operele*, p. 44. Amintim un alt argument adus în favoarea paternității stolnicului asupra *Istoriei*. În introducerea la Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 16–17, Virgil Cândea a semnalat că pasajele din „Hronograful lui Nafclir” citate în *Istorie* sint subliniate în exemplarul din *D. Iohannis Naucleri Praepositi Tubingen. Chronica* (ed. Köln, 1544) care i-a aparținut lui Cantacuzino. Vezi și I. Bianu, *Însemnări autografe scrise într-o carte veche de Dosoftei, mitropolitul Moldovei (1663–1686)*, AAR, mem. secț. lit., s. II, t. XXXVI, 1912, p. 151–160. Volumul fiind intrat în posesia lui Iacob Pylarino din 1685, „doftorul l-au dăruit lu Costandin Cantacuzino stolnic”. Cînd? Fie în 1685–1686, fie după 1694, cf. N. Vătămanu, *Iacob Pylarino, medic al curții domnești din București (1684–1687: 1694–1708)*, în vol; *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, p. 121–132.
- ⁴⁷ I. Minea, *Ceva despre Constantin Cantacuzino stolnicul*, „Cercetări istorice”, VIII–IX, 1932–1933, 2, p. 77.
- ⁴⁸ Hurmuzaki, *Documente*, V, 1, p. 310–311, 364.
- ⁴⁹ bis *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 292–293.
- ⁵⁰ *Operele*, p. 109.
- ⁵¹ A fost mare comis în anii 1669–1673 (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 431). Data morții e însemnată pe piatra de mormint pusă de soție, Safta, și publicată de N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 209.
- ⁵² Și în scrisoarea citată către David Corbea, Cantacuzino are cuvinte grele despre Atanasie Anghel, „cîlinele viclean de vlădica Satanasie dă Ardeal”, care „nu să mai stîmpără nici să satură a nu mai face reale și goană împotriva bisearicii”. Totuși, în 1685, Del Monte aprecia bunăvoința stolnicului față de ritul latin și-l considera chiar „unit” (*Călătort străini*, VII, p. 230), ceea ce ar fi încă un motiv de a data *Istoria* mai tîrziu.
- ⁵³ Traducerea românească e reprezentată de varianta G¹ a *Letopiseșului Cantacuzinesc*, exilată în anele ediției Grecescu-Simonescu (*Istoria Țării Românești*, p. 204–209, deși recunoscută, în tabla de materii, ca „vechile anale ale Țării Românești”. Cf. Virgil Cândea, *Letopiseșul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, „Studii”, 23, 1970, 4, p. 681–689. Traducerea grecească este la BARSR, ms. gr. 164. C. Erbiceanu a retradus-o în românește, în „Revista teologică” III, 1885, p. 325–328.
- ⁵⁴ Andrei Pippidi, *Pornind de la o carte nouă despre Radu Popescu*, AIIAI, XXV, 1, 1988, p. 439–442.
- ⁵⁵ BARSR ms. gr. 916, titlul continuînd: „De către cine era stăpînită din vechime și începutul neamurilor care locuiesc azi în Țara Românească”. Dar acesta este chiar titlul fragmentului istoric copiat în ms. rom. 266, *Neamurile ce au stăpînit această țară mai nainte*,

ș-acestea de acum de unde au venit. Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, III, București, 1901, p. 46—59, cu informații care corespund unor pasaje din *Istoria Țării Românești* (*Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 71, 79, 88, 179, 125, 101, 122). N. A. Gheorghiu, *Grigorie al Sidei*, Paris, 1953, p. 41, 120, presupune că această lucrare forma chiar două volume, fiindcă într-un catalog de bibliotecă din 1795 apar „2 cărți rumânești, istorii de pământul Dachiei, [scrise] cu mîna”.

⁵⁵ Posibilitatea ca Mihai Cantacuzino să fi utilizat informații din această operă a stolnicului era admisă de N. Iorga, *Cîteva note*, p. 146. Pentru banul Mihai (*Genealogia Cantacuzinilor*, p. 210), Curtea Veche era construită de „Mircea Basarab Voevod, la anul 1383”. Confuzia provine din pisania bisericii: „din temelia ei iaste zidită de bătrînul Mircea vodă” (*Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București*, București, 1965, p. 245). Dar stolnicul, fiind chiar asociat la punerea inscripției, în 1715, știa că e vorba de Mircea Ciobanul. „Acesta a zidit și biserica domnească a curții din București”, se spune în *Istoria politică și geografică a Țerei Românești*, trad. George Șion, București, 1863, p. 137. Vezi *ibid.*, p. 127 128, 129—131, diverse rectificări cronologice sau trimiteri la „cronograful domnilor Serbiei” și la „cronologia ungurilor” care-i aparțin probabil stolnicului. Într-un studiu viitor vor fi puse în lumină raporturile dintre acest text, schița istorică din ms. rom. 266, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Rîmniceanu* (parțial editată de Șt. Bezdechi, Cluj, 1944) și cronica popii Ilie ot Butoi (ed. Virgil Andronescu, Constanța 1900).

⁵⁶ Cf. ed. Stoica Nicolaescu, în RIAF, XI, I, 1910, p. 105: „Letopisețul Țării Românești din descălecătoare și de unde au venit rumânii de s-au așezat în țara Rumânească, *însă dinîtîu izvodindu-se*”. Prima frază nu putea începe cu „însă”, iar „a izvoi” pentru înția oară înseamnă chiar acel efort al cărui merit și-l atribuia stolnicul.

⁵⁷ BARS R ms. rom. 196, cu două liste de domni diferite de aceea adoptată de stolnic în *Catalogo de' principi di Valacchia*, nu este datat decît înainte de 1718, din cauza unei note de proprietate. Pare mai veche altă însemnare: „Scris-am și am zis că s-au stricat toate obiceiurile din Țara Rumânească”. Semnează Mihai logofătul și acest *laudator temporis acti* este un copist cunoscut din 1683, tatăl său Oprea fiind chiar nepotul mitropolitului Teodosie (cf. Ioan Bianu, *Catalogul manuscrisurilor românești*, I, București, 1907, p. 439, și G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești*, I, București, 1959, p. 151).

⁵⁸ *Op. cit.*, ed. Mioc, p. 163.

⁵⁹ *Operele*, p. 55: „Dragie che era gran cavallerizzo del Negru!”.

⁶⁰ Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, RESEE, și o recentă comunicare a lui Ștefan Andreescu la Societatea de Studii Bizantine, în AIIAI, 1988/2.

⁶¹ *Operele*, p. 11. Vezi și Al. Elian, *Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă*, SMIM, I, 1956, p. 336; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 41.

⁶² Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 3, p. 56.

⁶³ *Operele*, p. 120.

⁶⁴ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 76.

⁶⁵ „Au scos pă vlădica Theodosie de la mitropolie cu mare scîrbă și l-a trimis la Coziia, la opreală” (*Istoria Țării Românești*, p. 166). În aprilie 1679, „au trimis și la vlădica Theodosie de l-au adus den Tismana, de unde era la opreală” (*ibid.*, p. 176).

⁶⁶ Mario Ruffini, *L'influsso italiano in Valacchia nell'epoca di Costantino-Vodă Brâncoveanu*, „Acta Historica”, XI, 1974, p. 77—135.

⁶⁷ Articolul lui N. Șerbănescu, din „Studii teologice”, 1952, 5—6, a stîrnit replica Marinei Vlasiu, *Theodosie VestemEANUL de origine transilvană, vilceană sau argeșAN?*, „Mitropolia Ardealului”, III, 1958, 3—4, p. 202—212. Datele cele mai interesante le aduce A. Sacerdoțeanu, *Arhimandritul Vasile Tismăneanu și mitropolitul Teodosie*, „Mitropolia Olteniei”, XV, 1933, 7—8, p. 546—567. Pentru aceste informații îi mulțumesc dr-ului Al. Mareș.

L'HISTOIRE DE VALACHIE, SON AUTEUR ET SA DATE

Résumé

L'argument philologique est parfois une arme à deux tranchants. Selon N. A. Ursu, dont la démonstration, datant déjà de 1982, vient d'être reprise par Ștefan S. Gorovei, un fameux texte historique roumain aurait pour auteur l'archevêque Théodose (1620—1708). C'est par l'ori-

gine transylvaine du personnage et par sa culture théologique qu'on a voulu expliquer quelques particularités de vocabulaire et de style.

En réponse, tout en passant au crible d'une critique raisonnable les jugements des deux chercheurs et en recherchant jusqu'à quel point sont fondées leurs opinions, l'auteur de cet article présente de nombreux arguments qui, s'ajoutant à ceux déjà avancés par N. Iorga il y a à peu près un siècle, permettent de rendre la paternité du texte à Constantin Cantacuzène (approx. 1640—1716). Celui-ci écrivait dès 1694 une Histoire de Valachie en roumain, il possédait plusieurs des ouvrages cités dans le texte et, formé à l'école de l'éloquence ecclésiastique, il pouvait invoquer les sources chrétiennes aussi bien qu'un prélat. Par contre, on n'a jamais pu prouver que Théodose eût du latin et de l'italien la connaissance approfondie qui était celle acquise par Cantacuzène à l'Université de Padoue.

Pour conclure, on croit devoir avertir contre le danger de s'attaquer avec légèreté à des résultats sur lesquels l'unanimité est faite depuis longtemps. Lorsqu'on arrive à pécher, non seulement contre la vraisemblance, mais contre les faits et contre les textes, il nous sera peut-être permis de regretter que l'ardeur de la plaidoirie puisse entraîner de tels excès.

KRIEGSSCHULDFRAGE. . . KRIEGSCHULDLÜGE

DAN A. LĂZĂRESCU

E infinit probabil că istoricii din secolul viitor vor considera anul 1914, data izbucnirii primului război mondial, drept momentul hotărâtor al deschiderii neașteptate a fazei istorice de declin a culturii și civilizației europene. Primul război civil european a depășit astfel cu mult consecințele implicate în sub-eticheta lui istorică, aceea de al doilea război de succesiune la tronul Austriei. El a inaugurat o epocă de nestabilitate și de neîncredere în valorile consacrate de veacuri ale culturii europene, valorile pe care trufașele puteri expansioniste le arborau pe stindardul lor imperialist, ca îndreptățire firească a exceselor lor coloniale. Unii gânditori și politologi au lămurit această neașteptată involuție a valorilor europene prin cumplitul exces de auto-suficiență, de *hybris*, la care ajunsese, între 1871—1914, oligarhia conducătoare a Germaniei imperiale, și, în subordinele ei, oligarhia și birocratia maghiară. Alții au văzut în catastrofa civilizației europene o consecință inevitabilă a înfruntării imperialismelor capitaliste exacerbate, și a celor două blocuri de alianțe militare care se confruntau în Europa din anul 1891, Marea Britanie evoluind între ele după interesele ei imperiale. În sfârșit, unii istorici și politologi apreciază că autorul îndepărtat al catastrofei europene din 1914 ar fi fost Bismarck, pentru faptul că, în contrast cu atitudinea lui din 1866, după Sadowa, n-a crezut necesar să se împotrivească suficient biruitorului stat-major prusian inspirat de feldmareșalul Helmuth von Moltke și a consimțit să i se răpească Franței, în 1871, cele două provincii iredente, Alsacia și Lorena, creind astfel o rană de nelecuit în trupul Franței și, prin formula lansată de Gambetta: „*Y penser toujours, n'en parler jamais*!”, să orienteze fără drept de apel diplomația europeană până la confruntare finală pe două etape, între 1914—1918 și între 1939—1945.

Conștientă de ireparabilul creat între Franța și Germania, conducerea politică și militară prusiană a simțit nevoia, pentru a-și depăși ceea ce se poate ușor califica drept „*mauvaise conscience*”, să reacționeze din vreme, pe plan politic și diplomatic și, de asemenea, pe plan strategic. Pe primul plan, excepționala dexteritate a lui Bismarck și uriașul prestigiu de care s-a bucurat până la capăt în toate cancelariile europene, i-au îngăduit *Cancelarului de Fier*, chinuit de ceea ce ambasadorul țarist Pavel Șuvalov înțelegea prin „*le cauchemar des coalitions*”, să se arate jonglând cu excepțională dexteritate cu cinci baloane, pe fiecare din ele fiind însemnat numele uneia din celelalte cinci puteri europene, unul din baloane fiind constant în aer : acela pe care scria Marea Britanie. Dar,

În afara griiei constante de a nu leza în nici un domeniu (colonial, naval sau economic) interesele vitale britanice, Bismarck, credincios tradiției dinastice și diplomatice prusiene, n-a consimțit niciodată să desfacă definitiv firul subtil care lega cel de-a doilea Reich de împărăția țărilor : *Drat nach Russland*. Culmea virtuozității sale diplomatice a atins-o Bismarck în anul 1887, când, concomitent cu inspirarea de către el a secretelor „acorduri mediteraniene” încheiate de Austro-Ungaria cu Marea Britanie, Italia și Spania, pentru menținerea *statuquo*-ului nestirbit în Mediterana și Peninsula Balcanică, a încheiat la fel de tainicul „acord de contraasigurare” (*Rückversicherungsvertrag*) cu ambasadorul țării la Berlin, pe o perioadă de trei ani (1887—1890). În acești trei ani, de fapt, Germania se afla în legături de alianță mijlocită sau nemijlocită cu aproape toate statele europene : cu Austria și Italia prin Tripla Alianță încheiată în anii 1897—1883 — cu aderarea ulterioară a Serbiei și a României ; cu Marea Britanie și Spania, prin acordurile mediteraniene ; și cu Rusia, prin tratatul de contra-asigurare, vestigiu actualizat al *Ligii celor Trei Împărați*.

Succesorii politici ai Cancelarului de Fier s-au străduit — și au izbutit într-un timp record — să lichideze toate pozițiile politice și diplomatice prin care Bismarck asigurase trănicia operei sale : cel de-al doilea Reich. Au urmat, pentru aceasta, o rețetă infailibilă. Anume, aceea de a săvârși toate erorile asupra cărora le atrăsese neconținut atenția marele lor predecessor. Au început încă din anul 1890 prin a refuza reînnoirea tratatului de contra-asigurare cu Rusia, făcând astfel inevitabilă și urgentă alianța militară franco-rusă. Cîțiva ani mai târziu au inaugurat o *Weltpolitik* de expansiune navală și colonială, prin care au primejduit tot mai grav interesele vitale ale Imperiului britanic ; și, interpretînd ofensiv și unilateral sensul pur defensiv și germanic al Dublei Alianțe cu Austria, s-au lăsat pe nesimțite atrași într-o politică de sprijinire exagerată a veleităților expansioniste ale Austro-Ungariei în Peninsula Balcanică și chiar în Orientul Apropiat ; la capătul acestei politici, logica ei a făcut inevitabil recursul la cea din urmă eroare politică : aceea a războiului preventiv, sau *profilactic*, cum îl calificase, cu dispreț, Bismarck, atunci cînd îi avertizase pe urmașii lui la conducerea celui de-al doilea Reich să nu recurgă cu nici un preț la acest experiment deznădăjduit și fatal.

Între 1890—1914, traiectoria politicii germane apare deci retrospectiv, ca o strădanie, neinteligentă și continuă, de a opta în fiecare problemă pentru soluții antinomice celor preconizate sau întrevăzute de către Cancelarul de Fier. Ea înfățișează un refuz deliberat de măsură, un autentic *hybris*, al cărui sens ascuns răzbate în sinistra formulă folosită de cancelarul von Bülow de la tribuna *Reichstag*-ului, în ședința din 11 decembrie 1899 : „Poporul german s-a săturat să fie, de veacuri, valetul omenirii, cum spunea Friedrich List. În veacul care mijeste, el va fi sau ciocanul, sau nicovala Europei ! „Proorocie care, spre nefericirea poporului german și a Europei, se va realiza în toată grozăvia ei, alternativ, în două rînduri. . .

Însăși metafora folosită de distinsul diplomat care a fost Bernard von Bülow implica, în mod conștient sau inconștient pentru cel care o

proorocise, transferul răspunderii de la elementul politic la cel militar. Primatul tot mai trufaș al acestuia din urmă va rămâne o constantă a istoriei Germaniei imperiale, între 1900 și 1918. Inițiativa deciziilor va aluneca, pe nesimțite, din mâinile oamenilor politici și din cele ale diplomaților crescuți la școala lui Bismarck, în mâinile generalilor crescuți la școala lui Moltke. Dar — și aici intervine megalomania patologică a Împăratului Wilhelm al II-lea — statul-major prusian s-a văzut constant contraccarat în perspectivele lui de neașteptatul avânt al marinei militare germane, organizate și propulsate de geniul organizator al marelui-amiral Alfred von Tirpitz.

Ultima soluție militară preconizată inițial de nonagenarul von Moltke și susținută cîțiva ani de primul favorit al noului împărat Wilhelm al II-lea, generalul-colonel von Waldersee, era aceea a unui război austro-german împotriva Rusiei (1887—1890), în condițiile asigurării binevoitoare neutralități britanice. În acei ani, Bismarck era încă la putere; și el a izbutit să împiedice un asemenea război „profilactic”. Planul strategic conceput de Moltke a rămas însă, evident, în arhivele marelui-stat major prusian. Rivalitatea navală anglo-germană îl va sili însă în anul 1906 pe generalul-colonel Alfred von Schlieffen, șeful acestui stat-major, să modifice prioritățile ofensive ale Germaniei, preconizînd, în virtutea vestitului „plan” care-i poartă numele, o ofensivă menită să lichideze în șase săptămîni armata franceză, urmînd ca toate forțele disponibile să fie reorientate apoi într-un război de nimicire împotriva împărăției țarilor.

Se poate astfel afirma, cum a făcut-o științietorul istoric britanic A. J. P. Taylor, că răspunderea dezlănțuirii războiului mondial din 1914 îi incumbă exclusiv generalului von Schlieffen, decedat la acea dată?

Se știe că, printr-un procedeu similar, din tabăra istoriografiei germane și din aceea afiliate ei s-a atribuit răspunderea pregătirii elementelor care vor face inevitabil războiul din 1914 unui alt mare dispărut la această dată și anume regelui Angliei, Eduard al VII-lea, care a conceput și realizat cu o excepțională dexteritate — deși pînă la limita neatragerii Austro-Ungariei în cursă — operația diplomatică denumită de propaganda germană, încă din anul 1907, *Einkreisung Deutschlands*. Planurile regelui Angliei vor fi reluate și duse pînă la capăt de o serie de oameni politici germanofobi, printre care propaganda germană și afiliată reține în prima linie pe Sir Edward Grey, pe Raymond Poincaré, — prim-ministru în 1912 și Președinte al Republicii franceze între 1913 — 1920 — și pe Izvolski, fostul ministru de afaceri străine al țarului Nicolae al II-lea și, între 1911 — 1916, ambasador al țarului la Paris,

Această controversă a fost, decenii de-a rîndul, deosebit de aprigă. În cadrul ei, pe temele ei, s-au confruntat, uneori cu o neîngăduită violență oameni de stat, istorici și publiciști aparținînd tuturor beligeranților. Confruntarea a început de fapt încă înainte de intrarea în acțiune a oștilor, la începutul lunii august 1914; a continuat cu vehemență în anii de foc ai războiului și a fost silită să intre oficial într-o nouă fază, în anul 1919, ca urmare a inserării, în articolul 231 din tratatul de pace cu Germania, a clauzei responsabilității morale a Germaniei pentru dezlănțuirea războiului mondial.

Concepută de juriștii Antantei în vederea acoperirii juridice și morale a obligației impuse Germaniei învinse să despăgubească țările biruitoare

pentru toate pagubele suferite din pricina agresiunii ei ¹, această clauză a stîrnit în mod firesc reacția patriotică și chiar repulsiă a poporului învins, care se socotea spălat de toate păcatele vechii oligarhii dominante prin adoptarea regimului republican străjuit de celebra Constituție de la Weimar. Chiar din memoriul întocmit de spirite atît de înzestrate și de deosebite în același timp, și anume de marele istoric Hans Delbrück, de contele Max von Montgelas, de marele sociolog Max Weber și de publicistul Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, memoriu cu care s-a înfățișat delegația germană la Conferința de pace de la Versailles, la 28 mai 1919, se respingea categoric răspunderea dezlănțuirii războiului, atît din partea poporului german în ansamblul lui, cît și din partea conducerii lui imperiale din 1914. Războiul mondial era apreciat ca fiind o consecință fatală a rivalităților imperialiste dintre marile puteri. În Germania, reacția față de stigmatul impus unui popor întreg de către puterile trufase biruitoare a avut consecințe incalculabile, atît imediate cît și de foarte lungă perspectivă. Protestele au fost, cu inime excepții, obștești, atît în Germania cît și în Austria decupată geografic. Nenumărate broșuri, articole și lucrări istorice au văzut necontenit lumina tiparului pe tema gingașe de *Kriegsschuldfrage*, temă în care spiritele cele mai naționaliste au văzut foarte curînd o *Kriegsschuldfrage* : minciuna atribuirii Germaniei a răspunderii exclusive pentru dezlănțuirea războiului mondial ².

Germania înfrîntă își aflate astfel îndreptățirea psihologică și morală a regenerării ei. Partidele politice reacționare au găsit în teza *Kriegsschuldfrage* un suport propagandistic și electoral excepțional, căruia eroarea psihologică săvîrșită de Raymond Poincaré cînd, în calitate de prim-ministru al Franței, a dispus în 1923 ocuparea militară a Renaniei, ca garanție pentru plata despăgubirilor de război, i-a adus un aport psihologic și mai pregănant. Exacerbarea contradicțiilor dintre poziția *Kriegsschuldfrage* și *Kriegsschuldfrage* va avea consecința șubrezirii platformei politice a Republicii de la Weimar, alunecată foarte curînd sub controlul *Reichswehr*-ului condus de generalul-colonel Hans von Seeckt, și silită să și-l aleagă drept președinte al Reichului pe feldmareșalul von Hindenburg, unul din eroii imaculați ai războiului. Este foarte probabil că tema *Kriegsschuldfrage* — alternînd cu tema „loviturii de pumnal pe la spate” date în 1918 armatelor germane de pe front și eroilor morți pentru patrie, acei eroi cărora li s-a înălțat monumentul străjuit de cutremurătoare lozincă fierbinte : *INVICTIS, VICTI, VICTURI* — a contribuit într-o măsură precumpănitoare la mobilizarea patriotică a conștiințelor și, pe cale de consecințe, a ajutat în mod considerabil propaganda care a dus în cele din urmă la instaurarea în anul 1933 a regimului totalitar. În mod firesc, acest regim a dezvoltat toate consecințele tematice care-l aduseseră la putere, dezlănțuind astfel cel de-al doilea război mondial, în cursul căruia Germania s-a însărcinat să aducă la îndeplinire, pentru a doua oară într-un singur veac, sinistra proorocie a cancelarului von Bülow, fiind, succesiv, ciocan și nicovală.

Este astfel incontestabil că implicațiile adînci și complexe ale controversei *Kriegsschuldfrage* — *Kriegsschuldfrage* îmbrățișează — și explică evoluția întregii istorii europene și universale, din 1914 pînă în zilele noastre.

De elucidarea adevărului implicat în această controversă atîrnă astfel, pentru istorici ca și pentru toți locuitorii planetei noastre, explicația însăși a condițiilor în care li s-a făurit soarta în secolul al XX-lea, bună sau rea, cum a fost ea.

Ne aflăm astfel înaintea unei controverse politice și istorice care, prin actualitatea ei, cel puțin, umbrește toate celelalte mari asemenea controverse, cum ar fi, de pildă, aceea privind cauzele destrămării imperiului roman, aceea privind adevăratele origini ale sistemului feudal, sau ale Revoluției franceze. Controversa pune în cauză o complexitate interdisciplinară de motivații, de ordine politică, psihologică, juridică, economică, culturală și antropologică, prilejuind în chipul acesta mecanisme intelectuale de analiză și rezultate esențiale pentru fiecare disciplină științifică astfel pusă în cauză.

Multă vreme, în speță, mai bine de o jumătate de veac, controversa a dăinuit, aparent insolubilă, prilejuind, în schimb, luări de poziții uneori deosebit de prețioase pentru știință. Istoricii s-au aflat înaintea unui caz-limită al disciplinei lor. În speță, înaintea unui eveniment istoric de proporții planetare, cu consecințe uneori definitive și catastrofale, dar cu o etiologie multă vreme incertă.

Lipsa stăruitoare a documentelor de arhivă, susceptibile să fie interpretate, hotărîtor, în favoarea uneia din cele două cauze antagoniste, a constituit, multă vreme, mai ales pentru istoricii pozitivisti, obișnuiți de maestrul lor din secolul trecut să nu se bizuie decît exclusiv pe izvoare documentare sau arheologice temeinic interpretate și confruntate între ele, și să nu lase în nici un caz frîu liber intuiției sau imaginației, o piedică de neînving.

În asemenea condiții, protagoniștii taberelor antagoniste s-au silit să recurgă la ceea ce, în termeni juridici, am fi ispitiți să calificăm drept „începuturi de dovadă scrisă”; în speță, și unii și alții au fost ispitiți să pornească de la anumite documente, sau luări de poziții publice, și să le interpreteze cu concursul intuiției, imaginației, sau, comparativ, în lumina precedentelor, recurgînd pe nesimțite la cea mai generală, deși și cea mai alunecoasă, dintre etiologiile folosite în sfera științelor sociale: aceea întruchipată în dictonul latin: *post hoc, ergo propter hoc*.

Cu aproximativ un an și jumătate înainte de data izbucnirii primului război mondial, și anume după „anii fierbinți” marcați de criza de la Agadir și de vestitul discurs amenințător la adresa Germaniei imperial rostît de David Lloyds George — în calitate de ministru de Finanțe în guvernul liberal britanic condus de Herbert Asquith — și apoi de războiul italo-turc pentru Libia, urmat de primul război balcanic, din 1912, cancelariile puterilor Antantei au început să culeagă date din tabăra adversă, date din care rezulta hotărîrea cercurilor conducătoare germane de a pregăti cu înfrigurare și de a dezlanțui la o dată foarte apropiată un război *preventiv*.

Această hotărîre se explica printr-un concurs de motivații și anume nemulțumirea crescîndă a cercurilor naționaliste și expansioniste germane —

nobiliare, burgheze și, precumpănitor, militare și navale — față de politica de pace urmată de împăratul Wilhelm al II-lea, în primul sfert de veac al domniei lui (1888 — 1913)³; consecințele, neplăcute pentru Germania, dar și mai neplăcute pentru „briliantul ei secund”, monarhie habsburgică, ale primului război balcanic; adversitatea tot mai hotărîtă a Marii-Britanii împotriva celui de-al doilea Reich; în sfârșit, convingerea statului-major german că timpul începuse să lucreze împotriva *Germaniei* și în favoarea adversarilor ei⁴. În chipul acesta se ajunsese la ideea, tot mai stăruitoare a unui război *preventiv* impus de statul-major prusian tuturor adversarilor lui în Europa, pentru a tranșa cu sabia nodul gordian al unei grandioase *Weltpolitik* și în spiritul dictonului cavaleresc prusian: *Viele Feinde, viel Ehre!*

Încă din luna ianuarie 1913, *Reichstagul* — în care, în urma alegerilor din 1912, partidul socialist-democrat obținuse 112 mandate, ajungînd pentru întia oară în istorie cel mai puternic dintre partidele politice în cel de-al doilea Reich — luase în discuție două proiecte de legi pe care le va sancționa fără multe discuții: o nouă lege militară comportînd un spor neașteptat al contingentului pe picior de pace⁵ și o lege instituind un împrumut asupra capitalului, împrumut forțat conceput să aducă peste un miliard de mărci și menit să finanțeze o întărire tehnică fără precedent a potențialului militar al Reichului. Consecința nemijlocită va fi introducerea serviciului militar de trei ani în Franța, din inițiativa cabinetului condus de Louis Barthou, adus la putere de către președintele Republicii franceze, Raymond Poincaré.

La 22 noiembrie 1913, Jules Cambon, ambasadorul Franței la Berlin, îl informa pe Stephen Pichon, ministrul de externe al Franței, că fusese informat, „d’une source absolument sûre”⁶, de conversația pe care o avusese, în primele zile ale acelei luni, regele Albert al Belgiei la Berlin, cu împăratul Wilhelm al II-lea și cu generalul von Moltke, șeful statului-major general al Reichului. Amîndoi i-ar fi spus monarhului belgian că războiul cu Franța devenise inevitabil și că, dată fiind superioritatea zdrobitoare a armatei germane, izbînda Germaniei era asigurată. Generalul von Moltke își îngăduise chiar să-l asigure pe regescul său interlocutor că „era sigur de izbîndă”, cu atît mai mult cu cît „în ziua aceia poporul german întreg va fi exaltat de un entuziasm irezistibil!”⁷.

Regele Albert constatase, cu acel prilej, că împăratul Wilhelm al II-lea părea „surmené et irritable”, fiind expus tot mai primejdios impac-tului „tradițiilor de familie, sentimentelor retrograde ale curții și, mai cu seamă, nerăbdării militarilor, care capătă neconținut tot mai multă influență asupra spiritului împăratului; acesta urmărește cu gelozie popularitatea căpătată de Kronprinz-ul imperial, care lingusește pasiunile pangermaniștilor ...”⁸.

O notă similară ar fi fost transmisă conducerii politice franceze de către regele Alfons al XIII-lea al Spaniei, în urma unei întrevederi cu împăratul Wilhelm al II-lea, la o dată apropiată⁹.

La începutul anului 1914 a avut loc lovitura de teatru a prezenței generalului de cavalerie german Liman von Sanders în fruntea corpului de

armată turc din garnizoana Constantinopolului ¹⁰. Cam la aceeași dată, ambasadorul american la Berlin, James W. Gerard, aflase de la Herr von Gwinner, director la *Deutsche Bank*, că ofițerii statului-major prusian se înfățișaseră, *in corpore*, împăratului Wilhelm al II, amenințându-l că sînt gata să-și frîgă săbiile dacă nu va semna declarația de război ¹¹. Că era vorba de o stare de spirit înrădăcinată, făurită mult înainte de atentatul de la Sarajevo, o dovedește afirmația marelui-amiral Alfred von Tirpitz care, în *Memoriile* sale, publicate în anul 1926, scria că același Herr von Gwinner îi declarase colegului său, amiralul von Capelle, încă din anul 1913, „că un grup de personalități situate în centrul de conducere al Germaniei urmărise și izbutise să dezlănțuie războiul” ¹².

O formulă asemănătoare o găsim în cunoscutul volum de memorii publicat în anul 1925 de către fostul șef al *Foreign Office*-ului, Sir Edward Grey, sub titlul de *Twenty-Five Years, 1892 — 1916*. Este o formulă probabil voit sibilină, care face o semnificativă corelație între atitudinea statului major prusian în anii 1870, 1905 și 1914 : „Dacă în anul 1905 (Criza de la Agadir) s-ar fi ajuns la război, ar fi fost tocmai în același anotimp în care conducerea militară germană dezlănțuise războiul în 1870 ; acum, în 1905, în același anotimp ea hotărîse să amenințe Franța ; iar în 1914 s-a hotărît pentru război !” ¹³

Formula folosită de Sir Edward Grey este numai aparent ambiguă. De reținut insistența lunii iulie ca epocă socotită prielnică pentru război de către statul-major german, în 1870, în 1905 și în 1914 . . .

La data de 16 aprilie 1913, marele cotidian britanic „*The Times*” a publicat o scrisoare a profesorului Ernest Lavisse, de la Academia Franceză, director al școlii normale superioare de la Paris. Decanul necontestat al germaniștilor francezi se arăta nespus de îngrijorat, pentru pacea omnirii, de năzuințele tot mai categorice ale pangermaniștilor care afirmau sus și tare, că sosise pentru Germania clipa să recurgă la forță, întrucît, dacă se mai zăbovea încă trei sau patru ani, timpul jucînd în favoarea dușmanilor ei de moarte, va fi prea tirziu pentru Germania să-și mai aducă la îndeplinire programul expansionist. Comentînd aceste tendințe recent exacerbate, istoricul francez sfătuia puterile Antantei să preîntîmpine primejdia iminentă a unui „război preventiv”, temporizînd — eventual prin recursul la Tribunalul arbitral de la Haga — pînă ce popoarele europene se vor fi convins, în sfîrșit, că „războiul, și povara armamentelor tot mai costisitoare, rămînea o pată neagră care compromitea marile realizări ale civilizației europene” ¹⁴.

Primejdia războinică astfel din vreme detectată și atribuită adevăratului ei izvor, evenimentele care s-au desfășurat, în cele 20 de luni cîte s-au scurs, din noiembrie 1912 pînă în luna iulie 1914, au urmat un mers în zigzag, de natură să deruteze pe cei mai bine informați dintre oamenii de stat, diplomații și istoricii europeni și americani.

Prima jumătate a anului 1913 a cunoscut, astfel, accelerarea măsurilor legale cu caracter militat de Germania și, ca ripostă, de Franța, și de Rusia. Apoi neașteptata agresiune impusă oștirilor lui de către regele Bulgariei, vestitul „Foxy” Ferdinand von Coburg, împotriva foștilor aliați sirbi și greci din primul război balcanic; intervenția — din vreme pregătită cu grijă — a României pe cimpurile de luptă balcanice, și marele ei triumf obținut prin încheierea tratatului de pace de la București cînd, pentru întia și cea de pe urmă oară în istorie micile țări balcanice și dunărene se puneau de acord exclusiv între ele, fără participarea marilor puteri europene, realizînd, în sfîrșit, vechea năzuință „Peninsula Balcanică, popoarelor balcanice !”, Rezultatele conferinței de pace de la București, din luna iunie 1913, au produs un dezacord momentan între împăratul Germaniei, care a sprijinit ostentativ triumful guvernului conservator al regelui Carol I¹⁵, și împăratul Franz-Iosif, pentru împărăția căruia tratatul de pace de la București reprezenta o netăgăduită știrbire de prestigiu și prodromul unor mari neajunsuri pe toate planurile. Va urma schimbarea guvernului român, aducerea la putere a partidului național-liberal și alegerea Constituantei menită să realizeze marile reforme privind exproprierea, improprietărirea țăranilor și acordarea votului universal; în vreme ce, în Ungaria învecinată, noul președinte de consiliu, contele Ștefan Tisza, iniția, aparent pe neașteptate, negocieri cu conducerea partidului național-român în vederea ajungerii la un *modus vivendi* pentru atenuarea controverselor naționale¹⁶.

În a doua jumătate a lunii iunie 1914 vor avea loc trei evenimente de o importanță excepțională. Mai întii, vizita țarului Nicolae al II, însoțit de ministrul său de externe, Serghei Sazonov, la Constanța, unde a fost primit la data de 14 iunie de către regele Carol I al României — în uniformă de feldmareșal rus¹⁷ — și de întregul guvern român, în frunte cu Ion I. O. Brătianu, care a inițiat importante discuții politice cu Sazonov, la Constanța, la București, și în automobilul în care cei doi oameni de stat au făcut o excursie pe valea Prahovei în sus, ajungînd chiar să treacă granița la Brașov și să contemple peisajele Transilvaniei. Peste cîteva zile a avut loc încă insuficient elucidată întrevederea secretă dintre împăratul Wilhelm al II-lea și arhiducele-moștenitor al tronului austro-maghiar, Franz-Ferdinand, la castelul de vînătoare al acestuia, la Konopischt, în Boemia¹⁸. În sfîrșit, la 28 iunie, arhiducele a fost împușcat mortal — împreună cu morganatica lui soție, ducesa von Hohemberg — în capitala Bosniei, Sarajevo, în condiții și cu complicități care, și acestea, sînt departe de a fi fost elucidate pînă astăzi.

Ceea ce a urmat după atentatul izbutit de la Sarajevo a fost cît se poate de semnificativ. O mare parte a opiniei publice mondiale ar fi conceput — poate chiar îndreptățit — o bruscă reacție *ab irato* din partea armatelor austro-ungare împotriva țării suspectate de conducerea de la Viena de complicitate la atentat. În loc de aceasta, cele cinci săptămîni care s-au scurs de la data atentatului pînă la intrarea în război a Marii Britanii, la 4 august 1914, au cunoscut două faze, perfect distincte prin ritmul lor contrastiv. O lungă perioadă — de aproape patru săptămîni — de așteptare, anchetă și măsuri pregătitoare, comportînd însă un moment culmi-

nant : măsurile hotărâtoare luate la diferite nivele de către conducerea militară și politică germană și austro-ungară în ziua de 5 iulie, la Neues Palast din Potsdam ¹⁹. După care împăratul Wilhelm al II-lea și-a reluat călătoria de agrement în fiordurile norvegiene, în vremea ce Președintele Republicii franceze, Raymond Poincaré, însoțit de primul său ministru René Viviani, a făcut pe mare, între 16—29 iulie, proiectata călătorie de curtoazie la Petersburg și apoi la Stockholm.

Între timp, prilejuind condițiile acestei deplasări, guvernul austro-ungar — cu incontestabilul gir al guvernului imperial german — înaintase la Belgrad, în după amiaza zilei de 23 iulie, o notă ultimativă, solicitând ca în 24 de ore guvernul regal sîrb să accepte o serie de condiții draconice, culminînd cu admiterea unei anchete efectuate pe teritoriul sîrb de către o comisie austriacă. Răspunsul dat fiind considerat nesatisfăcător, ministrul austriac von Giesl a rupt a doua zi la orele 18 relațiile diplomatice cu Serbia, căreia Austro-Ungaria s-a grăbit să-i declare război la 28 iulie. Sir Edward Grey, cu concursul destul de paradoxal al principelui Lichnowski, ambasadorul Germaniei la Londra, s-a străduit, neconținut, să prevină exacerbară și europenizarea conflictului austro-sîrb, propunînd pînă la sfîrșitul lunii iulie o gamă complexă de soluții, comportînd, între altele : recursul la Tribunalul arbitral de la Haga; evocarea contenciosului austro-sîrb de către o conferință a ambasadorilor, la Londra, după modelul atît de pozitiv al celei întrunite sub prezidenția sa la Londra în anii 1912 și 1913, pentru a curma gravele litigii izvorîte din primul război balcanic ; arbitrarea contenciosului austro-sîrb de către cele patru puteri europene nemestecate direct în conflict (Marea Britanie, Franța, Italia și Germania) ; în sfîrșit, chiar după ocuparea Belgradului de către armatele austriece, Sir Edward Grey încă mai preconiza, cu asentimentul lui Sazonov, vidarea conflictului prin participarea la comisia de anchetă a atentatului de la Sarajevo, pe teritorii sîrbesc, a unor reprezentanți ai acestor patru puteri „neutre”, alături de reprezentanții oficiali ai guvernelor austriac și maghiar.

Toate aceste soluții ar fi reprezentat, fără doar și poate, un nou triumf al politici austro-germane, asemănător celui repurtat în 1908—1909, după criza europeană a anexării oficiale a Bosniei și Herzegovinei. Guvernul imperial german a refuzat, succesiv, toate aceste soluții, refuzul fiind, în plus, punctat cu adnotațiile disprețuitoare — și cu atît mai grăitoare ! — înscrise pe textele telegramelor ambasadorilor săi din capitalele europene de către împăratul Wilhelm al II-lea ²⁰.

Impresia produsă de această atitudine, aparent bizară, ostilă de fapt oricărui arbitraj, oricărei veleități de conciliațiune, a fost cît se poate de pregnant rezumată de sub-șeful direcției politice din cadrul ministerului francez de Afaceri străine, celebrul Philippe Berthelot. În după-amiaza zilei de 26 iulie, într-o duminică, pe cînd Președintele Poincaré și primul-ministru René Viviani se aflau încă la bordul cuirasatului *France*, în apele mării Nordului, ambasadorul Germaniei la Paris, Freiherr von Schoen — fost ministru de externe al Germaniei imperiale înaintea lui Alfred von Kiderlen-Wächter — s-a prezentat la Quay d'Orsay pentru a-i solicita ministrului Bienvenu-Martin — locțiitorul șefului statului și al primului-ministru, care era și ministru de externe — intervenția drastică și urgentă la Petersburg în vederea prevenirii unui război ruso-austriac. După un prim răspuns dat lui de către Bienvenu-Martin, baronul von Schoen a revenit

la Quay-d'Orsay la orele șapte în aceeași zi și a fost primit de Philippe Berthelot, care i-a spus următoarele : „*Me permettez-vous de vous parler à titre personnel ?*” — „*Volontiers.*” — „*En bien, voyez-vous, je ne m'explique pas la conduite de votre pays, s'il ne tend pas à la guerre . . .*”²¹

De îndată ce războiul mondial a ieșit din sfera posibilităților și a devenit o realitate tangibilă, problema răspunsurilor dezlănțuirii lui a intrat, evident, în domeniul propagandei de război a tuturor beligeranților, din prima zi, prin declarațiilor făcute, în cadrul parlamentelor țărilor Antantei de către șefii de stat (regele Albert al Belgiei, Raymond Poincaré sau primii-miniștri (Herbert Asquith) sau prin manifestul țarului Nicolae al II-lea „către popoarele sale”. A urmat, la foarte scurtă vreme, editarea și publicarea documentelor oficiale cunoscute, după coloarea copertelor tradiționale, sub anumite nume specifice²². Pe măsură ce războiul își desfășura fazele lui alternative, deopotrivă de singeroase și de pustiitoare, beligeranții se străduiau să-și reconforteze moralul combatanților și al celor din spatele frontului și să surpe moralul adversarilor, printr-o întreagă gamă de produse de propagandă : broșuri, lucrări documentate sau simple articole de ziar, foi volante și, în permanentă, comunicate de război, orientate în sens mai mult sau mai puțin psihologic.

Din foarte variata literatură de război anglo-franceză trebuie reținută o broșură, destul de rar folosită de istoricii primului război mondial, dar deosebit de semnificativă pentru tema urmărită aici. E vorba de lucrarea apărută la Londra, la sfârșitul anului 1915, sub titlul de *The Near-East from Within*, și publicată în traducerea franceză și la Paris, în anul următor, sub titlul, oarecum modificat, de *Les Dessous de la Politique Allemande en Orient, par un Allemand désabusé*. Editată de editura Plon & Nourrit, cu o prefață de cunoscutul publicist francez Henry Bonnet, broșura, în ediția a 4-a, conține 268 de pagini și cuprinde unele dezvăluiri deosebit de prețioase asupra politicii secrete a Germaniei în Orientul Mijlociu, încă de pe vremea lui Bismarck.

Autorul — anonim pînă astăzi — al acestei broșuri, pare a fi fost un important personaj, folosit de curtea și diplomația germană într-o serie de misiuni cu caracter secret, preempnitor în Orient²³. La data publicării broșurii avea o vîrstă relativ înaintată, de vreme ce evocă prima lui călătorie, scurtă, la București, în anul 1882. În primele luni ale anului 1913 a primit o însărcinare tainică în același oraș, care i-a părut cu totul transformat „într-o adevărată capitală europeană, și dînd impresia unei excepționale prosperități”. După ce a fost primit în audiență de către principii moștenitori, Ferdinand²⁴ și Maria²⁵ a fost primit și de primul-ministru, Titu Maiorescu²⁶ apreciat de autor ca fiind „le ministre le plus capable de Roumanie”; deși, continuă autorul, „Le roi Carol, qui l'appréciait comme il le méritait, ne se fiait à personne”. „Maiorescu n'aurait jamais marché sur les cadavres de ses convictions” — consenuează autorul broșurii, formulă care se va adevăra integral pînă la moartea marelui profesor, în 1917.

Îndeplinind fără îndoială o misiune secretă, autorul și-a dat osteneala să-și dea seama care ar fi atitudinea poporului român în cazul izbucnirii unei conflagrațiuni europene. El a ajuns la convingerea stranie că „c'était

l'attitude prise par le Roi, qui représentait, à lui tout seul, l'opinion publique en Roumanie", de care trebuie să se țină seamă de fapt. În cele din urmă, regele Carol I-a poftit la dîneu în castelul Peleş, la Sinaia; și apoi, în cabinetul de lucru al regelui României, mesagerul de taină i-a dezvăluit regelui cuprinsul misiunii transmise acestuia de către vărul său îndepărtat, împăratul Wilhelm al II-lea. Misiune caracterizată de autor ca fiind „d'une importance capitale”.

Nu ni se arată cuprinsul exact al acestei misiuni; dar îl putem intui din răspunsul regelui. De îndată ce a aflat de acest cuprins, regele, „un peu aigrement”, și-a rostit, răs-picat, răspunsul solicitat, pe un ton de o cutremurătoare ironie: „Sage désir ! Il n'est pas difficile de lui donner le conseil qu'il demande ! Il s'est toujours déclaré le champion de la paix en Europe; il l'a proclamé sans cesse et, tout à coup, le voilà saisi d'un désir forcené de troubler cette paix; et cela, parce qu'il a peur d'un jeune homme qu'il lui serait facile de réduire à une complète impuissance, s'il le voulait bien/... Le Kronprinz est en effet en train d'ourdir les plus dangereux desseins contre son père; il a réussi à se faire une énorme popularité et à rallier autour de lui un parti considérable, tout à fait capable, sous certaines inspirations, d'aller jusqu'à conspirer contre le souverain, qu'il accuse de lâcheté envers la Russia. Ce sont les gens de ce parti qui ont complètement affolé l'Empereur, en lui faisant craindre qu'il puisse, à un moment donné, être renversé et remplacé par son fils, dans lequel le parti militaire prussien voit son futur vengeur et son héros. S'il était sensé, il dédaignerait une campagne qui est vouée à un échec certain, si elle est laissée à elle-même...”

După ce a analizat în chipul acesta mecanismul psihologic care-l determinase pe imperialul său văr să ia hotărîrea fatală a dezlănțuirii *războiului preventiv*, regele Carol I a continuat astfel: „Il est imprudent, pour un étranger (!), d'intervenir dans une question de famille. Je ne puis pas — ou plutôt je ne dois pas — exposer la Roumanie à être mêlée à des affaires aussi importantes. Elle pourrait avoir plus tard à le payer trop cher. Je puis seulement, en mon nom personnel, vous dire ceci: mon avis est que l'Empereur devrait reprendre sa ligne de conduite ancienne, qui a si bien réussi dans le passé; et que ses appréhensions quant aux desseins agressifs de la Russie et de l'Angleterre sont entièrement dénouées de fondement. Si Guillaume avait une peu de patience, il verrait que je suis dans la vérité. Je ne me prêterai certainement pas à aider l'Empereur dans ses projets contre l'Angleterre. Je les désapprouve complètement et, bien plus, je suis convaincu qu'une tentative dans ce sens finira par un désastre. Un souverain doit regarder les choses objectivement, en non à la lumière de ses passions.”

„C'est ce que Votre Majesté a toujours fait !” a spus atunci, cu obligatorie complezență aulică, mesagerul. Dar regele, fericit că-și putea descărca tot resentimentul acumulat de un sfert de veac față de Hohenzollern-ul de la Berlin, n-a ezitat să-l califice: „Il a une nature essentiellement envieuse. D'autre part, le fils hait le père (...). La jalousie du père contre le fils a toujours été un des traits dominants du caractère des Hohenzollern ! (...). Dites à votre Empereur que le seul conseil que son vieux parent peut lui donner est de prendre une potion calmante et de se mettre au lit après l'avoir prise. La nuit, dit-on, porte conseil (...). Que Guillaume sonde le fond de son coeur; et qu'il se souvienne qu'aussi longtemps qu'il

restere le maitre, rien de fâcheux ne peut résulter du militarisme sauvage de son fils . . .”

„Je n'ai jamais, depuis, revu le roi Carol . . .” consemnează, cu vizibilă, melancolie autorul acestor dezvăluiri, atât de anevoie de luat în seamă de un istoric pozitivist, obișnuit să nu țină seama decât de izvoare tipărite și corect colacionate. Dar, dacă ținem seama de caracterul broșurii : și anonimă, și concepută și răspîdită în scopuri neîndoios de propagandă, și conținînd evidente și surprinzătoare erori de cronologie, cum am văzut, sensul ei se poate corela cu o serie de alte date perfect documentate.

Broșura, în capitolul al XII-lea ²⁷, analizat mai sus, îmbină de fapt două elemente conjugate în mod firesc. În primul rînd, dezvăluie hotărîrea — pînă la urmă irevocabilă — luată de împăratul Wilhelm al II-lea încă din vremea în care în fruntea guvernului român se afla Titu Maiorescu, deci în anul 1913, eventual 1912, de a dezlănțui, un război european preventiv, împotriva Rusiei și Angliei și, evident, și împotriva Franței, aliata acestora. Împăratul a ținut cu orice preț să afle sfatul bătrînului său văr, regele României, pe care-l consultase cu folos și pînă atunci, între altele în momentul crucial al înlocuirii lui Bismarck din funcția de *Reichskanzler*, la începutul lunii martie 1890²⁸. Regele n-a ezitat să-i transmită împărătescului lui văr părerea și sfatul său și să-i lămurească mesagerului cauzele tainice care se aflau la temelia hotărîrii fatale.

Din nefericire pentru el, pentru poporul german ²⁹ și pentru întreaga Europă, împăratul Wilhelm al II-lea nu s-a putut îndupleca să urmeze sfatul înțeleptului său văr. Nici n-a luat o pozițiune calmantă, nici nu l-a trînis pe moștenitorul tronului său la arest la vreo fortăreață, curmînd astfel în fașe veleitățile războinice iresponsabile ale elementului militar și pangermanist. A împins lucrurile pînă la război, cu riscul de a exclama, pe cîmpul de luptă de la Verdun, în chip probabil involuntar, „*Nu am voit așa ceva de fapt !*”, formulă nefericită pe care totuși Cancelaria Reich-ului va crede nimerit s-o reproducă în răspunsul dat propunerii de pace lansate de papa Benedict al XV-lea, în 1916. Și evenimentele s-au succedat pe planul înclinat al prăpădului.

În ceea ce-l privește pe regele Carol I, există o serie de date care coroborează în mare măsură dezvăluirile autorului anonim. Anume, probabil la o dată apropiată, în speță, în toamna anului 1913, regele a primit, tot la castelul Peleş, vizita extrem de influentului publicist britanic Henry Wickham Steed, fost, multă vreme, corespondent al ziarului „The Times” la Viena, și care va fi directorul acestui ziar în tot timpul războiului mondial. Spre marea lui surprindere, Wickham-Steed l-a auzit pe regele Carol spunîndu-i, răsplat, că singurul mijloc de menținere a păcii în Europa rămăsese la acea dată numai hotărîrea guvernului britanic de a aduce la împlinire, în sfîrșit, propunerea susținută de atîția ani de către feldmareșalul lord Roberts, și de a obține un vot al Parlamentului pentru introducerea serviciului militar obligatoriu în Marea Britanie. „Numai o puternică armată de uscat britanică mai poate opri rostogolirea Europei spre război”, i-a spus regele Carol I lui Henry Wickham-Steed, la acea dată fatală.

Aducerea la putere a partidului liberal, la începutul anului 1914; întrevăderea de la Constanța și, foarte probabil, inițiativa neconstituțională a convocării consiliului de coroană de la castelul Peleş, la data de 21 iulie/3 august 1914, pentru a-și acoperi linia politică de nebeligeranță prin

votul unanim — cu singura excepție a bătrînului Petre P. Carp — al participanților, printre care cel puțin trei puteau fi socotiți — după anumite calcule savante specifice taxonomiei folosite de monarh — drept răspunzînd calificativului de *homo regius*: Theodor Rosetti, Emil Costinescu și Alexandru Marghiloman, sînt acțiuni care pot ușor fi puse în concordanță cu atitudinea scoasă în relief în broșura anonimă menționată mai sus.

•

Războiul a continuat, cu alternativele lui de biruință cînd de-o parte, cînd de cealaltă, dar fără intervenția mintuitoare a unui adevărat bărbat de stat destoinic să aștepte cuvîntul magic care să-i potolească vrajbele și să-i orienteze energiile spre pace ³⁰. Îndată după ce-și va fi împlinit ciclul fatal de 52 de luni, polemicile au răbufnit din nou, mai nepotolite, pe tema *Kriegsschuldfrage*. O bogată literatură memorialistică, istoriografică și polemică n-a încetat să alimenteze vrajbele, vreme de multe decenii. Aproape toți protagoniștii politicii europene, oameni de stat, diplomați, generali, au lăsat abundente *Memorii*, și în curînd a luat ființă, sub auspiciile lui Hoover Institute, la Universitatea Stanford din California, o voluminoasă *War Library*. În polemica violentă stîrnită între tabere, pe lîngă ciudatele atitudini ale unor publiciști francezi adversari de moarte ai lui Raymond Poincaré ³¹, anumiți istorici americani ³² sau italieni ³³ au găsit de cuvință să susțină, cu lux de documente interpretate unilateral, teza fatalității războiului, catastrofă în care au lunecat, succesiv, toate marile puteri europene, fără ca vreuna din ele să fi luat inițiativa dezlănțuirii lui cu premeditare.

Cu toate acestea, și o asemenea teză se putea ușor contura din evidențele de mai sus, cu condiția coroborării lor printr-un document autentic, datat și incontestabil. Lipsa acestui document a îngăduit tezei *Kriegsschuldfrage* să dărmie, în cîțiva ani, aproape întregul edificiu politic elaborat la Versailles, și să dezlănțuie un al doilea război mondial, și mai pustiitor decît cel dintîi, pentru a dovedi lumii că pașnicul popor german sub nici un cuvînt nu putea fi făcut răspunzător pentru premeditarea celui dintîi.

★

Pe măsură ce o Europă nouă se ridica sfios, traumatizată, din dărmăturile celui de-al doilea război mondial, anumiți istorici germani și-au ridicat din nou glasul, ca și cum ar fi simțit imperiosul imbold de a-și liniști un iz de *mauvaise conscience*, punînd față în față comportamentul armatei germane în cele două războaie mondiale și scoțînd în relief amănuntul că în Germania wilhelmiană exista un parlament, o legislație și o magistratură, ca și o presă quasi-liberă; și că n-au existat, în întreaga domnie a lui Wilhelm al II-lea, nici procese politice, nici lagăre de concentrare, nici genocid, nici comploturi militare sau civile împotriva conducerii celui de-al doilea Reich.

Spre surprinderea și chiar revolta anumitor istorici vest-germani, unul dintre ei, Fritz Fischer, a publicat în anul 1961 o lucrare voluminoasă, intitulată *Griff nach der Weltmacht*, în care invedera, fără putîndă de echivoc, politica imperialistă a Germaniei wilhelmiene. Fischer pune, succesiv, accentul pe conducerea imperială, pe conducătorii armatei și flotei de

război (Moltke, Falkenhayn, Tirpitz, Ludendorff, von Heeringen) dar și, pentru întâia oară, pe *Reichskanzler*-ul Theobald von Bethmann-Hollweg, învinuit de a nu fi rezistat imboldurilor imperialiste și, ceva mai mult, de a fi sintetizat programul de cuceriri imperialiste formulat de virfurile capitalismului german, într-o serie de programe de anexiuni fățișe de teritorii, în Europa și în afara Europei, formulat începând cu primele zile ale lunii septembrie 1914, înainte de înfringerea de la Marna, și pînă la demiterea lui în anul 1917. Veleitățile imperialiste ale celui de-al doilea Reich au continuat de altfel după demiterea lui Bethmann; și condițiile draconiene puse învinșilor prin tratatele de pace de la Brest-Litowsk și de la București învederează pe deplin mentalitatea imperialistă a conducerii militare și civile a celui de-al doilea Reich.

Lucrarea de pionier a lui Fritz Fischer a fost completată succesiv cu o serie de alte lucrări, fie semnate de el, fie de adepți sau elevi ai săi ³⁴. Ele au stîrnit înveninate polemici printre istoricii vest-germani, mulți din cei mai bătrîni și mai vestiți dintre ei, în frunte cu Gerhard Ritter ³⁵ și cu Egmont Zechlin, revenind în mare măsură la vechea formulă *Kriegsschuldfrage* pe tema răspunderii celui de-al doilea Reich în dezlănțuirea primului război mondial. Adversarii lor din alte țări nu aveau nici răgazul³⁶ nici interesul să reia o polemică aparent lipsită de actualitate, care totuși a avut darul să învenineze discuțiile istoricilor adunați la Viena, în anul 1965, în cadrul celui de-al XII-lea Congres internațional de științe istorice.

În același an, 1965, a văzut lumina tiparului o lucrare aparent anodină de memorialistică. E vorba de *Însemnările zilnice* ale amiralului Georg-Alexander von Müller, colaborator apropiat al marelui-amiral Alfred von Tirpitz și ajuns prin influența acestuia căpetenie al lui *Marinekabinett* al împăratului Wilhelm al II-lea.

Publicată la data indicată precis prin testamentul amiralului sub îngrijirea istoricului german consacrat, Walter Görlitz, sub un titlu destul de bizar și anume : *Der Kaiser: Aufzeichnen über die Ära Wilhelm II.*, lucrarea a fost tipărită la Göttingen.

La pagina a 124-a *Însemnărilor* amiralului von Müller se menționează o convorbire „extrem de importantă” (*schwerwiegende*) care ar fi avut loc la Neues Palast din Potsdam, la data de 8 decembrie 1912, între împăratul Wilhelm al II-lea și virfurile conducătoare ale armatei de uscat și ale marinei din război ³⁶. Textul ulterior al *însemnărilor* nu mai pomeneste nimic despre hotărârile luate la acea consfătuire militară „atît de importantă!”. Această ciudată carență nu pare a fi stîrnit mirarea istoricilor vest-germani, care nu s-au străduit să confrunte datele și să afle ce anume s-a hotărît la acea „*schwerwiegende Besprechung*”.

I-a fost dat unui istoric britanic de origine germană, John G. C. öhl, să se străduiască să deslușească ceea ce se ascundea de fapt în bizara mențiune a amiralului von Müller. Docent al Universității din Brighton, profesorul Röhl a confruntat pasajul figurînd în *Amintirile* amiralului von Müller cu o corespondență a *Reichskanzler*-ului Theobald von Bethmann-Hollweg care, la data de 20 decembrie 1912, îi mărturisea vechiului său prieten, Karl von Eisendecker, îngrijorarea și starea de nervozitate care-l

cuprinsese, aflind pe alte căi de inițiativa neașteptată — lui încă tăinuită — a împăratului Wilhelm al II-lea de a convoca un consiliu de război secret la Potsdam, la data de 8 decembrie 1912, exclusiv cu conducătorii marinei de război și ai armatei de uscat, cu excluderea elementului politic civil. Aceeași nervozitate se observă și din misiva trimisă de Bethmann colegului său de la *Auswärtiges Amt*, ministrul de externe Alfred von Kiderlen-Wächter — vechiul prieten al lui Take Ionescu pe cînd era ministru al Germaniei la București —, încă din ziua de 17 decembrie 1912 ³⁷.

De altfel, observă profesorul Röhl, îndată după data de 8 decembrie 1912 atașajii militari de la Berlin, colonelul von Leuckert, reprezentînd guvernul regal saxon, și generalul von Wenninger, reprezentînd guvernul regal al Bavariei, se grăbiseră să informeze guvernele de la Dresden și de la München despre hotărîrile extrem de importante luate de membrii misteriosului *Kriegsrat* convocat pe neașteptate de Kaiser în dimineața zilei de 8 decembrie 1912.

Pentru a elucida această misterioasă problemă, profesorul Röhl n-a ezitat să facă apel la familia amiralului Georg-Alexander von Müller, care i-a pus la dispoziție manuscrisul *Însemnărilor*. I-a fost lesne istoricului britanic să descopere că un pasaj de o extrem de mare importanță fusese omis de editorul incorect al textului. Pe baza textului manuscris, coroborat cu o serie de alte informații documentate, istoricul de la Brighton a izbutit să reconstituie adevărul și să-l dezvăluie cititorilor săi, într-un articol publicat în „The Historical Journal”, Nr. 12/1981, sub titlul de *Admiral von Müller and the Approach of War* ³⁸.

Iată firul autentic al evenimentelor.

La data de 3 decembrie 1912, ministrul de Război britanic, Richard Burton, lord Haldane ³⁹, a fost însărcinat să-i dezvăluie recent numitului ambasador german la Londra ⁴⁰, principele Karl-Max von Lichnowski, că guvernul britanic luase hotărîrea să nu îngăduie cu nici un preț nimicirea Franței de către al doilea Reich, întrucît nu putea admite hegemonia nici unei mari puteri pe continentul european ⁴¹.

Rănit în vibrația ascendenței sale britanice, și furios pe cancelarul Theobald von Bethmann-Hollweg, care se străduise să-l convingă că vestita lui politică „în diagonală” ar fi valabilă, atît față de liberali și de social-democrați pe plan lăuntric, cît și față de Marea Britanie, care urma să rămînă neutră în cazul unui război european, împăratul s-a grăbit, conform temperamentului său brusc, fantasc și irascibil bine cunoscut regelui Carol I al României, să convoace cît mai curînd un consiliu de război secret la Potsdam, refuzînd, ostentativ, să convoace la acest consiliu și elementul „civil” disprețuit de el, în speță, pe foștii săi favoriți și oameni de încredere, Bethmann și Kiderlen ⁴².

Întruniți într-o asemenea atmosferă plină de electricitate, participanții ⁴³ au fost informați de stăpînul lor că nu se mai poate sconta neutralitatea Marii Britanii și că în consecință războiul trebuie socotit ca fiind iminent împotriva acesteia, Rusiei și Franței. Moltke s-a ridicat numai-decît și și-a expus cunoscuta teză a necesității imperioase a dezlănțuirii unui război preventiv, pentru preîntîmpinarea înarmării masive a Rusiei și

Franței cu capital francez. Cu prilejul expunerii sale, el ar fi folosit formula — care a ajuns cunoscută cam la aceeași epocă — după care „cu cît mai curînd se dezlănțuia războiul, cu atît era mai bine pentru Germania : „*Je eher, desto besser*”⁴⁴.

Pentru amiralii prezenți la *Kriegsrat*, o asemenea perspectivă era o lovitură de măciucă. Marina de război germană, ridicată de ei în mai puțin de 15 ani de la o cantitate neglijabilă la rangul al doilea pe glob, nu era încă destoinică să înfrunte flota de larg britanică, mai ales asociată cu flotele franceză și rusă. Pe de altă parte, adoptarea planului lui Moltke implica fără putință de îndoială punerea în aplicare a planului Schlieffen, care, neavînd nici un fel de implicații navale, impunea transferul tuturor creditelor militare de la bugetul marinei de război la bugetul armatei de uscat. În asemenea condiții marele-amiral von Tirpitz a izbutit să obțină o tranzacție și, pentru scumpa lui *Hochseeflotte*, un termen de grație de la Kaiser, un *respiro*. Anume, invocînd necesitatea absolută de a pune la adăpost de orice agresiune britanică flota germană de suprafață, a cerut un termen de 18 luni pentru aducerea la îndeplinire a lucrărilor canalului Kiel, prin care flota de război germană putea trece alternativ din Marea Nordului în Marea Baltică și din Marea Baltică în Marea Nordului.

Împăratul a fost de acord și generalii s-au văzut siliți să omologheze termenul de 18 luni, cu atît mai mult cu cît — așa cum intuise Sir Edward Grey, cum am arătat mai sus — termenul de grație se încheia în anul 1914 în luna iulie, deci în luna fatidică a marilor campanii germane. Numai decît însă au început să fie puse în aplicare toate măsurile cu caracter militar, financiar, economic, juridic și diplomatic menite să facă din armata germană marea biruitoare a competiției în care conducerea ei știa acum că urma să se angajeze la termen fix.

Deși a stîrnit controversale de rigoare la nivelul istoriografiei vest-germane, teza profesorului Röhl — care nu făcea decît să puncteze o serie de intuiții înverdate de aproape trei sferturi de veac, cum am văzut mai sus — inclusiv aceea a regelui Carol I al României — și să continue, mai documentat, tezele lui Fritz Fischer și ale emulilor acestuia, nu a rămas fără influență asupra intelectualității germane. O dovadă în acest sens o constituie extrem de importanta lucrare a profesorului Stig Förster, recent publicată, la Stuttgart, în anul 1985, sub titlul, semnificativ, de *Der doppelte Militarismus*. În această lucrare, în care sînt citate, în cadrul unei bibliografii exhaustive, și toate lucrările profesorului Fritz Fischer, și acelea ale profesorului John Röhl, autorul ajunge la următoarea concluzie : armata germană, socotită, și folosită, tradițional, ca *Machtinstrument der Krone*, degaja în mod firesc un *Imperialismus von Oben* și, cu acest prilej, era influențată de interesele și animozitățile ei de clasă. Pe măsură însă ce corpul ofițeresc și chiar subofițeresc se integra disciplinei militare sursiene, se degaja, sub dubla influență a ofițerimii nobiliare și a asociațiilor patriotice, pangermaniste (*Alldeutsche Vereine*) și navale, un puternic *Militarismus von Unten*, și mai exacerbat decît cel *von Oben*, dovadă energia cu care ofițeri lipsiți de rang nobiliar, ca de pildă Erich Ludendorff sau Max Hoffmann, s-au dovedit mai aprigi decît colegii lor nobili în promovarea și ducerea pînă la capăt a unei politici militare evident imperialiste.

Jocul conjugat al acestor două imperialism, cel de jos și cel de sus, a întâlnit o conducere politică anemică și veleitară și a beneficiat de psihologia patologică a împăratului Wilhelm al II-lea. Sub impresia conjugată a rezultatului alegerilor pentru Reichstag din anul 1912 și a ascensiunii aparent fără posibilitate de frinare a partidului social-democrat în politica celui de al doilea Reich; a neașteptatului rezultat al primului război balcanic, și a accelerării pregătirii militare în Franța, Rusia și chiar Marea Britanie, împăratul Wilhelm al II-lea, în urma exaltării serbărilor jubiliare din anul 1913 — cînd împlinea 25 de ani de domnie, dar se împlineau și 100 de ani de la gloriosul *Befreiungskrieg* din 1813 — a luat personal inițiativa — sau s-a lăsat convins, să dezlănțuie, irevocabil, un război preventiv, cu un termen fix care expira la data de 1 iulie 1914.

Termenul a fost respectat și Europa întreagă a avut să suporte cumplita notă de plată. Atentatul de la Sarajevo a fost un simplu și providențial pretext pentru cei care, cu 18 luni înainte, hotărîseră războiul.

Dar faptul că abia în deceniul nostru, după aproape trei sferturi de veac de la izbucnirea primului război mondial, descoperirea perseverentă a unui document epocal a izbutit, în sfîrșit, să curme îndelungata controversă între *Kriegsschuldfrage* și *Kriegsschuldlüge*, controversă care, în treacăt, a fost unul din mobilurile principale ale ascensiunii regimului politic totalitar și ale izbucnirii celui de-al doilea război mondial, are darul să situeze într-o anumită lumină problema adevărului istoric, așa cum îl pot evoca, de pe pozițiile lor de forță, alternativ, oamenii politici, politologii, sociologii și istoricii...

NOTE

¹ Încă de la acea dată unii publiciști au arătat că nu era nevoie de asemenea justificare morală, intrucît precedentele istorice (de pildă, despăgubirile de război impuse Franței în 1815 și în 1871, sau Turciei în 1812, 1829 și 1878), fuseseră percepute fără o prealabilă stipulație contractuală. S-a aplicat, pur și simplu, principiul juridic general al obligației despăgubirii părții lezate din vina unei părți, principiu prevăzut în art. 1328 al Codului civil francez (corespunzînd art. 998 din Codul civil Alexandru Ioan Cuza).

² În anul 1925 s-a publicat la Leipzig lucrarea colectivă documentară intitulată: *Die Kriegsschuldfrage. Ein Verzeichnis der Literatur des Inund Auslandes*. Lucrarea completa broșurile publicate anterior de J. L. Kunz: *Bibliographie der Kriegsliteratur* (Berlin 1920) și de A. von Wegerer: *Literatur zur Kriegsschuldfrage* (Berlin, 1923, o nouă ediție 1926).

³ În anul jubiliar 1913, cunoscutul publicist elvețian William Martin, redactor la importantul organ de presă „Journal de Genève”, a publicat un pătrunzător bilanț al Germaniei imperiale, după 25 de ani de domnie pașnică a împăratului Wilhelm al II-lea: *La crise politique de l'Allemagne contemporaine* (Paris, Félix Alcan), lucrare încheiată cu aceste cuvinte ciudate: *D'autres voient approcher la catastrophe...*

⁴ Mai ales după votarea legii serviciului militar de trei ani de către Camera franceză, în 1913, și în contextul finanțării cu capital francez a modernizării armatelor țariste și a căilor strategice din Polonia.

⁵ Se ajungea astfel la 638 839 ostași, față de 539 000, cîți avea Franța pe picior de pace, și de 1 225 000, cît aveau oștirile țariste.

⁶ Regele însuși îl imputernicise pe ministrul său pe lângă curtea de la Berlin, baronul Beyens, să-i comunice informația lui Jules Cambon.

⁷ „Votre Majesté ne peut se douter de l'enthousiasme irrésistible qui, ce jour-là, entraîna le peuple allemand tout entier” (*Libre jaune français*, Paris, 1914, doc. No. 6, pag. 20). Efectiv, generalul nu s-a înțeles și — cel puțin ostentativ — entuziasmul cu care poporul german s-a angajat sub armă nu s-a lăsat cu nimic depășit de entuziasmul altor popoare.

⁸ Jules Cambon pune aceste aprecieri tot pe seama „izvorului temeinic”.

⁹ Informația a fost menționată de către I. G. Duca în volumul al III-lea al prețioaselor sale *Memorii*, recent publicate în Germania.

¹⁰ În urma protestelor țarului, generalul german a fost numit *mușir* (mareșal) al armatei turce și i s-a luat comanda corpului de armată din capitala otomană, fiind avansat la rangul de inspector general al armatei.

¹¹ Informația a fost redată de însuși James W. Gerard într-un articol publicat în luna martie 1926 în revista americană „Current History”.

¹² Pentru această excepțională dezvăluire, bătrînul amiral a fost muștrăț cu asprime de către cunoscutul ziarist evreu german Theodor Wolff, într-un articol publicat în „Berliner Tageblatt” cu data de 24 octombrie 1926. Wolff îl învinuie pe marele-amiral că nu făcuse altceva decît să dea o lovitură de pumnal pe la spate tuturor publiciștilor care-și consacraseră existența contracarării tezei culpabilității Germaniei, astfel cum fusese ea inclusă în textul tratatului de la Versailles. Ieșirea lui Wolff pare extrem de semnificativă. Veznic atent să culeagă toate informațiile susceptibile să-i pună la adăpost răspunderea atribuită lui de numeroși adversari politici, Raymond Poincaré a socotit necesar să reproducă toate aceste luări de poziții în al IV-lea volum din lucrarea sa memorialistică intitulată *Au service de la France. Neuf années de Souvenirs*, volum intitulat *l'Union sacrée*: (1914) și publicat la Paris în editura Plon, în anul 1927 (pag. 19).

¹³ „Had the (Agadir) crisis led to war, this would have come at the very season that we know was favoured for the purpose by German military leaders in 1870; that was selected for the menace to France in 1905 and that, we believe, was decided by the military authorities for war in 1914” (*Twenty-Four Years*, vol. I, pag. 231; sublinierea ne aparține; cf. și pag. 313—314 din același prim volum).

¹⁴ Scrisoarea fusese inspirată de către noul director al lui „The Times”, marele publicist scoțian Henry Wickham-Steed, care pomenește de ea în cunoscutele sale *Memoirs*, învederîndu-și colaborarea la scrisoare.

¹⁵ Se cunoaște telegrama de recunoștiință trimisă de rege Kaiserului.

¹⁶ La un moment dat, contele Tisza a socotit să discute aceste probleme și cu un reprezentant al guvernului liberal român, în speță, cu unul din principalii confidenți ai primului-ministru Ion I. C. Brătianu: cu ministrul agriculturii și domeniilor, Alecu Constantinescu.

¹⁷ Bastonul de feldmareșal li fusese adus în noiembrie 1912 cu prilejul împlinirii a 35 de ani de la căderea Plevnei, de către marele duce Nicolae Mihailovici.

¹⁸ Se știe doar că arhiducele l-a chemat la castel, îndată după plecarea Kaiserului, pe contele Berchtold, pentru a-l informa asupra anumitor discuții avute cu împăratescul său oaspe. Contele Berchtold n-a dezvăluit însă nimănui cele încredințate lui de către moștenitorul tronului dublei monarhii.

¹⁹ Măsurî care au fost aproape numaidecît cunoscute Antantei prin indiscrețiile ambasadorului german la Constantinopol, baronul von Wangenhaim, care le-a dezvăluit succesiv colegilor săi în post, ambasadorului italian (marchizul Garonni) și celui american, Morgenthau. E foarte probabil ca organele de răspundere ale Germaniei să fi folosit prilejul confuziei dintre *Kriegsrat*-ul ținut la Potsdam la data de 5 iulie 1914 și cel anterior de la 8 decembrie 1912, a cărui taină va fi străjuită cu șapte peceti, cum vom vedea, pînă în deceniul nostru.

²⁰ Aceste adnotații sînt reproduse *in extenso* în corespondența diplomatică tipărită de ministerul german de Afaceri străine, după război, în cele XXXIX volume intitulate *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*. Ele constituie documente incontestabile care scot în relief starea de spirit a împăratului german de la un an la altul.

²¹ Raymond Poincaré, *op. cit.*, vol. IV (1927), pag. 331.

²² Astfel, *Cartea Albă* germană a fost supusă Reichstag-ului de către Cancelarul Theobald von Bethmann-Hollweg încă din ziua de 3 august 1914; La 6 august premierul Asquith a supus *The Blue Book* Parlamentului britanic (conținea 159 de documente, față de numai 27 cite conținea *Weissbuch*). A doua zi a fost publicată *Cartea Portocalie* a guvernului țarist, conținînd 79 de documente. În octombrie s-a publicat un *Libre gris belge* (52 de documente) și abia la 1 decembrie a văzut lumina tiparului *Cartea galbenă* a guvernului francez, conținînd 148 de documente cu numeroase anexe. Cartea roșie austriacă a fost publicată abia la 3 februarie 1915, ca răspuns la învinuirile figurînd în Cartea albastră a guvernului sîrb. O altă *Carte roșie*, cuprinzînd mai cu seamă corespondența trimisă din București de către ministrul conte Ottokar von Czernin, va fi publicată după intrarea în război a României.

²³ Mai ales la curtea sultanului Abdul-Hamid, în vremea cînd funcționau ca ambasadori ai Germaniei, succesiv, Herr von Radowitz și baronul Marschall von Bieberstein, fost ministru de externe al Reichului.

²⁴ Care i-a afirmat că admira nespuse sistemul de guvernământ britanic, apreciat însă ca fiind cu neputință de aplicat în vreo altă țară.

²⁵ Față de care autorul menționează că împăratul Wilhelm al II-lea se rostea în ultima vreme pe un ton de latentă ostilitate.

²⁶ Este neîndoielnic că autorul broșurii se înșală în privința datelor. Se știe că guvernul de concentrare conservatoare prezidat de Titu Maiorescu fusese demis de regele Carol I în ultima zi a anului 1913. Cum e aproape sigur că autorul a fost primit de Titu Maiorescu în calitate de Prim-ministru, rezultă că misterioasa lui vizită la curtea regală română a avut loc în anul 1913, la o dată cu neputință de precizat.

²⁷ Paginile 151—161.

²⁸ Se știe că, cu acel prilej, regele Carol evitase să dea un răspuns precis; dar că, dornic să-l umilească pe Cancelarul de Fier, de care de atâtea ori se simțise el însuși umilit, regele îi răspunsese vărului său de la Berlin că, în locul lui, ar dori să fie pe deplin stăpîn în propria lui casă. Formula a contribuit la demiterea bătrînului cancelar.

²⁹ Un publicist francez recent aprecia că, dacă nu s-ar fi angajat în cele două războaie mondiale, Germania, imperială sau nu, ar fi ajuns astăzi cea mai bogată și cea mai puternică putere de pe glob...

³⁰ Publiciștii au menționat în această privință numele următorilor oameni de stat destoinici să pună capăt măcelului: Bernard von Bülow și contele Witte (cu oarecare ezitare), marchizul de Lansdowne — părintele „antantei cordiale” din aprilie 1904 — care în luna noiembrie 1916 a înaintat cabinetului de război prezidat de Herbert Asquith vestitul memoriu secret prin care preconiza inițierea neîntîrziată de măsuri în vederea încheierii unei păci de compromis, pentru a se evita destrămarea civilizației europene; întrucît premierul Asquith părea favorabil acestei teze, el a fost demis în luna decembrie 1916, fiind înlocuit cu dinamicul Lloyd George. Lordul Lansdowne și-a publicat memoriul într-un mare cotidian britanic, în luna noiembrie 1917, exact după un an de la înaintarea lui secretă, pricinuind o mare controversă în tabăra Antantei. S-a evocat apoi și posibilitatea ca propunerile de pace făcute de împăratul Karl al Austriei și transmise Antantei prin principii de Bourbon-Parma, cumnații împăratului, să fi ajuns în mina destinatarului lor de fapt, care era primul-ministru francez Aristide Briand, nu succesorul său intransigent, Alexandre Ribot... S-a mai evocat și numele lui Joseph Caillaux, trimis în judecată pentru trădare de către Clemenceau.

³¹ Alfred Fabre-Luce, Ernest Judet, Victor Margueritte, Demartial, etc.

³² Mai cu seamă Sidney Bradshaw Fay, profesor de istorie europeană modernă la Universitatea Harvard și la Radcliffe College, autorul voluminoasei și extrem de documentatei lucrări intitulate *The Origins of the World War* (1928).

³³ Profesorul Lumbruso și, mai cu seamă, fostul președinte de consiliu Francesco Nitti, care, în lucrarea lui intitulată *La Désagrégation de l'Europe*, publicată la Paris în anul 1938, nu se sfia să scrie că „ma conviction est que personne en réalité n'a vraiment voulu la guerre; mais que tous y sont entrés, ou y ont glissé, les uns après les autres!” (pag. 23).

³⁴ Astfel au fost, succesiv: (1) *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*; (2) *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im ersten Weltkrieg* (1965); (3) *Bündnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen im Deutschland, 1871—1945* (1979), etc. Discipolii și admiratorii lui Fritz Fischer i-au înfățișat succesiv două volume omagiale cu prilejul împlinirii vârstei de 65 și de 70 de ani, în 1968 și 1973.

³⁵ Autorul seriei intitulate *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus” in Deutschland* (patru volume editate la München între anii 1954 și 1968). Ritter a combătut tezele lui Fritz Fischer în cadrul celui de-al XII-lea Congres de științe istorice de la Viena, în 1965.

³⁶ „... zwischen den Kaiser und den Spitzen von Landheer und Marine berichtet...”.

³⁷ Cel puțin această din urmă misivă era accesibilă oricărui cercetător, fiind reproducă în vol. XXXIX din culegerea *Die Grosse Politik* sub Nr. 15.559!

³⁸ Anticipat într-un studiu publicat, sub titlul de „*Die General-probe. Zur Geschichte und Bedeutung des Kriegsrates vom 8. Dezember 1912*” în lucrarea colectivă editată de Dirk Stegnian, Berns Jürgen Wendt & Peter Christian, sub titlul de *Industrielle Gesellschaft und politisches System. Beiträge zur politischen Sozialgeschichte. Festschrift für Fritz Fischer zum 70. Geburtstag* (Bonn 1978, pag. 357—373).

³⁹ Același care, în urma unei înțelegeri între magnații financiari Sir Ernest Cassel și Albert Ballin, făcuse o călătorie la Berlin, în luna februarie 1912, pentru a încerca o înțelegere în *extremis* cu conducerea politică, navală și militară germană, în privința raportului cantitativ dintre vasele de linie germane și britanice. Haldane își făcuse studiile la universitățile germane și era un admirator al culturii germane, de aceea fusese trimis ca mesager de către guvernul Asquith.

⁴⁰ De observat că principele von Lichnowski n-a pomenit nimic despre acest mesaj transmis lui de către lordul Haldane, nici în *Memoriile* lui, nici în broșura publicată chiar în timpul primului război mondial, în urma unei indiscreții care i-a fost oficial grav reproșată.

⁴¹ „... dass England niemals tatenlos der Niederwerfung Frankreichs durch das Deutsche Reich zusehen werde, weil es die Hegemonie einer Macht auf dem Kontinent nicht dulden könne” (Jöhn Röhl, *Die Generalprobe. op. cit.*, pag. 358).

⁴² Kiderlen-Wächter a murit, de altfel, în ziua de 31 decembrie 1912, în urma unor libații prea prelungite cu coniac, cu prilejul sărbătorilor, cum s-a afirmat de către răuvoitori. A fost înlocuit cu ambasadorul Reichului la Roma, Gottlieb von Jagow.

⁴³ În afara Kaiserului, luau parte la Kriegsrat amiralii von Tirpitz și von Müller și generali von Moltke și von Heeringen.

⁴⁴ Încă din anul 1972 istoricul german Dieter Groh a publicat în „Politische Vierteljahresschriften” anul XIII (paginile 501—521) studiul intitulat, evocator: „*Je eher, desto besser!*” *Innenpolitische Faktoren für die Präventivkriegsbereitschaft des Deutschen Reiches 1913/1914.*

LA VÉRITABLE ÉTIOLOGIE DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

KRIEGSSCHULDFRAGE . . . KRIEGSCHULDLÜGE . . .

Résumé

Le probleme de la véritable responsabilité de la première guerre mondiale s'est posé dès les premiers jours de la mobilisation et n'a cessé de se poser jusqu'à nos jours. Cette première guerre civile européenne — comme sans aucun doute, sera interprétée cette guerre si fatale à notre civilisation, et à notre culture — a été attribuée dès son début à la *Wille zur Macht* de la classe dirigeante allemande, et à la vanité pathologique de son dernier Empereur, Guillaume II.

La paix de Versailles, pour la première fois dans l'histoire diplomatique du monde, a inscrit le principe de la responsabilité allemande de la guerre qui venait de finir, dans son fameux article 231, conçu — avait-on insinué à cette époque — pour la motivation des lourdes *réparations* imposées à la nouvelle République allemande. Mais dès les premiers jours les plus grands esprits de l'Allemagne ont pris nettement position contre une thèse qu'ils estimaient absolument fausse, les véritables auteurs cachés de la première guerre mondiale ayant été, d'après eux, les dirigeants de la Russie, de la France et, surtout, ceux de la Grande-Bretagne.

La *Kriegschuldfrage* devint très vite, dans les écrits patriotiques des écrivains du Troisième Reich, une *Kriegschüldlüge*.

Cette controverse tragique devait faire verser beaucoup d'encre, avant de faire verser beaucoup de sang. Des historiens et des publicistes étrangers, américains, italiens, français même, s'en mêlèrent, en attribuant eux aussi, aux dirigeants de l'Entente des buts guerriers.

Ce n'est qu'assez récemment qu'on a découvert, grâce aux efforts de l'historien anglais John Röhl, le texte véritable du *Tagebuch* de l'amiral Alexander von Müller, aide-de-camp naval du Kaiser Guillaume II. Et, par ce *Tagebuch*, on a appris de façon véridique que la première guerre mondiale a été décidée, par le Kaiser et par les chefs militaires du Second Reich, le 8 décembre 1912, dans un *Kriegsrat* secret d'où les dirigeants civils étaient exclus. A la demande des amiraux présents à ce fatal *Kriegsrat*, la guerre a été décidée pour le mois de juillet de l'année 1914. *Quod erat demonstrandum.*

INTRODUCEREA UNOR PLANTE NOI ÎN AGRICULTURA TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

LUDOVICI DEMÉNY

Dezvoltarea agriculturii transilvane în secolele al XVI-lea și al XVII-lea a fost dominată de două schimbări cu profunde urmări în domeniile economic, social și al alimentației. Dacă evoluția uneltelor de muncă și a cultivării pământului s-a menținut în cadrul acumulărilor cantitative, în schimb formarea gospodăriilor senioriale și apariția și răspîndirea unor plante și animale noi au produs restructurări de ordin calitativ. Formarea gospodăriilor senioriale a avut ca rezultat delimitarea evidentă a proprietății feudale în două părți bine distincte; terenul cultivat fiind alcătuit de acum înainte din pământul alodial și cel urbarial, ceea ce a restrîns substanțial suprafețele aflate în folosința țărănimii aservite. Schimbarea a avut repercusiuni grave pentru țărani, căci micșorarea întinderii de pământ aflat în folosința lor nu a fost urmată și de o reducere corespunzătoare a obligațiilor feudale, ci dimpotrivă la substanțiala lor creștere, deoarece pământul alodial a fost lucrat și pe mai departe de țărani, fără ca ei să aibă din aceasta vreun beneficiu.

Întreg complexul de realități agrare legat de această restructurare a fost analizat cu cea mai mare competență în cele două monografii fundamentale publicate de academicianul David Prodan ¹ — decanul necontestat al istoriografiei române contemporane.

În comunicarea de față ne oprim asupra celui de al doilea aspect al dezvoltării agriculturii transilvane în perioada indicată în titlu, și anume asupra introducerii cultivării unor plante noi. Precizăm de la început că ne-am limitat doar la apariția și răspîndirea porumbului și a tutunului, problemă insuficient sudiată în istoriografia română.

Porumbul, pomenit pentru întâia oară în literatura europeană despre plante la mijlocul secolului al XVI-lea ², a pătruns în Țara Românească, Moldova și Transilvania dinspre Balcani, deci prin Imperiul otoman, adus pe calea mării din Lumea Nouă, descoperită de europeni la finele veacului al XV-lea. Faptul este atestat și de cele două denumiri cu care este consemnată apariția acestei plante în izvoarele de limbă maghiară din Transilvania. Dar să le luăm la rînd aceste prime mențiuni în ordinea lor cronologică, desigur, la nivelul informațiilor depistate pînă acum. Prima consemnare despre cultivarea porumbului în Transilvania este cuprinsă în fragmentul de inventar al domeniului cetății Chioarului, inventar întocmit în februarie 1639. Printre cerealele și alte procese agrare aflate în hambarele domeniului figurează și 6 cîble de „grîu turcesc” (*török búza*), adică porumb ³. Față de 141 de cîble de grîu, 249 și jumătate de cîble de

ovăz, 39 de cîble de orz, 37 de cîble de mei, 172 de cîble de tăriță, 35 de cîble de semințe de in, cantitatea de porumb este relativ modestă. Dacă însă ea a fost destinată însămînțării, ceea ce nu este exclus, cele 6 cîble erau suficiente pentru a însămînța o suprafață de peste douăsprezece hectare.

Urmează după această mențiune știrile depistate de colegii de la Filiala Arhivelor Statului a județului Maramureș, știri despre care ei ne vor informa mai pe larg în cadrul simpozionului ⁴. David Prodan amintește de faptul că la Sinpetru de Cîmpie, pe domeniul familiei Teleki este pomenită în 1679 o colină de porumb (*tengeri búzás hely*), fără precizarea întinderii ei ⁵.

În instrucțiunile economice redactate la 10 iunie 1684 la Munkács (azi Mukačevo în R.S.S. Ucraineană) și date celor ce administrau domeniile lui Imre Thököly se cere acestora să consemneze veniturile obținute la mori din uium după măcinatul „griului, a (altor) cereale și a porumbului” ⁶. În aceleași instrucțiuni cei ce administrau domeniul sînt acuzați că la îngrășarea porcilor risipesc prea multe cereale, astfel încît nu o dată porcii îngrășați se vînd de două sau chiar de trei ori mai ieftin decît prețul cerealelor folosite pentru îngrășarea lor. Se amintește de faptul că „existau vremuri în care porcii au fost îngrășați cu praful de la mori, cu porumb (*tengeri búzával*), cu mei și cu tăriță” ⁷.

În același an 1684 pe domeniile Chioarului s-a realizat pe pămîntul alodial o recoltă de 162, 1 de cîble de porumb, iar de la mori din uiumul luat după măcinarea porumbului țărănesc au intrat 47,1 de cîble de porumb. În covîrșitoarea lui parte acest porumb a fost folosit pentru îngrășarea porcilor și creșterea purceilor de primăvară, pentru plata slujbașilor angajați cu contract sau a fost măcinat ⁸.

În socotelile economice princiare apar în iunie 1686 pe domeniul Ilia 2 ferdele de porumb, iar la 1688 pe domeniul Cehul-Silvaniei au fost semănate două treimi de gălete de porumb, pe cînd în 1696 pe domeniul familiei Apor în hotarul satului Vița din comitatul Dobica exista o semnătură de porumb de 6 cîble ⁹.

Informații deosebit de interesante ne procură ordinul dat de Guvernul Transilvaniei în privința introducerii monopolului asupra exportului de animale în mai 1694, ordin la elaborarea căruia un rol aparte a jucat necesitatea asigurării cu hrană a armatei habsburgice, aflată sub comanda generalului Verterani. În contextul aplicării acestui ordin ulterior se menționa că în anul 1695 „cererea la animale fiind mare, țărani iși vînd chiar și boii de jug, și în locul acestora cumpără cite 3—4 sape, în loc de cereale (obișnuite) au semănat porumb, ca astfel să muncească mai puțin pentru stăpînii de pămînt și, totodată, să scape de obligațiile de cărăușie datorată armatei” ¹⁰. Tot în acest izvor se vorbește și de comerțul făcut cu porumbul ¹¹.

Despre răspîndirea generală a culturii porumbului în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea dispunem de o informație, după părerea noastră, capitală, informație, deși publicată cu aproape de un secol în urmă, a ocultat atenția specialiștilor. Este vorba de articolul al XI-lea al hotărîrilor dietei transilvane de la Alba Iulia din octombrie-noiembrie 1686. Avînd în vedere varietatea și complexitatea informației cuprinse în acest izvor socotim că reproducerea lui integrală în traducere românească nu este de

prisosință. Articolul menționat poartă următorul titlu : Se circumscrie semănatul porumbului (*Az törökbúzavetés circumscribáltatik*). „Domnule nostru milostiv — se adresează membrii dietei principelui —, după cum ne dăm seama, sărăcimea a început în multe locuri să se abțină în foarte mare măsură de la semănatul grîului și se bazează doar pe (cultivarea) porumbului. În mod viclean și pămînturile destinate culturii grîului sînt ocupate de această cultură (a porumbului), spre marea pagubă a stăpînilor de pămînt. Pentru ca acest viclesug al țărănimii, păgubitor pentru stăpînii de pămînt, să nu se răspindească, am hotărît cu acordul mării tale ca, în afara districtului Chioarului și a zonelor ocupate (de turci), în toate asemenea localități vice comiții comitatelor să publice și să treacă la executarea (hotărîrii) ca nimeni dintre acei săraci, sub pedeapsa gloabei de 6 florini, să nu îndrăznească a ocupa pămînturile destinate grîului cu (semănatul) porumbului, ci să se străduiască a semăna grîu. În grădini să fie slobod semănatul porumbului, dar și acolo numai cu condiția ca, sub pedeapsa sus menționată, stăpînii de moșii să nu fie păgubiți ; dregătorii să execute întocmai stringerea gloabei în folosul stăpînilor de moșii, în așa fel ca o treime din gloabă să revină executorului, iar două treimi stăpînilor de moșii”¹².

Răspîndirea culturii porumbului în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea este atestată și de faptul că el este folosit ca hrană nu numai de către țărani, ci era prezentă și pe masa unor nobili de vază. Miklós Bethlen, cunoscut clasic al memorialisticii istorice transilvane menționa, la capitolul despre obiceiurile sale de alimentație că îi plăcea să mănînce de balmoș, **mîncare** ce se prepara din mălai și zer^{12a}.

Ultima informație la care dorim să ne referim datează din 22 martie 1698. La această dată în comitatul Ugocea a fost elaborată o listă de prețuri maxime (*limitatio*) la diferite mărfuri, printre care și la cereale. Conform acestui mercurial cîmba de grîu și de fasole urma să fie vîndută cu 2 florini, cîmba de linte cu 2 florini și 40 de denari, cîmba de ovăș cu 1 florin, cîmba de seară cu 1 florin și 20 de denari, pe cînd cîmba de porumb și de orz cu cîte 1 florin și 60 de denari¹³.

Cercetătorul istoriei economiei agrare nu se poate limita însă doar la seaca înșirare a informațiilor privitoare la începuturile introducerii și răspîndirii culturii porumbului în Transilvania. Istoricul are datoria să deslușească implicațiile multiple economice, sociale și de viață cotidiană ale fenomenului, și aceasta cu atît mai mult cu cît el este împins spre acest travaliu de înșăși știrile dobîndite, precum și de cunoașterea condițiilor concrete din domeniul economiei agrare a epocii feudale.

Cultivarea porumbului, prășitul lui a ridicat importanța sapei în gospodăria țărănească, unealtă care pînă atunci era folosită doar în grădînărit. Ea a devenit una din uneltele principale cu care a fost înzestrată gospodăria țărănească în Transilvania. La muncile agricole de pînă atunci s-au adăugat munci noi : prășitul, culesul porumbului, curățirea știuleților de pănușe și păstrarea porumbului.

S-a modificat structura terenului cultivat. Cu timpul porumbul a început să ocupe din pămîntul cultivat de gospodăria țărănească o întindere tot atît de mare sau chiar mai mare decît cea semănată cu grîu, ceea ce a avut repercusiuni multiple, pe care acum din lipsa de spațiu și timp nu le putem nici măcar schița.

Nu mai puțin importante au fost modificările produse de cultura porumbului în sfera raporturilor sociale. Societatea feudală, caracterizată prin tradiționalism, a păstrat vechea structură a obligațiilor țărănești față de stăpînii de moșii și față de stat, cultivarea porumbului, cel puțin în primele secole, nu a fost supusă acestor obligații. Aceasta este și motivul principal pentru care la început porumbul a fost cultivat cu precădere în gospodăria țărănească, iar în cadrul proprietății feudale mai mult pe terenul urbarial și mai puțin sporadic pe cel alodial. Țărănimea, astfel interesată, a fost principala promotoare a cultivării porumbului, pe cînd stăpînii de moșii căutau, cel puțin în cadrul gospodăriei țărănimii aservite, să limiteze această cultură, care scotea din sfera obligațiilor feudale o parte importantă din pămîntul urbarial, de pe urma căruia ei nu obțineau veniturile scontate.

S-a schimbat și structura cerealelor folosite de gospodăria țărănească pentru hrana membrilor ei și pentru creșterea animalelor. În afara orzului niciuna din cerealele produse nu putea concura cu porumbul la îngrășarea porcilor, iar cocenii, pănușa și masa verde obținută au procurat o hrană nouă pentru bovine și ovine, atît în timpul iernii, cît și pe timpul verii.

Să nu uităm, apoi, că pentru însămințarea aceluiași teren agricol era nevoie de o cantitate de cinci-șase ori mai mică de porumb decît de grîu sau celelalte culturi cerealiere, productivitatea porumbului, deci, era infinit mai mare.

Cultivarea porumbului a schimbat în mod radical structura de hrană a țăranului, mîlaiul și mămăliga au devenit hrana de bază, ceea ce a avut consecințe de natură diverse, inclusiv în domeniul sănătății populației rurale.

În sfîrșit, munca colectivă la prășitul și culesul porumbului, la curățirea știuleților de pănușe a dus la apariția unor obiceiuri noi, cu urmări și în domeniul creației folclorice.

Introducerea cultivării porumbului, împreună cu consecințele sale multiple, a reprezentat un pas hotărîtor în dezvoltarea agriculturii și, alături de mai tîrziu a introducere a cartofului, factorul de progres cel mai de seamă de la finele secolului al XVII-lea, cînd această cultură s-a impus definitiv și s-a generalizat în Transilvania, pînă în pragul mecanizării agriculturii, factorul la realizarea căruia rolul țăranimii nu se poate supra-aprecia niciodată.

Tutunul a fost cealaltă plantă, cultivarea căruia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea s-a statornicit în Transilvania definitiv. Știrile despre tutun și despre obiceiul fumatului au pătruns însă și aici cu mult mai înainte. Există o mențiune chiar din deceniul al șaselea al secolului al XVI-lea după care episcopul transilvan Pál Bornemisza ar fi primit în dar tutun de la pașa dela Buda¹⁴. Este însă un fapt stabilit cu precizie că transilvănenii au văzut pentru întia oară la ei acasă pe turcii trăgînd din pipă la 16 iulie 1576, cînd o solie numeroasă (de 289 de persoane) a sosit la curtea princiară din partea sultanului Murad al III-lea. În 1615 Mihály Angyalosi, solul transilvan la Poartă transmitea principelui Gábor Bethlen din partea lui Mehmet Gürči din Constanti-nopol un dar, care cuprindea, printre altele, o cantitate de tutun și cîteva pipe¹⁵.

Fumatul, împreună cu folosirea cafelei, a început să intre în obişnuinţa transilvănenilor la sfîrşitul deceniului al şaselea şi începutul deceniului al şaptelea din veacul al XVII-lea. Se ştie că însuşi principele Mihály Apafi a fost un mare fumător. În timpul expediţiei din 1663, la care el a fost obligat să participe de partea oştirii otomane, în tabăra de lângă Érsekújvár, fumind un tutun foarte tare, Apafi s-a intoxicat şi în urmă a devenit un duşman decis al fumatului, al importului de tutun şi al cultivării acestei plante în Transilvania. La propunerea lui dieta ținută la Alba Iulia în decembrie 1670 adoptă un articol special despre interzicerea tutunului şi pedepsirea celor care îl vor importa (*A tobák megtilalmaztatásáról ésaki béhozná, annak büntetéséről*). Se spune în articolul al XIII-lea al hotărîrilor dietale : „Este ştiut ce pagubă au suferit unii de pe urma obişnuinţei de a fuma; de altfel negustorii (care fac comerţ) cu această (marfă) sustrag mulţi bani ai ţării. De acum încolo nimeni să nu fie volnic să-l importe, mai mult chiar, cine mai are în prezent (tutun) să-l poată vinde încă doar două săptămîni după terminarea dietei de acum. Pedepsa celuia care îl va importa să fie următoarea : la toate tricesimele, vămile, în oraşe şi sate dregătorii locali să confişte (tutunul de la negustori), împreună cu toate bunurile pe care le au asupra lor. La sate chiar şi judele satului să-l poată confisca. Acei dintre stăpîinii de moşii şi nobilii care îl vor folosi să fie pedepsiţi cu o gloabă de 50 de florini, nobilii de o singură sesiune cu 12 florini, iar ţăranii cu 6 florini, gloabe pe care dregătorii să fie obligaţi să le percepe într-adevăr sub pedeapsa legii”. Nu trebuie să scape de pedeapsă nici preoţii, nici dascălii care ar îndrăzni să fumeze ¹⁶. „Interdicţia — arată David Prodan — nu se respectă” ¹⁷ Faptul este consemnat în statutele comitatului Cojocna din 1676, în care se arată că în ciuda hotărîrilor luate de a-i pedepsi pe fumători şi pe vinzătorii tutunului, ele nu se aplică. Se hotăreşte ca tutunul găsit la cineva să fie ars fără zăbavă ¹⁸. La 10 februarie 1683 dieta de la Sighişoara adoptă şi ea o hotărîre specială despre interzicerea tutunului (*Az tobák proscibáltatik*). Articolul al XI-lea al hotărîrilor dietale aminteşte faptul că deşi dieta încă din 1670 a decis să fie cu desăvîrşire stirpit fumatul, „hotărîrea nu a avut însă efect”. Acest obicei „nu numai netolositor, ci şi dăunător şi primejdios”, să fie aspru pedepsit. De data aceasta hotărîrea interzice nu numai importul, dar şi cultivarea tutunului în Transilvania. Articolul adoptat oferă unele date despre faptul că tutunul se importa „frunză de frunză sau sucit”, că el este folosit „în praf, în pipă”, că fumează chiar şi femeile. Se stabileşte o amendă de 6 florini pentru fumători dacă ei sînt ţărani sau oşteni şi 12 florini pentru nobili şi oameni de altă stare. Să fie confiscate toate mărfurile celuia care ar îndrăzni să importe tutun. Se interzice cultivarea tutunului, pedeapsa pentru cei ce nu se vor supune acestei hotărîri să constea în confiscarea tuturor bunurilor lui mobile. Toţi dregătorii din comitate şi scaune secuieşti şi săseşti, tricesimatorii, juzii oraşelor şi sateelor, conducătorii de oşti sînt obligaţi să vegheze cu stricteţe la aplicarea întocmai a hotărîrii, să treacă deîndată la „anunţarea solemnă” a ei, şi la două săptămîni după aceasta să fie luate măsuri de executare ¹⁹. Biserica însăşi a fost angajată în lupta împotriva fumatului. József Benkő citează în acest sens cele propovăduite de popa român din Sinpetru de Cîmpie, care spunea că „diavoli cînd s-au adunat să se sfătuiască cum să prăpădească neamul omenesc, ei au găsit potrivit şi au trecut la faptă, au făcut

cu toți treaba mare într-un vas, din care s-a iscat o sămânță, pe care semănând-o a răsărit din ea tutunul. Deci cei ce trag din pipă, ling cu toții ouăle făcut de satana și urmează sfatul diavolului”²⁰.

Dieta de la Alba Iulia din octombrie 1686 adoptă o nouă hotărîre de interdicție a tutunului și fumatului, repetînd în articolul al IX-lea cele decise în 1670 și 1683. Articolul poartă titlul semnificativ : Despre stîrpirea tutunului (*A tubáknak extirpáltatásáról*), subliniind din nou caracterul „dăunător și periculos” al fumatului²¹.

Mult mai drastic a fost articolul al VIII-lea din hotărîrile dietei din 27 septembrie — 8 octombrie 1688, articol ce poartă titlul : Despre interzicerea tutunului (*Az tubák proscriptiójáról*). După ce menționează hotărîrile dietale anterioare, articolul amintește că acestea „nu au avut niciun efect” asupra stîririi fumatului și a cultivării tutunului. Nouă hotărîre prevedea ca însuși directorul administrării bunurilor fiscale (*fiscalis director*) să supravegheze pedepsirea celor care încalcă interdicția și să-r oblige pe stăpîni de moșii ca să-i pedepsească pe țărani supuși lor. Cei dintre stăpîni care nu vor aplica hotărîrea să fie supuși la o gloabă de 200 de florini²².

Ultima hotărîre dietală privitoare la interzicerea fumatului și a cultivării tutunului în Transilvania a fost adoptată de dieta de la Sighișoara din 5 — 25 ianuarie 1689. În articolul al șaptelea, lung și detaliat, se arată că în ciuda faptului că atît „cultivarea tutunului în țară, cît și fumatul” au fost de mai multe ori interzise, hotărîrile nu au fost aplicate. Exemplul negativ îl dau chiar cei care au fost investiți să supravegheze aplicarea legii. Ei singuri trag din pipă în timp ce îi execută pe țărani fumători. Se decide ca terenul în care se va semăna tutun să fie confiscat, iar cei ce fumează să fie supuși la dări mărite. Astfel, dregătorul înalt fumător să plătească 200 de florini „în contul dării pentru țară”, regalitul — 50 de florini, nobilul cu iobagi mai puțini — 30 de florini, nobilul cu un singur iobag — 12 florini, țăranul — 6 florini, drabantul și pedestrașul — cîte 3 florini, oșteanul simplu — 6 florini, slujitorul stăpînului de moșii — 6 florini, slugile acestuia cîte 3 florini. Banii să fie reținuți de la oșteni din solda lor lunară, iar nobilii să rețină sumele respective de la slujitorii lor din salariul acestora și să le achite în contul dării. Sumele de la iobagi fumători să fie strînse de persoanele desemnate de dregătorii supremi ai comitatelor și scaunelor secuiești și săsești. Aceștia din urmă sînt obligați să supravegheze ca să fie depistați toți fumătorii din unitățile administrativ-teritoriale aflate sub jurisdicția lor și să-i supună la darea de fumat după puterea economică și starea fiecărui fumător în parte²³.

Hotărîri asemănătoare vizînd interzicerea fumatului au fost luate și de comitate și scaune săsești și secuiești. Astfel, de exemplu, în statutele comitatului Maramureș adoptate în 1697 era interzisă „pentru totdeauna fumatul tutunului (*dohány*) cu pipa, sub pedeapsa de 3 florini pentru nobili și de 1 florin pentru țărani”. Statutele prevedeau confiscarea tutunului de la cei care ar îndrăzni să-l vîndă sau să-l cumpere²⁴.

Nici interdicțiile însoțite de gloabe mari, nici introducerea dării la fumat nu au dat rezultatele scontate. Tutunul era cunoscut de toată lumea și fuma mult mai ales oștenii. O interesantă informație ne procură scrisoarea lui Dávid Béldi, fiul lui Pál Béldi, scrisoare expedită din Budila

(Trei Scaune) la 22 februarie 1676. După ce îl informa pe tatăl său despre felul cum își continuă studiile, Dávid Béli se referă și la ciinii de vânătoare hrăniți „cu făină de mei mucegăită, care are gustul tutunului și nu este acceptată de ciini, căci este foarte amară”²⁵. Cît de larg era răspîndit fumatul în Transilvania ne spune chiar unul din membrii Guberniului transilvan, István Naláczy în scrisoarea sa din 26 martie 1701 adresată gubernatorului György Bánffy. Naláczy scria că fumatul s-a răspîndit atît de mult în Transilvania, „încît fumează nu numai păgînii, ci și creștinii”. Acest obicei după el „poate fi stîrpit doar de Dumnezeu”. Aș putea spune scrie Naláczy — că „toată lumea se folosește” de tutun, chiar și cei ce sînt puși să supravegheze aplicarea legii despre interzicerea fumatului. În timpul exercitării funcției lor ei trag din pipă²⁶.

Scrisoarea a fost prilejuită de cererea Guberniului ca membrii lui să dea în scris părerea lor cu privire la propunerea cancelarului Miklós Bethlen de a ridica interdicția asupra fumatului și a promova chiar cultivarea tutunului. În Guberniu erau două păreri opuse. Adversarii fumatului îl acuzau pe Miklós Bethlen că susține ridicarea interdicției pe motiv că ar „avea mult tutun de vîndut”²⁷. Un alt membru al Guberniului István Apor relatează că tutunul este folosit în Transilvania în două feluri, unii îl folosesc în praf, iar alții, mai ales oștenii îl trag din pipă. El subliniază mai cu seamă caracterul dăunător al fumatului, faptul că el este adesea sursă de incendii distrugătoare, căci nu odată „slugii urcă pe stogul de fîn ținînd în gură pipa aprinsă”. István Haller, arată în schimb că prin faptul că importul tutunului a fost arendat unui negustor grec, hotărîrile dietale luate în timpul lui Apafi cu privire la interzicerea fumatului nu au fost călcate. Confirmă însă și el că tutunul este cultivat și în Transilvania din ce în ce mai mult, fapt condamnat după el, ce urmează să fie stîrpit cu cea mai mare strășnicie. Mai ales fumatul în rîndurile țărănilor trebuie persecutat, căci acest viciu — după Haller — a devenit atît de răspîndit, încît țăranul „chiar dacă nu are pîine, dar tutun pentru fumat trebuie musai să aibă”²⁸. Bethlen Miklós, adversar hotărît al interdicției fumatului își susține părerea despre necesitatea ridicării interdicției și permiterea cultivării tutunului pe argumentul că tutunul și așa era larg răspîndit în Transilvania, că gloabele impuse fumătorilor depășesc sumele care se strîng de la populație pentru întreținerea armatei, împovărînd nespuse de mult pe locuitori. La acestea el mai adaugă și faptul că, în ciuda tuturor măsurilor luate, rezultatele scontate tot nu au fost atinse²⁹. Miklós Bethlen și-a permis chiar să interzică autorităților locale să intre pe moșiile lui cu scopul de a-i supune pe fumătorii țărani la darea fumatului³⁰.

Nu începe îndoială că obiceiul, sau dacă vreți viciul fumatului a cuprins în Transilvania toate straturile sociale. Se pare totuși că cererea de tutun pe piața internă a fost asigurată cu precădere din import, deși informațiile indirecte și nedetaliat confirmă cultivarea acestei plante și în Transilvania. Știri directe avem însă puține, dar, după părerea noastră semnificative. „Cultivări de tutun — arată academicianul David Prodan — găsim pomenite doar în Bihor, în tîrgul (*oppidum*) Diosig. Despre acesta textul conscripției din 1692 spune că are 179 sesii, fiecare avînd grădină, în care obișnuiesc să sădească tutun”³¹. Despre răspîndirea și proporțiile cultivării tutunului în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea aflăm unele informații în

balanțele de comerț extern ale principatului, întocmite la cererea autorităților austriece. Astfel, de exemplu, în raportul referitor la anul 1701 privitor la importul și exportul transilvan se menționează că au fost aduse în Transilvania în acel an 1169 și jumătate de măji de tutun din părțile Europei apusene, 1948 de ocale din răsărit, 50 de măji sint înregistrate ca marfă de transit, pe cînd din tutunul produs în Transilvania au fost exportate 53 și jumătate de măji ³². Takács Sándor susține că la începutul secolului al XVIII-lea această plantă se cultiva îndeosebi în Secuime. Astfel în 1721 a fost preluată de la producătorii din Trei Scaune o cantitate de tutun pentru care s-au plătit 13 645 de florini, în scaunul Mureș s-au preluat 356 de măji de tutun, în scaunul Odorhei 66 de măji și 77 de funți, în orașul Tîrgu Mureș 215 de măji și 69 de funți ³³.

Din izvoarele timpului se conturează și viziunea contemporanilor asupra consecințelor răspîndirii fumatului și culturii tutunului. Se vorbește de pagubele enorme provocate de viciul fumatului, de influența lui negativă asupra sănătății. Se cunoștea și faptul că atunci cînd sultanul Murat al IV-lea, în urma izbucnirii la Constantinopol în 1633 a incendiului pustiitor provocat de fumători, a interzis fumatul, el a dispus ca fumătorii să fie pedepsiți cu moartea. Sultanul a invocat faptul că viciul fumatului este izvor de diferite boli și poate duce pînă la moarte. El amintea că femeile care fumează pierd sarcina, devin sterpe, iar bărbații impotenți. Tutunul — se arată în porunca sultanului — este dăunător pentru animale, distruge fauna acvatică ³⁴.

Contemporanii își dădeau seama și de urmările economice și sociale negative ale cultivării tutunului și ale fumatului. Fumatul este adesea sursă de incendii pustiitoare, fapt amintit din ce în ce mai des. O altă consecință negativă constă în aceea că tutunul este cultivat de regulă pe terenuri din cele mai fertile, deci acolo unde s-ar putea produce cereale pentru hrana „a mii și mii de oameni condamnați la foamete”. Apoi, la cultivarea acestei plante se irosește forță enormă de muncă. „Mii și mii de oameni muncesc la cultivarea, prepararea, transportul și vînzarea tutunului numai pentru satisfacerea plăcerii de a inspira fumul amar”. Fumatul din pipă face ca locuințele să aibă un miros urît, ca femeile să se înstrăineze de bărbați ³⁵.

Este interesant de menționat și faptul că era larg răspîndită iluzia după care fumatul ar vindeca anumite boli, că el ar fi folositor pentru oameni grași, că ar favoriza circulația sîngelui, ar fi bun pentru a limpezi capul, a îmbunătăți vederea, ar fi util în combaterea ciumei, iar frunza de tutun fiert în vin ar vindeca răni. Apoi, cultivarea tutunului aduce bani, din sămînța de tutun se poate produce ulei pentru iluminat, iar în grădini se poate folosi pentru combaterea dăunătorilor, etc. ³⁶.

Nu există nici o îndoială că în mentalitatea colectivă a timpului exista o judecată complexă și contradictorie despre foloasele și pagubele fumatului și ale cultivării tutunului, că au fost resimțite unele din cele mai grave consecințe ale viciului fumatului, dar că au existat în această privință și iluzii.

Oricum cultivarea tutunului și-a croit drumul și în economia agrară transilvană, la sfîrșitul secolului al XVII-lea tutunul a început să ocupe un loc aparte în structura plantelor cultivate, iar fumatul, cu toate consecințele lui negative, s-a generalizat.

Evident că tutunul nu se poate măsura cu porumbul atunci când vorbim de implicațiile cultivării lui, dar și această plantă a dus la apariția unor unelte și munci noi, a contribuit într-o anumită măsură la schimbarea structurii terenurilor cultivate. Nu trebuie să uităm că, în ciuda urmărilor predominant negative ale viciului fumatului, tutunul încă în secolul al XVII-lea a devenit o plantă din care se produceau leacuri și medicamente.

Secolele al XVI-lea și al XVII-lea, prin începuturile cultivării de noi plante, inclusiv în grădinărit, au pus bazele unor profunde restructurări în evoluția agriculturii din Transilvania, la fel precum și aceleași fenomene se pot constata în Moldova și Țara Românească, poate în proporții și mai importante, căci porumbul aici s-a cultivat pe terenuri și mai întinse.

În perspectiva istoriei cultura porumbului în Transilvania s-a dovedit de o importanță capitală. Ea a cunoscut o extindere rapidă, porumbul devenind încă din secolul al XVIII-lea o plantă cerealieră de bază. Faptul rezultă dintr-un memoriu elaborat de generalul András Hadik, comandant suprem și președinte al guberniului Transilvaniei între 1764 și 1768. Memoriul a fost înaintat în 1768 Consiliului de Stat imperial de la Viena și se referea la stările economice și politice din provincie și la căile depășirii înapoierii, condiția fundamentală a modernizării fiind identificată de autor în abolirea iobăgiei. Un amplu capitol din memoriu se ocupă cu agricultura transilvană și în cadrul lui cultura porumbului deține un loc important. În ordinea ponderii lor András Hadik amintește următoarele plante de câmp cultivate în Transilvania în perioada când el întocmise memoriul : porumbul (în textul redactat în limba germană — *Kukuruz*), grîul, orzul, ovăzul, meiul, hrișca, mazărea, linte, fasolea, cînepa și inul. Porumbul ocupase, deci, în acea perioadă locul întii în rîndul plantelor cerealiere, lăsînd în urma sa grîul, care timp de secole se aflase pînă atunci în fruntea cerealelor cultivate în Transilvania. Memoriul este cit se poate de explicit atunci cînd precizează : „*Cultura porumbului este mai frecventă, decît cea a altor plante*”. După A. Hadik porumbul produs în Transilvania „dă boabe frumoase, perfecte și este prima hrană și cea mai generală a națiunii valahe, pentru care această plantă este cultivată foarte frecvent”. Din informațiile pe care le obținuse la fața locului, autorul memoriului precizează : „După opinia generală, ca aliment (porumbul) ar fi mai spornic și mai întăritor decît celelalte cereale”. Este o hrană a săracilor, făina de mălai opărită cu apă fierbinte „se consumă sub forma de terci” cald. A. Hadik afirmă că porumbul „cere mai multă muncă la cultivare. Cultivarea acestei plante este mult mai anevoioasă, decît cea a celorlalte plante, căci în afară de îngrășarea și aratul temeinic al cîmpului semai cere ca, atunci cînd planta a ieșit la circa o palmă în pămînt, să fie prășită, pentru ca aerul și soarele să pătrundă mai ușor prin pămînt și să stimuleze creșterea plantei”.

După Hadik porumbul este mai puțin rezistent la intemperii decît celelalte plante cerealiere. „Dacă în timpul germinăției apare cel mai mic ger, recolta este compromisă, o brumă îi dăunează la fel. Seceta sau umezeala excesivă îl strică cu totul”. Din această cauză „se poate conta pe o recoltă bogată (de porumb) numai într-al treilea sau al patrulea an”. În urma unor recolte relativ slabe, între 1763 și 1768 s-a observat o creștere de peste trei ori a prețului lui.

Locul porumbului în structura culturilor cerealiere și în hrana populației este indicat și de observația lui András Hadik după care „porumbul

determină prețul celorlalte cereale”. În caz de recoltă slabă la porumb prețurile la celelalte cereale cresc vertiginos, pe când la recolte mai bune sau mijlocii, prețurile la celelalte cereale nu sînt afectate. Autorul memoriului mai consemnează că porumbul „se coace ca ultima dintre plantele cîmpului și se recoltează în primele zile ale lunii noiembrie, astfel, încît cîmpul nu mai poate avea o altă întrebuințare”³⁷.

NOTE

¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I—III, Editura Academiei R.S. România, București, 1967—1968 și *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I—II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986—1987.

² Porumbul este amintit pentru prima dată de cronicarul spaniol Petro Ceica de Lëon în 1550, de Lopez de Gomora în 1554, apoi de Agostino de Zarate în 1555 și, în sfîrșit, în luorarea lui Hieronimus Cardau *De rebus varietate*, apărută la Basel în 1557.

³ (*Inventarium*) *bonorum quod... egregii (Michaelis) Nagy in provisoratu eiusdem arcij Kôvár... Februarii 1639 factum*, publicat în *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)* (Actele de natură economică ale domeniilor lui György Rákóczi I. 1631—1648). Pregătite pentru tipar și cu un studiu introductiv de László Makkai, Budapest, 1954, p. 438. Vezi și David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. II, p. 232.

⁴ Octavian Sabău, colaboratorul Filialei Arhivelor Statului din județul Maramureș în comunicarea susținută la *Al X-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, simpozion ce a avut loc la Baia Mare între 15 și 18 iunie 1988, comunicare intitulată *Produse agricole pe piața baimăreană în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, remarcă că la 1640 printre produsele cerealiere vindute și porumbul. Béla Balogh amintea și el că în fondurile aceleiași Filiale, unde lucrează și el, a depistat o informație despre o țarină însămințată cu porumb, actul în care este consemnat această știre fiind din 1642.

⁵ David Prodan, *op. cit.*, p. 232.

⁶ Lehoczki Tivadar, *Gazdasági Viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben* (Realități economice pe domeniile principelui Imre Thököly în anul 1684) în „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” în continuare: MGTSzle), 1894, p. 158.

⁷ *Ibidem*, p. 159.

⁸ David Prodan, *op. cit.*, p. 232.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Kárfy Ödön, *Az erdélyi marhakivitel monopoliuma 1695-ben* (Monopolul stabilit în 1695 asupra exportului de animale din Transilvania), în MGTSzle, 1898, p. 487.

¹¹ *Ibidem*, p. 489.

¹² *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (în continuare: MCRTTr.), vol. XVIII, p. 586—587.

^{12a} Bethlen Miklós *Önéletírása* (Memoriile lui M. B.), Budapest, 1955, vol. I, p. 130.

¹³ MGTSzle, 1894, p. 348—349.

¹⁴ Takács Sándor, *A dohány elterjedése és az első dohány-monopolium hazánkban* (Răspîndirea tutunului și primul monopol asupra tutunului în țara noastră), în MGTSzle, 1898, p. 52.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ MCRTTr., vol. XV, p. 172—173; David Prodan, *op. cit.*, p. 232.

¹⁷ David Prodan, *op. cit.*, p. 233.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ MCRTTr., vol. XVIII, p. 91; David Prodan, *op. cit.*, p. 232—233.

²⁰ Benkő Joseph, *Közép-ajtai dohány, melyet Nemes Erdély Ország Gyűlése alkalmossággal Kolozsvárra eladni küld...* (Tutunul din Aita de Mijloc, pe care József Benkő îl trimite la Cluj spre vînzare cu prilejul dietei țării nobile a Transilvaniei), Szebenben és Kolozsvárott, 1792, p. 16.

²¹ MCRTTr., vol. XVIII, p. 586.

²² MCRTTr., vol. XX, p. 114.

²³ MCRTTr., vol. XX, p. 164—165.

²⁴ *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, vol. III, Budapest, 1885, p. 229, apud David Prodan, *op. cit.*, p. 233.

²⁵ *Székelv Oklevéltár* (Diplomatiariu secuiesc), vol. VI, Kolozsvár, 1897, p. 355.

²⁶ Takács Sándor, *op. cit.*, p. 56.

²⁷ *Ibidem*, p. 57.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Benkő Joseph, *op. cit.*, p. 24—25.

³⁰ *Ibidem*, p. 27.

³¹ David Prodan, *op. cit.*, p. 233.

³² Takács Sándor, *op. cit.*, p. 56.

³³ *Ibidem*, p. 64.

³⁴ *Ibidem*, p. 60.

³⁵ Benkő Joseph, *op. cit.*, p. 33.

³⁶ *Ibidem*, p. 34.

³⁷ Belényesi Márta, *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról* (A. H. despre agricultura transilvană), in „Agrártörténeti Szemle”, 1957, nr. 1—2, p. 39—40.

ASPECTE ALE ECONOMIEI DOMANIALE. PRIVILEGIILE ASUPRA APELOR INTERNE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XIV—XVI

IOLANDA ȚIGHILIU

Privilegiul, „duhul ordinei ierarhice”¹ și sentimentul religios au format triada sub care a evoluat întreaga viață socială în evul de mijloc. Principiul inegalității — definitoriu pentru orînduirea feudală — va genera un regim legal de excepție, de favoare, numit privilegiu, valabil atît în raporturile dintre state cît și pe plan intern pentru anumite categorii sociale.

Dacă în relațiile interstatale, privilegiile, și avem aici în vedere privilegiile comerciale, nu erau altceva decît prelungirea firească a politicii externe², ele oscilînd, în genere, sincron cu raporturile politice dintre statele respective, pe plan intern, privilegiile aveau o dublă sursă: stăpînirea pămîntului și voința domnului³. Ele reprezentau gradul de însușire, prin intermediul regimului de favoare, a prerogativelor puterii de stat și a veniturilor publice contribuind la extinderea domeniului feudal. Evoluția lor reflecta, deopotrivă, puterea clasei dominante și raportul ei cu autoritatea centrală în diversele etape ale dezvoltării societății⁴.

Privilegiile puteau fi: 1) fiscale; 2) judiciare; 3) administrative.

Privilegiile fiscale erau cele mai numeroase și mai importante. După cum s-a remarcat „disocierea clasei dominante de marea masă a populației și-a găsit expresia cea mai puternică în domeniul fiscalității. Scutirile totale sau parțiale de la plata dărilor au devenit principalul semn distinctiv al condiției de privilegiat”⁵. Ele constituiau limita de demarcație între două lumi, supunerea la dări fiind considerată o asimilare cu țăranii: ⁶

Privilegiile judiciare constau, pe de o parte, în existența unui regim jurisdicțional de favoare atît din punct de vedere formal, cît și material pentru boieri și dregători, pentru slujitori și bresle etc.; pe de altă parte, în atribuirea dreptului de jurisdicție locală stăpînilor de moșie, marilor dregători etc.⁷

Structurii teocratice și harismatice a puterii judecătorești a domnului i se alătură structura contractuală a raporturilor feudo-vasalice. După cum s-a remarcat, în cadrul concepției teocratice, puterea judecătorească apare ca un har, ca o misiune, ca o sarcină: în cadrul contractului feudal, ca un drept și ca o datorie. Pe măsura instituționalizării însă, ea devine o funcție a statului, iar domnul un organ care o exercita sub un control care în feudalism nu putea avea decît un caracter politic și global. Legătura dintre boieri și domn era de ordinul „credinței”, al conștiinței juridice și

mistic angajată. Domnul îi miluiește și îi apără, iar ei îl ajută cu devotament care ar trebui să fie necondiționat ⁸.

În sfârșit, privilegiile administrative constau în dregătorii și slujbe, la care nu aveau acces decât boierii.

Așadar, teoretic, domnul concentra în mîna sa, în mod absolut, toate aceste privilegii. În chip excepțional, el putea renunța la unele din ele, global sau parțial, în favoarea unor feudali laici și eclesiastici care își dovediseră loialitatea față de domnie.

„Delegarea” cea mai cuprinzătoare a acestor privilegii se făcea sub forma imunităților. Imunitatea presupunea, deci, cedarea unor atribute administrative, fiscale și judecătorești de autoritatea centrală către marii proprietari de pămînt și interzicerea accesului dregătorilor domniei pe domeniile acestora ⁹.

După cum cercetările au dovedit-o, imunitatea era de două feluri : 1) *de drept*, acordată prin privilegiu de către domn și avînd un caracter parțial sau total ; 2) *de fapt*, autogenă, creată adică prin mijloacele proprii de putere ale stăpînului domeniului, care își însușește abuziv atribute ale puterii suverane. Acest gen de imunitate era mai răspîndit în perioadele de slăbire a puterii domnești.

Privilegiile de imunitate se acordau cu precădere în domeniul judiciar și fiscal, stăpînul moșiei căpătînd dreptul de a judeca sau de a încasa amenzile pentru infracțiunile săvîrșite de locuitorii de pe domeniul imunitar sau beneficiind de scutiri de obligații fiscale.

În practică, diplomele de imunitate erau o excepție de la dreptul comun, o derogare de la ordinea juridică existentă. În Țara Românească și Moldova, de imunități a beneficiat mai mult biserica decît boierii.

Cît privește regimul fiscal, specialiștii disting existența unei imunități negative (= scutirea de taxe) și a imunității pozitive (= dreptul de a încasa taxe) ¹⁰.

Imunitatea judecătorească se acorda mai ales mănăstirilor și mai rar boierilor, fiind, întotdeauna, limitată la „mica justiție”, cu excepția banului Craiovei care avea totuși *ius gladii* (dreptul de a condamna la moarte ¹¹).

Cercetările întreprinse de Ștefan Ștefănescu au revelat faptul că în Țara Românească imunitatea a apărut o dată cu proprietatea feudală, deci înainte de formarea statului de sine stătător.

În cadrul domeniului feudal un loc important îl ocupa exploatarea fondului piscicol din rețeaua hidrografică a țării.

De aceea, printre privilegiile de care înaltul cler și marea boierime se bucurau se număra, adesea, și cele referitoare la bălți, gîrle, iezere, iazuri, heleștee, mori etc. socotite ca fiind aducătoare de sigure și profitabile venituri. Deși atestat documentar încă din 1247, în secolul al XIV-lea primul document care ne oferă informații despre pescuitul din Țara Românească este hrisovul din <1374> prin care Vladislav Vlaicu dăruiește ctitoriei sale, mănăstirii Vodița, printre altele și venitul domnesc de la opt pescării de pe Dunăre, danie întărită ulterior și de Mircea voievod (27 iunie 1387) ¹². Gestul făcut de Vladislav va fi continuat de domnii ce i-au urmat. Unele bălți de la Dunăre considerate proprietate domnească vor fi dăruite marilor ctitorii monahale. Astfel, Dan I întărea (3 octombrie 1385) daniile făcute de tatăl său, Radu I mănăstirii Tismana printre altele

„și Balta Bistreț de la Toplăța pînă la Bîrzogîrla, mai sus de Cacovița”¹⁴ împreună cu satul Hirsomuinți.¹³

Celălalt complex de bălți, situat în partea de est a gurii Jiului, a fost dăruit de Mircea cel Mare mănăstirii Cozia (<1392>) ianuarie 8)¹⁴. Același domn donase și mănăstirii Cutlumuz de la Athos complexul de bălți de la Suhaia sau, cum se specifica în document „toate bălțile de la Sviștov pe tot Călmățui”¹⁵.

Urmînd în continuare cursul Dunării, constatăm că despre bălțile Greaca (Balta Doamnei), Cornățelul (Mostiștea Mănăstirea) și Călărașilor pentru secolul al XIV-lea nu avem decît informații arheologice (Coconi și Păciul lui Soare) cele documentare fiind mai tîrzii.

Despre bălțile de pe următorul sector danubian, adică cele dintre Borcea și Dunărea veche, știm că în 1404—1406 Mircea voievod le-a închinat mănăstirii Cozia „ca să-i fie de ohabă toate bălțile de la Dunăre, începînd de la Săpatul pînă la gura Ialovniței”¹⁶

Același domn dăruiește și mănăstirii Snagov bălțile din jur, după cum reiese dintr-un document de la Dan II (8 octombrie 1428)¹⁷.

În afară de Dunăre și de bălțile aferente ei, bogate în pește mai erau și rîurile interioare fapt ce explică interesul stăpînilor feudali de a exploata în exclusivitate fondul piscicol. Așa, de exemplu, mănăstirea Tismana obține de la domnie, în 1405, dreptul ca numai ea să pescuiască în riul Tismana¹⁸.

Investigarea materialului documentar arată că în secolele XIV — XVI principalele donatare vor fi așezămintele monahale, cum ar fi cele de la Tismana, Cozia, Snagov, Dealu, Govora, Bistrița, Argeș, Glavacioc, Mitropolia ș.a., iar cel mai însemnat donator — domnul. Cu timpul lui i se vor alătura marii boieri și mai cu seamă boierii ctitori care, urmînd modelul princiar, vor căuta să-și înzestreze cu averi imobiliare propriile lăcașuri întemeiate.

Domnul, așadar, împuternicea mănăstirile să-și administreze deplin bălțile și girlele astfel încît pe cei care le-ar încălca și ar pescui fără voia lor, călugării să fie volnici „ca să-i bată și să-i pedepsească și nimeni să nu se amestece [...] că acel om rău va pătimi de către domnia mea”¹⁹. Elocvent în acest sens este hrisovul prin care Radu cel Mare întărea Coziei satele și bălțile de la Săpatul pînă la gura Ialomiței. După ce se menționează că nimeni nu are voie să pescuiască sau să zăgăzuiască în acele bălți „nici orășan, nici boier, nici alți oameni, nici satul vreunui boier” în afară de cei îngăduiți de proprietari, domnul conchide: „Astfel, pe oricine vor lăsa călugării cu voia lor să pescuiască, acela să-și plătească ce este legea și ce se cuvine sfintei mănăstiri. Iar cine ar îndrăzni să pescuiască sau să se amestece peste acele bălți ale sfintei mănăstiri, fi-va orășan sau fi-va boier al domniei mele sau vecin al boierului, de va pescui și fără voia călugărilor, unul ca acela să știe că-l va prinde domnia mea de-i vom lega piatră de gît și-l vom arunca în apă”²⁰.

Pentru buna administrare a oricărei proprietăți alegerea hotarelor era o măsură frecventă. În cazul bălților hotarul era ales, cum era și firesc, pe apă. Astfel, Radu cel Frumos întărind Coziei bălțile și girlele din același sector dunărean trimetea pe slugile domnești: Drăgoi și Goe din Făcăieni, Gureș din Frățilești, Petre pîrgarul și Budușlov din Floci „de li-au dat hotar pe apă, pe unde scrie cartea domniei mele”²¹. În aceeași

ordine de idei menționăm și actul din 1570 mai 1 prin care Alexandru Mircea voievod întărea lui Vlaicu clucerul din Runceni ocina Cislău, în lunca Bisei, în urma unei judecăți cu Poenarii. Domnul îl trimite pe Stoian spătarul pentru alegerea hotarului. Acesta a adunat 150 de boieri dimprejurul locului „de i-a dus sluga domniei mele Stoian spătar la biserică pe toți; de i-a jurat pe sufletele lor că știu de acea mai sus zisă ocină și pe unde știu vechiul hotar. Iar acei megiași bătrâni și oameni buni în număr de 150, ei au așezat hotarul pe unde a fost vechiul hotar, chiar pe mijlocul apei Bisei, pentru că a fost tot pe aceea apă, de când sînt bătrînii și s-au așezat în acel loc”²².

O atenție deosebită trebuia acordată pazei aceluia hotar natural al Țării Românești care era Dunărea. Fără a insista în mod deosebit asupra acestui aspect vom menționa în această ordine de idei informațiile pe care ni le oferă un document de la mijlocul veacului al XVI-lea. Astfel, Petru cel Tânăr întărind Bistriței ocina numită Iana Poiana ce se afla pe ocina satului Potelu, proprietatea mănăstirii arată că niște vecini din Potelu, Boice cu ceata lui au avut pînă în divan cu egumenul Ilarion cerind să stăpînească ei ocina de la Iana Poiana deoarece în vremea lui Pătrașcu cel Bun plătiseră trei dușegubine. Domnul cercetează pricina și află că „în zilele lui Petrașco voievod Boice cu ceata sa încă și cu alți vecini de la Potelu, au fost paznici la marginea dinspre Dunăre, ca să nu treacă pribegii sau alți răufăcători. Iar întru aceea, Boice cu ceata lui și cu alți vecini nu au păzit, ci au trecut trei pribegi prin acel loc. Pentru aceasta Petrașco voievod a luat de la ei trei dușegubine. Deci, pentru aceasta, am socotit domnia mea că nu are vină ocina sfintei mănăstiri, ci au vină oamenii mai sus-ziși, că *n-au păzit granița după legea cea veche* <sub.n.-I.T>. Și astfel a rămas Boico cu ceata lui de lege dinaintea domniei mele”²³.

Dreptul de a administra și exploata fondul piscicol al bălților și girlelor precum și reținerea tuturor veniturilor obținute din dijmele și vămile ce se percepeau erau exclusiv ale proprietarilor. Nimeni nu avea voie să se amestece la bălțile respective, nici pircălabi, nici brăniștari, nici boieri sau dregători domnești. Dreptul de a așeza vătăfi sau alți slujitori la bălți îl aveau doar proprietarii acestora²⁴. De bălțile domnești de la Dunăre răspundeau marele stolnic, stolnicii și stolniceii de la Dunăre²⁵ în cadrul cărora erau făcute necesarele delimitări teritoriale cu precizarea atribuțiilor lor care capătă tot mai multă consistență în secolul al XVII-lea. În acel secol XVII, în care Țara Românească a stat, din punct de vedere economic, sub semnul a dovă tendințe principale între care a existat o neîndoielnică relație de reciprocitate: fiscalitatea excesivă și expansiunea marelui domeniu feudal, fie el boieresc, mănăstiresc sau domnesc. Veniturile frumoase pe care peștele îl aducea atît din comerțul intern cît și din export explică interesul deosebit a unor voievozi pentru lărgirea domeniului pe care îl stăpîneau prin achiziționarea de noi proprietăți pe care se aflau bălți sau heleștee. Deoarece domnia și biserica erau principalii stăpîni ai apelor interne, nu este deloc surprinzător faptul că din studierea domeniilor lui Matei Basarab și a lui Constantin Brâncoveanu rezultă că primul a adăugat la fondul averilor imobiliare încă 7 moșii, iar Brâncoveanu a cumpărat alte 14 proprietăți cu bălți și heleștee²⁶.

În afară de domnie și așezămintele monahale, unii mai boieri erau și ei stăpîni de bălți și girle fie că le cumpăraseră, fie că le obținuseră de la domn

ca recompensă, conform obligațiilor feudo-vasalice, pentru dreapta și credincioasă slujbă prestată. Astfel, Radu Paisie dăruia lui Țalapi logofăt pentru slujba pe care a slujit-o domnului în țări străine „cu dreaptă și credincioasă credință” seliștea de peste Jiu „care se cheamă Stîmbele, toată și cu balta și cu girla și Cotloavele toate și balta și girla ... pentru că această seliște și ocine au fost din pustie, loc domnesc al domniei mele”²⁷. Cîțiva ani mai tîrziu, același Radu Paisie dăruia lui Radu vistirul din Furcoci „siliștea Bistrița, însă din balta Bistrița a treia parte și Poiana Uriții pînă în hotar în apa Strîmbei, jumătate” care fuseseră cumpărate de domn mai înainte de la jupanița Marga din Caracal pentru suma de 30.000 aspri. „Iar întru aceasta — spune documentul — domnia mea am dat și am miluit pe boierul domniei mele care este mai sus scris, pentru slujba pe care mi-a slujit-o cu dreaptă slujbă cînd a venit Laiotă Băsărabă și cu Stroe la Fîntîna Țiganului, de s-au bătut cu domnia mea. Și încă i-am dat și la nuntă, cînd i-am dat pe jupanița Caplea”²⁸. La fel va proceda și Alexandru Mircea care-i va dărui lui Ivașco Golescu mare vornic Grindurile cu toate seliștele și bălțile pentru că „în zilele domniei mele, s-a întîmplat domniei mele război cu moldovenii la strajă. Astfel, întru aceea, Dumbravă vornic a venit cu înșelăciune și hiclenie asupra capului domniei mele. Iar după aceea, a și fugit în Țara Ungurească la Batar Iștfan, la voievodul Ardealului. Iar cînstitul dregător al domniei mele, jupan Ivașco mare vornic s-a dus la Batăr Iștfan de a scos pe Dumbravă vornic cu multă nevoie și cheltuială multă și l-a adus la domnia mea ca pe nu hiclean al împăratului și al domniei mele”²⁹.

După cum observa Șerban Papacostea, cadrul primordial de manifestare a politicii comerciale a statului în evul mediu — în măsura în care o asemenea politică s-a dezvoltat — a fost cel vamal. Desfășurîndu-și activitatea într-o lume a privilegiului, comerțul medieval s-a împărtășit din acest sistem și s-a organizat după criteriile lui. Pe plan extern, accesul la itinerariile navale și terestre prin care se realiza acest comerț și controlul, adică posibilitatea de a exploata în condiții cît mai favorabile din punct de vedere comercial și fiscal (vamal) aceste drumuri, a constituit unul din aspectele esențiale ale raporturilor internaționale în evul mediu³⁰.

Pe plan intern, stările privilegiate, marea boierime și clerul, erau cele care beneficiau de un regim fiscal de excepție. În comparație cu prima categorie, așezămintele monahale s-au bucurat în mod deosebit de largi avantaje vamale, de la deplina sau parțială scutire de taxe (= imunitate negativă), pînă la dreptul de a încasa taxe prin concesionarea unor vămi aducătoare de mari venituri (= imunitate pozitivă)³¹.

Este binecunoscut hrisovul lui Vladislav II, întărit apoi de Radu cel Frumos, prin care căruțele mănăstirii Cozia erau scutite de orice fel de vamă „nicăieri să nu dea vamă la toate tîrgurile și la toate vadurile, de la Severin, pînă la Brăila, nici la vămile munților, nicăieri să nu dea vamă [...]”. Și să nu-i împiedice nici sudet, nici globnici, nici pîrcălabi de orașe, unde sînt tîrguri, nici vornici, nici vameși nici altul dintre boierii domniei mele sau dintre slugile domniei mele”³².

La rîndul său, Basarab cel Tânăr împuternicea mănăstirea Bolintin „să nu dea vamă la Brăila și la Dărstor și la Giurgiu și la Sfîștov și la Nicopoe și la Țimbru”³³.

Dintre toate așezămintele monahale Tismana și Cozia sînt cele care au un statut net privilegiat stipulat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și întărit succesiv în secolele următoare. Tismana, printre altele avea „vama de la Calafat cu tîrgul și balta Bistrețul cu vama și Balta Albă și Jietul și Platăț și Cotlov și Caliste” dăruite de „bătrînii domni”. De aceea — spunea Basarab cel Tânăr în hrisovul de întărire pe care-l dădea la 3 aprilie 1480 — călugării de la Tismana să aibă să ia venitul de la respectivele vămii și bălți. „Și orice boier va ridica vama, el să aibă voie să ia vama la Jiu, unde a fost și mai înainte, iar la Calafat să nu aibă treabă ci să aibă numai călugării de la Tismana [...]. Și să fie volnici vameșii călugărilor să scrie în catastih pe cine nu va plăti și să-l aducă la domnia mea”³⁴

În 1502, Radu cel Mare stabilea tariful, reîntărit de Moise vodă în 1529, pentru mărfurile ce treceau prin vama de la Calafat. Vama de pește din bălțile Bistrețul, Balta Albă, Platăț era, conform obiceiului, din zece pești un pește. „Și de aici, măcar baltă mică, măcar mare, pînă la Calafat; din 10 pești 1. Și la aceste bălți cine va săra cu corabia, de corabie 30 aspri, de majă luntre 15 aspri, de car 4 aspri, de povară pe cal 2 aspri. Și balta de la Comani, din 10 pești 1. Și de la Platăț pînă la Severin, fie baltă mică, fie mare, din 10 pești 1”³⁵. Către 1560 cînd Petru cel Tânăr întărea Tismanei numai jumătate din vama de la Calafat (din gura Jiului pînă la Izvoară) atrăgea atenția schilierilor să se ferească de partea mănăstirii că vor primi „vorbe rele” de la domnie³⁶.

Moise vodă va adăuga Tismanei jumătate din vama de la Vilcan „dar de la Olteș pînă la Severin” <Porțile de Fier>, cealaltă jumătate rămînînd domnească³⁷. Toți care treceau pe acolo erau obligați să plătească vama, fără excepție, iar dacă cineva ar încerca să se sustragă și nu-și va plăti vama, călugării erau împuterniciți să-i ia vama legală „chiar fără învoirea lui și să-i facă ocară și scandal și rea rușine”³⁸.

Alături de Tismana, Cozia se bucura de același regim de excepție. Stăpînînd bălțile de la Săpatul pînă la gura Ialomiței ea avea dreptul de a încasa perperul de la toate vasele (bărcile) care mergeau pe Dunăre și treceau pe ocinile mănăstirii³⁹. Reîntărînd privilegiul pentru vama de la Genune dăruit de însuși ctitorul ei, Mircea vodă, Radu cel Mare stabilea tariful pentru mărfuri și menționa în mod expres ca „nimeni să nu cuteze să oprească vama, nici boier, nici dregător, nici curtean al domniei mele, chiar și marfa domniei mele încă să plătească vamă” [...]. Insistînd asupra obligativității absolute ca toți, fără excepție, să plătească taxele cuvenite domnul continuă drastic: „Iar voi, Ciinenilor, care sinteți la vad, să ascultați de vameșii sfintei mănăstiri, pe cine va pune părintele nostru egumen chir Simeon. Și tu vameșe, să nu ierți nici un aspru nimănuui, căci îți vom lua socoteala după catastihul de la vadul Dunării. Și Lotreanii care vor fi negustori și vor purta cumpărături din țara domniei mele sau de la unguri, toți Lotreanii să plătească vama sfintei mănăstiri, pentru că pe acel om care nu va plăti vama sfintei mănăstiri și cît este ceea ce se cuvine, pe un asemenea om astfel să știe că-l vom pune în țepă la vad”⁴⁰.

*

Cercetările întreprinse asupra comerțului Țării Românești în secolele XIV — XVI au arătat că bogăția și varietatea fondului piscicol au făcut

ca peștele proaspăt, sărat sau afumat precum și icrele să se numere printre produsele de primă importanță ale exportului ei. Acest fapt explică și interesul deosebit pe care marii stăpîni feudali l-au manifestat în obținerea unor drepturi speciale asupra exploatării apelor interne.

Pe plan mai larg însă privilegiile împreună cu corolarul lor, imunitățile, au fost instrumente puternice pe care domnia le-a folosit curent pentru a nuanța relațiile ei cu feudalitatea laică și ecleziastică.

N O T E

¹ L. Blaga, *Fenomenul stilului și metodologia*, în *Trilogia culturii*, București, 1969, p. 5.

² Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (sec. XIV—XVI). Drum și stat*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 151—204.

³ * * * — *Instituiții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, sub voce p. 384.

⁴ Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă, 1718—1739*, București, 1971, p. 153.

⁵ *Ibidem*, p. 154.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Instituiții feudale...*, p. 385.

⁸ *Judecata domnească*, I, p. 30.

⁹ *Instituiții feudale...*, p. 231, sub voce.

¹⁰ *Istoria dreptului românesc*, I, p. 244.

¹¹ *Judecata domnească*, I, p. 67.

¹² *DRH*, B, I, p. 24.

¹³ *Ibidem*, p. 21.

¹⁴ *Ibidem*, p. 44.

¹⁵ *Ibidem*, p. 252.

¹⁶ *Ibidem*, p. 64.

¹⁷ *Ibidem*, p. 118.

¹⁸ *Ibidem*, p. 71.

¹⁹ Idem, VI, p. 276. (doc. din < 1570 septembrie 1 — 1571 august 31 >).

²⁰ Idem, II, p. 70 (doc. din 1505 ianuarie 11).

²¹ Idem, I, p. 224—5 (doc. din 1467 ianuarie 15).

²² Idem, VI, p. 245.

²³ Idem, V, p. 220 (doc. din 1560 septembrie 4).

²⁴ Idem, I, p. 224—5 (doc. din 1467 ianuarie 15).

²⁵ Pentru atribuțiile acestora vezi C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii din România*, vol. I, București, 1964, p. 267—78.

²⁶ Iolanda Micu, R. Lungu, *Domeniul lui Matei Basarab*, în „*Revista de istorie*”, t. 35, 1982, nr. 12, p. 1313—29; idem, *Date noi privind domeniul lui Matei Basarab din Țara Românească*, *ibidem*, t. 36, 1983, nr. 10, p. 1028—1033; Iolanda Țighilui, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 74—94.

²⁷ *DRH*, B, III, p. 341 (doc. din 1535 iulie 22).

²⁸ Idem, IV, p. 91 (doc. din 1538 noiembrie 17).

²⁹ Idem, VII, p. 335—336.

³⁰ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 167.

³¹ *Istoria dreptului românesc*, I, p. 244.

³² *DRH*, B, I, p. 187 și 220 (doc. din 1451 august și 1465 octombrie 14).

³³ *Ibidem*, p. 268 (doc. din 1479 septembrie 1—1480 august 31).

³⁴ *Ibidem*, p. 279.

³⁵ Idem, II, p. 42. Întărită în aceleași condiții de Moise vodă prin doc. din 1529 mai 12 (idem, III, 122).

³⁶ Idem, V, p. 183 (doc. <1560—1563> aprilie 17) și *ibidem*, p. 186 (doc. din 1560, aprilie 18).

³⁷ Idem, III, p. 124 (doc. din 1529 mai 12); *ibidem*, p. 136—137; reîntărită de Petru cel Tânăr <1560—1564> ianuarie 7 (idem, V, p. 174—175).

³⁸ Idem, III, p. 124 (doc. din 1529 mai 12).

³⁹ Idem, II, p. 70 (doc. din 1505 ianuarie 11), p. 110 (doc. din 1507 februarie 3).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 73 (doc. din 1505 ianuarie <120>).

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

ÎNCĂ ZECE ANI DE ACTIVITATE AI COMISIEI DE HERALDICĂ, GENEALOGIE ȘI SIGILOGRAFIE

Creată în primăvara anului 1971, pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga”, Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie își desfășoară de aproape două decenii o activitate susținută în domeniul științelor speciale de profil. În perioada 1979—1988 s-au ținut în cadrul acestui organism științific 227 de comunicări, la care s-au adăugat încă nouă susținute în afara ședințelor de lucru cu prilejul unei sesiuni festive organizate în vara anului 1982, deci un total de 236 de comunicări.

Problematica abordată a fost variată, dezbătându-se probleme corespunzând unei vaste arii tematice. Heraldica de stat — de la stemele statelor feudale românești și pînă la heraldica contemporană — cea județeană sau districtuală, cea orașenească (Alexandria, Giurgiu, stemele orașelor din România în perioada interbelică etc.), cea nobilă (stemele familiilor Balș, Bălăceanu, Cantacuzino, Filipescu, Mocioni, Năsturel-Herescu etc.), cea a corporațiilor, ca și sigilografia în cele mai variate ipostaze, incluzîndu-se problematica sigiliilor satești (din Transilvania, de pe valea Vascăului, din județul Buzău etc.), au oferit subiecte de analiză și dezbateri; trebuie, de asemenea, menționată și susținerea unor comunicări privind teme vexilologice. De un mare interes au fost discuțiile purtate privind stema „cu capetele de negri” ori „regatul Vlahiei”. Importante contribuții au fost aduse și privind problemele heraldice, sigilografice și vexilologice ale revoluțiilor din 1821 și 1848.

În privința genealogiei, Basarabii au reprezentat un subiect predilect, abordat în repetate rînduri, iar Mușatinii și Movileștii au aparținut aceleiași arii tematice de preocupări. Personalitățile unor domnitori ca Vladislav I, Alexandru cel Bun, Neagoe Basarab, Matei Basarab, Constantin Șerban Basarab, Constantin Brâncoveanu au fost supuse unor interesante analize genealogice privind ascendența, descendența și înruderile lor. Marile familii ale trecutului au oferit, de asemenea, subiecte membrilor comisiei (Bălăceanu, Balș, Belu, Cantacuzino, Catargi, Costin, Greceanu etc.), dar și familii aparținînd boierimii mijlocii sau mici ori chiar burgheziei au fost prezentate în comunicări susținute în cadrul acestui organism științific (Bolintineanu, Budișteanu, Buzdugan, Carp, Gărdăreanu, Mora, Pereț, Periețeanu, Popescu-Greaca, Stoica, Turnavitu, Varlam etc.). Deosebit de importante au fost contribuțiile privind genealogiile țărănești, o contribuție remarcabilă aducînd în această privință regretatul membru al Comisiei Radu Cretzeanu; alte comunicări s-au referit la sătenii din Mioarele, din Posești, la familii din Starchiojd; de un deosebit interes a fost o comunicare în care a fost urmărită descendența unui clăcaș din Bistrețu-Dolj (peste 400 de descendenți în decurs de două veacuri!). Nu pot fi omise a fi amintite nici studiile genealogice referitoare la unele personalități marcante ca Nicolae Milescu, Mihail Kogălniceanu, Gheorghe Magheru, David Urs de Marginea, Nicolae Iorga, ori contribuția unui membru al Comisiei referitoare la familia principelui transilvan Kemeny de origine română. Merită a fi semnalate și contribuțiile privind genealogiști și heraldiști din trecut (Dimitrie Cantemir, Bonifaciu Florescu, Constantin M. Kogălniceanu, Gheorghe Ghibănescu, I. C. Filitti), ori ședința consacrată regretatului președinte fondator al Comisiei, profesorul Mihai Berza.

O evidențiere trebuie făcută eforturilor depuse în probleme de metodologie și de înnoire a domeniilor, reliefindu-se străduințele de a se trece la studii largi de genealogie socială, în care au fost abordate clase și categorii sociale, de a se utiliza în această privință metodele matematice, de a se analiza apoi probleme de genetică corelate genealogiei, ori de a se folosi o gamă mai variată de izvoare (de exemplu, portretele de cititori). N-au lipsit nici comunicările în care, atît în domeniul heraldicii, cît și în cel al genealogiei, a fost abordată o problematică universală: originea blazoanelor, acvila tricefală, armoriile familiei du Mont, simbolul Oswald (corbul), un armorial francez din 1673, legăturile genealogice românești ale fanarioților etc., ceea ce a contribuit la o lărgire a orizontului activității acestui organism științific. Mai trebuie menționat că în decembrie 1982 a susținut o comunicare în cadrul Comisiei și cunoscutul specialist polonez Stefan Kuczynski, secretarul organismului de profil din Polonia.

La 17 decembrie 1981, doi ani după dispariția regretatului președinte fondator — profesorul Mihai Berza —, s-a procedat la o reorganizare a conducerii Comisiei de heraldică, genealo-

gie și sigilografie, președinția fiind asumată de Dan Berindei, pînă atunci vicepreședinte al organismului, ajutat de Paul Cernovodeanu și Maria Dogaru ca vicepreședinți și de Ioan N. Mănescu ca secretar.

Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie, membră fondatoare, din 1972, a Confederației internaționale de genealogie și heraldică, a participat la toate congresele internaționale de genealogie și heraldică care s-au ținut în perioada analizată: Copenhaga (1980), Madrid (1982), Helsinki (1984), Lisabona (1986) și Innsbruck (1988), cel puțin prin prezența președintelui ei, care, la fiecare dintre reuniunile menționate, a susținut comunicări; vicepreședinta Maria Dogaru a participat — cu o comunicare — la congresul de la Madrid, vicepreședintele Paul Cernovodeanu a contribuit printr-o comunicare la același congres, iar secretarul Comisiei printr-o comunicare la lucrările Congresului de la Helsinki. De asemenea, președintele Comisiei a luat parte în același interval la reuniunile Confederației internaționale de genealogie și heraldică, fiind ales, începînd din 1983 — în adunarea generală a Confederației de la Montmorency — membru al biroului acestui organism internațional și consilier privind țările din Europa de est și de sud-est (inclusiv Grecia), ca și țările socialiste din centrul Europei. Mai trebuie menționat că, atît cu prilejul Congresului de la Madrid, cit și cu ocazia Congresului de la Innsbruck au fost editate pentru a fi oferite participanților la menționatele reuniuni cite un volum de *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*.

Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie a desfășurat, în cursul deceniului analizat, o activitate susținută. Rezultatele lucrărilor ei, concretizate în cele peste 230 de comunicări, au răspuns unei tematici variate și ele au contribuit și contribuie la progresul istoriografiei românești prin noi lumini, din unghiuri specializate, pe care le aruncă asupra diferitelor probleme și aspecte.

Dan Berindei

ANEXĂ

ȘEDINȚELE DE LUCRU ALE COMISIEI DE HERALDICĂ, GENEALOGIE ȘI SIGILOGRAFIE ÎN ANII 1979—1988

- 10 ianuarie 1979: *Istorie și genealogie. O pagină de istorie munteană în lumina genealogiei*: Dari Pleșia
O dispută din secolul al XVIII-lea privind stema Țării Românești: Mihai Stephănescu
O variantă mai puțin cunoscută a stemei Moldovei: Constantin Ștefănescu
- 31 ianuarie 1979: Constantin M. Kogălniceanu, istoric și diplomat (1855—1952): Ion Kogălniceanu
Dispută în Transilvania asupra stemei Țării Românești: Maria Dogaru
- 21 februarie 1979: *O medalie inedită din timpul lui Barbu Știrbei*: Maria Cojocărescu
Bonifaciu Florescu ca genealogist: Paul Cernovodeanu
Familia Iancovescu-Vîlcea: Pcpmpiliu Greceanu
- 14 martie 1979: *Un document de valoare deosebită pentru heraldică și genealogie. Spișa de neam a boierilor Bălșești*: Maria Dogaru
Contribuții la cunoașterea heraldicii Țării Românești: Mihai Stephănescu
- 18 aprilie 1979: *Genealogii fărănești din comuna Mioarele*: Ion Șucu
- 11 mai 1979: *Ioan Filitti. Omul și istoricul*: Mihai Stephănescu
Opera istorico-genealogică a lui I. C. Filitti: Al. Perietzeanu-Buzău
- 13 iunie 1979: *Mihai Berza*: Dan Berindei
Profesorul Berza heraldist: Răzvan Theodorescu
Întinduri despre Mihai Berza, istoric și profesor (și de genealogie): Andrei Pippidi
- 23 octombrie 1979: *Sigiliile ale membrilor familiei Balș*: Ferdinand Bartsch și Maria Dogaru
Considerațiuni asupra genealogiei Bălșeștilor: Ferdinand Bartsch
Dale noi privind pe Matei Basarab: Andrei Pippidi
Arhondologia Moldovei de la 1851 la 1856: Al. Perietzeanu-Buzău
- 21 noiembrie 1979: *Începuturile familiei Șion*: Ștefan Gorovei
Proiecte de steme ale orașelor reședință în perioada interbelică: Maria Dogaru
- 12 decembrie 1979: *Casele lui Mihail Kogălniceanu de la Șoseaua Kiseleff*: Ion Kogălniceanu
O statistică asupra catalogiei din 1829 publicată de I. C. Filitti: Pompiliu Greceanu
Probleme actuale în cercetările de sigilografie și heraldică din țara noastră: Ioan N. Mănescu

- 9 ianuarie 1980: *Aspecte genealogice ale familiei boierilor Vlădești din județul Muscel*: Ion Dumitrescu
Considerații privind genealogia și heraldica familiilor săsești: Pavel Binder
- 6 februarie 1980: *Importanța portretelor de ctitori în cercetările genealogice. Exemplificări din Oltenia*: Radu Crețeanu
Un sondaj privind sigilografia privată munteană în jurul anului 1630: Ioan N. Mănescu
Urme ale familiei Procoeanu în Polonia în arhiva lui N. Iorga: Andrei Pippidi
- 27 februarie 1980: *Atestat dat lui Ștefan Rosetti*: Andrei Pippidi
Despre legăturile dintre Gh. Brancovici și stolnicul C. Cantacuzino. O ipoteză genealogică: Andrei Pippidi
Doamna Ringala. Un episod al relațiilor moldo-polone în vremea lui Alexandru cel Bun: Constantin Rezachevici
De ce stemă cu capete de negri în conciliul de la Constanța: Aneta Boiangiu
- 19 martie 1980: *Personalitatea generalului Magheru*: Dan Berindei
Originea familiei și înaintașii generalului Magheru: Paul Cernovodcanu
Contribuții heraldice, sigilografice și vexilologice privind familia generalului Gh. Magheru: Maria Dogaru
- 21 mai 1980: *Neagoe Basarab nu a uzurpat nici un titlu. Recunoașterea tardivă a Craioveștilor*: Anatolie Spakovski
Contribuții cu privire la boierii Gărdăreanu din Mehedinți: Constantin Șerban
Contribuții la cunoașterea stemelor familiilor Mavrocordat și Catargiu: Ferdinand Bartsch și Maria Dogaru
- 19 iunie 1980: *Polcovnicul Arnold Iacobson și familia sa*: Al. Perietzeanu-Buzău
Sigiliile ale unor membri ai familiei Balș: Ferdinand Bartsch și Maria Dogaru
Congresul internațional de genealogie și heraldică de la Copenhaga: Dan Berindei
- 9 octombrie 1980: *Genealogia lui Nicolae Costin*: Alexandru Diță
Noua emblemă a Arhivelor Statului: Maria Dogaru
Reconstituirea unor sigilii domnești în vederea confecționării unor mulaje mărite: Maria Dogaru
- 30 octombrie 1980: *Un proiect de stemă a orașului Giurgiu*: Silvia Vătafu
Mulații în sinul clasei conducătoare muntene în cursul celui de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea: Dan Berindei
- 27 noiembrie 1980: *Generalul de Gaulle. Date genealogice și heraldice*: Ion Kogălniceanu
Două sigilii mai puțin cunoscute din secolul al XV-lea: Maria Dogaru
- 4 februarie 1981: *Documente inedite privind moștenirea Brâncovenilor*: Paul Cernovodcanu
Spîș de neam a moșnenilor săseni din Biscenii de Jos — județul Buzău: Gion Ionescu
- 26 februarie 1981: *Contribuții la stabilirea unei genealogii a familiei Turnavitu*: Pompiliu Greceanu
Contribuții sfragistice și vexilologice privind revoluția din 1821: Maria Dogaru
- 19 martie 1981: *Sigiliile lui Constantin Șerban Basarab (1654—1658)*: Filofteia Rinziș
Spîș de neam a Filipeștilor stăpînituri în Teșani: Gion Ionescu
- 9 aprilie 1981: *Familia Canano*: Alexandru Băicoianu (prezentată de Ferdinand Bartsch)
Tendințe prezente și viitoare ale Comisiei de genealogie, heraldică și sigilografie: Ion Kogălniceanu
- 14 mai 1981: *Noi considerații privind catalogia din 1829 a boierilor din Țara Românească*: Dan Berindei și Irina Gavrilă
Elemente de heraldică municipală din România în armorialul „Schlaraffiei”: Ioan N. Mănescu
- 11 iunie 1981: *Trei genealogii și steme inedite ale unor familii românești din Banat și Bucovina*: Dan Pleșa
- 2 iulie 1981: *Heraldica Poloniei*: Ferdinand Bartsch
Ghiculeștii în Banat: Dan Pleșa
- 19 noiembrie 1981: *„Tabela de strămoși” întocmită de Constantin Gane*: Ferdinand Bartsch
- 17 decembrie 1981: *Constituirea noului birou al Comisiei de heraldică, genealogie și sigilografie*: Homoriceanu, note genealogice și biografice: Gion Ionescu
Primele steme ale Țării Românești reprezentate colorat: Maria Dogaru
- 14 ianuarie 1982: *Știri din secolul al XV-lea cu privire la smălțurile stemei Moldovei*: Ioan N. Mănescu
Contribuții la cunoașterea stemei orașului Alexandria: Maria Georgescu
Omonimi Grecenț cu prenumele Șerban din secolele XVII—XVIII: Pompiliu Greceanu

- 18 februarie 1981:** *În chestiunea rolului heraldic al crucii pe monetele lui Vladislav I:* Ioan N. Mănescu
Un ministru mai puțin cunoscut al revoluției din 1848: Gh. Nițescu și familia lui: Al. Perietzeanu-Buzău
Contribuții la cunoașterea însemnelor heraldice oficiale din timpul lui Matei Basarab: Maria Dogaru și Alexandra Negreanu
- 18 martie 1982:** *Genealogia familiei Mora:* Gheorghe Mușat
Contribuții la cunoașterea sigiliilor folosite de comitatele din Transilvania: Maria Dogaru
Sigilii personale ale unor membri ai familiei Cantacuzino: Marilena Pop
- 7 mai 1982:** *Sesiune festivă — 1971—1982*
Cuvînt de salut: Ștefan Ștefănescu
Comisia de heraldică, genealogice și sigilografie. Bilanș și perspectivă: Dan Berindei
Problema întocmirii unui corpus genealogic al familiilor române: Paul Cernovodeanu
Heraldica românească — heraldica europeană: Maria Dogaru
Considerații asupra stemei Moldovei în secolele XIV—XV: Ioan N. Mănescu
Din nou despre genealogiile fărânciști: Radu Cretzeanu
„Mihneștii” și „Mirceștii”: o legitimare dinastică oglindită în prima condică dinastică a Țării Românești: Ștefan Andreescu
O enigmă genealogică: „nepoții” Movileștilor: Ștefan S. Gorovei
Contribuție la istoria Cantacuzinilor: testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino: Constantin Rezachevici
- 27 mai 1982:** *O stemă necunoscută a familiei Mavrocordat:* Cătălina Opanschi
Suseștii din Posești. Spiță de neam: Gion Ionescu și Arhitect Marcu
- 17 iunie 1982:** *Despre familia Belu. Istorie și genealogie:* Ion Dumitrescu
Sigiliile și mentalitățile sociale: Maria Dogaru
- 14 octombrie 1982:** *Cînd a apărut „familia domnească a Basarabilor”:* Constantin Rezachevici
Stema lui Matei Basarab: Ioan N. Mănescu
Boierimea și politica balcanică a lui Matei Basarab: Ștefan Pleșia
- 27 octombrie 1982:** *Probleme controversate privind pe Matei Basarab și începuturile domniei sale:* Paul Cernovodeanu
Un pomelnic al lui Matei Basarab de la Veneția: Ștefan Andreescu
Compoziții heraldice conservate pe actele de cancelarie emise în timpul domniei lui Matei Basarab: Dan Pleșia
- 25 noiembrie 1982:** *O familie veche valahă originară din mijlocul Cîmpiei [Perietzeanu]:* Al. Perietzeanu-Buzău
O ipoteză privind originea străină a familiei Carp din Moldova: Alexandru Negri
Homericenii. Note istorice și genealogice (Concluzii): Gion Ionescu
Informări asupra desfășurării Congresului internațional de genealogie și heraldică de la Madrid: Dan Berindei și Maria Dogaru
- 16 decembrie 1982:** *Simbolul național al Poloniei:* Ștefan Kuczynski (Polonia)
Scurtă privire asupra nobilimei române din Transilvania: Dan Pleșia
- 13 ianuarie 1983:** *Considerații pe marginea stemelor Bălăcenilor:* Constantin Bălăceanu-Stolnici
Urme cantacuzinești în satele de pe valea Bisca Chiojdului: Gion Ionescu
Informații genealogice despre familia Petrescu din Rîmnicu-Sărat: Pompiliu Greceanu
- 24 februarie 1983:** *O ipoteză privind originea străină a familiei Carp din Moldova. II:* Alexandru Negri
Genealogia haiducului Ion Mereonu: Mihai Bălăianu (prezentată de Gion Ionescu)
Cele două variante ale stemei orașului Cîmpia Turzii: Andrei-Mihai Szekely
„Crucea românească” în nomenclatura phuleristică internațională: Constantin Ștefănescu
- 24 martie 1983:** *Exigențe în cercetările genealogice și heraldice:* Dan Berindei
Viața și activitatea lui Ferdinand Bartsch: Al. Perietzeanu-Buzău
Genealogia și stema familiei Barsch: Ioan N. Mănescu
Pe marginea unor contribuții ale lui Ferdinand Bartsch la cercetările genealogice și heraldice românești: Maria Dogaru
- 14 aprilie 1983:** *Neamul Bălăcenilor: o confuzie genealogică:* Dan Pleșia
Sigiliul Starcăi Leordeanu: Maria Dogaru și Filofteia Rîniș
- Portretul jupanului Preda de la Muntele Athos:* Radu Cretzeanu
Pe urmele unei scrisori a lui Mihail Sadoveanu: Ion Kogălniceanu
- 19 mai 1983:** *Elemente de heraldică românească în heraldica rusă:* Ioan N. Mănescu
Sigilii personale și de dregători din arhivele judefului Teleorman (1830—1840): Maria Georgescu

- 2 iunie 1983: *Reprezentări heraldice conservate pe acte de cancelarie din Moldova (secolul XVIII)*: Maria Dogaru
Familia de revoluționari pașoptiști din București și Giurgiu a stolnicului Petrachê Pereș: Al. Perietzeanu-Buzău
O familie de boieri și mazili valahi de pe lângă ambele maluri ale Oltului: Al. Perietzeanu-Buzău
Sigilii sătești din zona Vascăului: Gh. Mudura
- 1 iulie 1983: *Firul genealogic al familiei Poliță din Bătrina*: Gion Ionescu
Blazonul lui David Urs de Marginea: Maria Dogaru
Expuneri și propuneri privind activitatea Comisiei: Dan Pleșia
- 18 noiembrie 1983: *Familia Varlam originară din Oltenia (Caracal)*: Al. Perietzeanu-Buzău
Reprezentări heraldice pe documente de cancelarie din Moldova (sec. XVII—XVIII): Elena Cosma
Informare despre adunarea generală a Confederației internaționale de genealogie și heraldică de la Montmorency (20 sept. 1983): Dan Berindei
Sesiunea de la Stuttgart a Comisiei internaționale de sigilografie: Maria Dogaru
- 15 decembrie 1983: *Contribuții privind originea și primele generații ale boierilor Greceni din Moldova din secolele XVIII—XIX, pe baza unui triptic al familiei descoperit la Galați*: Pompiliu Greeceanu
Cea mai veche pecete de dregător român: Constantin Rezachevici
- 18 ianuarie 1984: *Evoluția stemei familiei Greeceanu din Ilfov de-a lungul secolului al XIX-lea*: Ioan N. Mănescu
Măndilă, fost mare clucer: note biografice: Gion Ionescu
- 29 februarie 1984: *O simplă ipoteză dar poate și o explicație în problema cnezatelor*: Dan Pleșia
Contribuții privind sigiliile vecinătăților din Brașov: Monica Cincu
- 5 aprilie 1984: *Steme și raporturi politice: Moldova în secolul XIV*: Ștefan S. Gorovei
Critica istorică și „cripto-heraldică”: Andrei Pippidi
Dimitrie Cantemir heraldist: Ștefan Andreescu
- 8 mai 1984: *Stema familiei boierilor Florescu (Caliarh)*: Ioan N. Mănescu
Note la o genealogie a familiei Conachi: Paul Păitânea
- 21 iunie 1984: *Macoveii din Starchiojd*: Gion Ionescu
Devizele în heraldica românească: Maria Dogaru
- 1 iulie 1984: *Considerații privind activitatea Comisiei și legăturile ei cu Confederația internațională de genealogie și heraldică*: Dan Berindei
Mobilitate și tradiționalism: evoluția clasei boierești din Principate în secolul al XVIII-lea: Paul Cernovodeanu
Sigilii de corporații în Moldova și Țara Românească: Maria Dogaru
- 7 decembrie 1984: *Alianțe dinastice în Țara Românească (sec. XIV—XVI)*: Ștefan Andreescu
Diplome de acordare a sigiliului public și autentice în comitatele Cluj și Turda: Maria Dogaru
- 13 martie 1985: *Simbolul Oswald în fauna heraldică est-europeană*: Ioan N. Mănescu
Legături genealogice românești ale domnilor fanarioși din Moldova și Țara Românească (1711—1821): Dan Berindei
- 10 mai 1985: *Familia Bolintineanu*: Radu Costinescu
Jupin Iane Cupeșu din Buzău. Date genealogice: Gion Ionescu
- 23 mai 1985: *Doctorul Dimitrie Notara și familia sa*: Constantin Bălăceanu-Stolnici
O mistificare genealogică a contelui d'Antraigues: pretinsa „domnișă” Alexandrina, „fiica” lui Grigore III Ghica (1778—1779): Paul Cernovodeanu
Stema Brașovului într-un blazon nobiliar din secolul trecut: Ioan N. Mănescu
- 24 septembrie 1985: *Informare asupra celui de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice*: Dan Berindei
Sigilii sătești din județul Buzău: Maria Georgescu
Sigiliile localităților din Țara Birsei: Monica Cincu
Izvoarele genealogice și sigilografice în slujba depistării falsurilor documentare: Filofteia Rînzis
- 8 noiembrie 1985: *Despre familiile unor neguțători veniți de la sudul Dunării și așezați în Țările române la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX*: Al. Perietzeanu-Buzău
Puncte de vedere asupra începuturilor familiei Basarab: Radu Ștefan Ciobașu
Contribuții la cunoașterea stemei familiei Năsturel-Herescu: Maria Dogaru
- 29 noiembrie 1985: *Temeliile străvechi ale Țării Românești*: Dan Pleșia
Despre diploma de înobilare a iobagului Ștefan Stoica din Veneția de Jos, districtului Făgărașului: Gion Ionescu

- 20 decembrie 1985 : *Familia Budișteanu în lumina notelor generalului Alexandru Budișteanu* : Radu Costinescu
Familia Greceanu-Vlașca. Spița de neam a boierilor Greceni : Pompiliu Greceanu
Diplome de înobilare a lui Gheorghe Hurmuzaki : Maria Dogaru
- 16 ianuarie 1986 : *Arborele genealogic al neamului de căcași Pistrițu din Bistrețu-Dolj* : Mihail Chiriță
Stema modernă a Cantacuzineștilor : Ioan N. Mănescu
- 15 aprilie 1986 : *În jurul „regelui Vlahiei”* : Ioan N. Mănescu
Din genealogia Begneștilor : Nicolae Begnescu, tribunul : Gion Ionescu
Stema Cantacuzinilor : Ioan N. Mănescu
- 9 mai 1986 : *Stema familiei Mocioni* : Maria Dogaru
Contribuții la cunoașterea stemei de pe turnul clopotniței mănăstirii Hodoș-Bodrog : Dimitrie Stoi
Zoică Bălăceanu și locul ei în genealogia Bălăcenilor : Constantin Bălăceanu-Stolnici
- 28 mai 1986 : *Arhondologia Moldovei din 1857—1858 a caimacamului Nicolae Vogoridi* : Al. Perietzeanu-Buzău
- 25 iunie 1986 : *Legăturile de familie ale lui Esclas* : Radu Ștefan Ciobanu
Familia Popescu-Greaca. Schiță genealogică : Ileana Neagu-Căzan
Familia Stoica, nobili din Veneția de Jos (Făgăraș) : Gion Ionescu
- 23 iulie 1986 : *50 de ani de la moartea lui Gheorghe Ghibănescu* : Ion Kogălniceanu
- 10 octombrie 1986 : *Pavilioane românești de marină* : Nicolae Koslinski
Cel de-al XVII-lea Congres Internațional de Genealogie și Heraldică de la Lisabona : Dan Berindei
- 7 noiembrie 1986 : *Sfârșitul unei legende heraldice din secolul al XVI-lea : cea a „stemei cu capete de negri”* : Constantin Rezachevici
- 12 decembrie 1986 : *Statutul boierimei și evoluția sa de la reforma lui Constantin Mavrocordat și pînă la desființarea rangurilor și privilegiilor în 1858* : Dan Pleșia
Sigilii sătești din Transilvania cu legenda în limba română (secolul XIX) : Maria Dogaru
- 13 ianuarie 1987 : *Familia Samurcaș din Moldova și înrudirile ei* : Vlad Zirra
Genealogia Cantacuzinilor : un manuscris inedit : Mihai Rădulescu
- 5 mai 1987 : *O „partidă” de familie munteană în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774* : Dan Berindei
Cercetări noi privind scuturile din armoariul Wijnbergen : Ioan N. Mănescu
O mărturie insignologică de la Marea Unire din 1918 : Maria Dogaru
- 2 iunie 1987 : *Patru familii străine împămîntenite [Gramont, Blaremborg, Salmen și Grant]* : Al. Perietzeanu-Buzău
Ștefan Boiu, un participant la mișcările din Brăila din 1841—1843 : Ileana Neagu-Căzan
Două steaguri prezente la Marea Unire : Augustin Mureșan
Al 4-lea simpozion național de numismatică de la Botoșani : Maria Dogaru
- 23 iunie 1987 : *Două armoarii ale familiei du Mont* : Constantin Bălăceanu-Stolnici
Sigilii de doamne și domnițe : Filofteia Rînzis
- 10 iulie 1987 : *Istoria Țării Românești din secolul XVI în genealogie* : Dan Pleșia
Un armorial francez de la 1673 la Biblioteca Academiei R. S. România : Ileana Neagu-Căzan
Noi date genealogice asupra spătarului Nicolae Milescu : Radu Ștefan Ciobanu
- 3 august 1987 : *Clasa boierească din orașul București în 1810—1811* : Paul Cernovodeanu și Irina Gavrilă
Stema Cantacuzinilor. Noi precizări : Ioan N. Mănescu
Asupra unui manuscris cantacuzinesc : Mihai Rădulescu
- 26 august 1987 : *Probleme ale genealogiei tratate în „Le Nouvel Observateur”* : Al. Perietzeanu-Buzău
Sigilii ale pașoptiștilor : Maria Dogaru
- 27 octombrie 1987 : *Din nou despre cnezatele oltene. Pentru completarea spiței basarabești* : Dan Pleșia
Boieri de țară din județul Olt, coborîtori prin femei din Basarabi : Pompiliu Greceanu
Stema familiei Filipescu : Gion Ionescu
- 24 noiembrie 1987 : *Considerații asupra unei legende heraldice privitoare la stema Bălăcenilor* : Constantin Bălăceanu-Stolnici
Informații privind unele însemne de la monumentele din Țara Românească (sec. XVIII—XIX) : Constantin Bălan
- 15 ianuarie 1988 : *Demers tipologic privind aristocrația europeană* : Iolanda Țighilui
Originile simbolice ale blazonului în lucrări mai vechi și mai noi : Ileana Neagu-Căzan

- 12 februarie 1988 : *Ceva în plus despre genealogie* : Al. Perietzeanu Buzău
Un revoluționar moldovean din veacul trecut și un destin politic contradictoriu. Th. Rășcanu :
 Mihai Rădulescu
Reprezentări alegorice în frontispiciul documentelor : Maria Dogaru
- 11 martie 1988 : *Bazele genetice ale genealogiilor istorice* : Constantin Bălăceanu-Stolnici
Nobilități români din familia Dracula în Transilvania : Paul Binder
- 6 aprilie 1988 : *Cîteva informații despre descendenții lui Dracula din Europa* : Radu Ștefan Ciobanu
Familia transilvană Prodan : Dan Pleșia
Oare sînt sau nu valah? : Reflecții genealogice Al. Prietzeanu-Buzău
Urmașii lui Constantin Brâncoveanu. Privire generală : Dan Berindei
- 6 mai 1988 : *Acvila României. Origine și devenire a simbolului heraldic unitar al statului român modern* : Ioan N. Mănescu
Ascendența lui Nicolae Iorga : Ștefan Gorovei și Mihai Rădulescu
O posibilă stemă imperială — acvila tricefală — și justificarea ei istorico-ideologică la umanistul german Theodorus Bibliander : Ileana Neagu-Căzan
Întregiri și îndreptări la genealogia Brâncovenilor : Dan Berindei
- 1 iunie 1988 : *Sigiliile oficiale utilizate în timpul revoluției din 1848 în Transilvania* : Maria Dogaru
Familia Botha de Cernești (Maramureș) : Radu Costinescu
Armăriile lui Constantin Brâncoveanu și ale scoborîtorilor săi : Ioan N. Mănescu
- 27 iulie 1988 : *Sigiliile de cancelarie ale lui Constantin Brâncoveanu* : Maria Dogaru
Considerații asupra importanței din punct de genealogic a lucrării „Arhondologia Moldovei” de paharnicul Constantin Sion : Al. Perietzeanu-Buzău
Prezentarea lucrării „Blasones militares” (Madrid, 1937) : Ileana Neagu-Căzan
- 5 octombrie 1988 : *Despre Dobromir banul* : Dan Pleșia
Memoriile principelui Ioan Kemeny și cîteva cuvinte despre familia Kemeny din Transilvania : Ștefan Fay
Medalii spaniole de istorie navală cu elemente heraldice : Nicolae Koslinski
- 29 noiembrie 1988 : *O vizită la Society of genealogists din Londra* : Paul Cernovodeanu
Genealogia familiei Buzdugan : Ioan A. Guțulescu
Trei diplome de înobilare din Bihor acordate unor români : Ileana Neagu-Căzan

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

AL. ZUB, *Istorie și istorici în România interbelică*, Edit. Junimea, Iași, 1989, 412 p.

Cercetările lui Al. Zub în domeniul istoriografiei românești inscriu o „serie” amplă și reprezentativă. Ele reunesc lucrări monografice și studii de sinteză, elaborări minuțioase vizând activitatea unor istorici de frunte ai țării (M. Kogălniceanu, Vasile Pârvan), analiza unor curente și școli istorice, priviri generale asupra unor aspecte ale vieții culturale și istoriografice, îndrumarea unor culegeri de studii, o masă enormă de recenzii și note asupra producției istoriografice românești și străine.

Recent Al. Zub a publicat în editura ieșeană o nouă lucrare : *Istorie și istorici în România interbelică*. Este o carte complexă, de factură eseistică, îmbrățișând realitatea românească sub unghiuri multiple, cu proiecții intense asupra fenomenului cultural și, cum este de înțeles, în primul rând asupra scrisului istoric. Autorul a tins să refacă imaginea unei epoci, a semnificațiilor sale, să creioneze caracteristicile fenomenului cultural și să însereze în acest cadru scrisul istoric.

Spre a face inteligibil sensul demersului său, Al. Zub punctează și de această dată câteva repere unghiulare : scrisul istoric se află într-o strinsă relație dialectică cu istoria trăită de cerce-tători și transmite pulsuniunile acesteia : mai mult, este în felul său generator de istorie, nu numai reflex pasiv al ei ; de asemenea, scrisul istoric este o componentă însemnată a unei culturi, un factor activ și viu al acesteia chiar dacă poziția pe care o ocupă în viața spirituală a societății nu rămâne întotdeauna aceeași ; subiectivitatea este intrinsecă actului cunoașterii istorice, fără ca aceasta să împiedice, în perspectiva duratelor lungi, progresul înaintării în sfera adevărului obiectiv ; înnoirile tematice și de metodă nu pot elimina încărcătura emoțională a scrisului istoric pentru că opera de cunoaștere și autocunoaștere a oamenilor și colectivităților căreia i se dedică istoriografia naște în mod necesar ecouri de ordin sufletesc ale subiectului cunoscător, atitudini și reacții ce țin de structura sa intelectuală și morală, de idealurile sale. Orice iradiere afectivă trebuie să graviteze însă în jurul nucleului indestructibil al adevărului, ca o scinteiare de particule din plasma corpului generator. A coborî spre sine este o îndatorire a istoriei și numai cine privește fără șovăire în adâncuri soarbe cu adevărat elemente de tărie și de încredere în sine.

Si în lucrarea de față simțim maniera specifică lui Al. Zub de a se apropia de temele tratate : o eleganță erudită, ceremonioasă aș spune, le învăluie și le acompaniază. În tratarea istoricului ieșean ele capătă fluiditate, ni se înfățișează în linii și contururi arcuite, purtind cu sine semnele unor lecturi intense care extind cîmpul vizual de judecată și de înțelegere al lor.

Considerațiile lui Zub asupra României dintre cele două războaie, a împlinirilor și elanurilor ei, a tensiunilor și problemelor ei, se încheagă într-un tablou de mare expresivitate, într-o reușită de ordin cultural și istoriografic.

În ce privește universul vieții culturale, al curentelor și ideilor care o traversează, aici demersul are, după cum mărturisește însuși autorul, caracter de sondaj. Comentariul său contribuie la punerea în valoare a ideii că un punct focalizator al dezbaterilor și al structurării eforturilor culturale era însăși nevoia de limpezire, de definire a identității, de cristalizare spirituală a acesteia. Și nu atât discuția doctrinară exteriorizează această nevoie, cât afirmarea ca atare în durată culturii, năzuința de a proba prin fapta acesteia o conștiință superioară asupra manifestării potențe or creatoare românești. Chestiunea mai păstrează încă semnele complexelor unei culturi care căuta să se smulgă din condiția ei, să se înscrie în orizontul marilor performanțe. Și trebuie spus că perioada interbelică a făcut mult pentru a asigura smulgerea. Este de altfel o temă intens frământată în spațiul sud-estic european ; filosofi iugoslavi o puneau în termeni similari și în forme poate mai apăsate pentru țara vecină.

Pentru cititorul dornic de analiză sistematică și de disocieri, lectura cărții i-ar sugera, poate, nevoia de a se fi făcut distincția între conștiința identității naționale (specifică momentului 1848), specificul național (temă cultivată intens mai ales între cele două războaie mondiale) și specificul evolutiv al societății (chestiune strîns articulată cu tipologia și caracteristicile civilizației române).

Al. Zub încearcă pătrunderi revelatoare în sferele vieții culturale dintre cele două războaie ; sociologia și filosofia socială sînt mai ales aduse în discuție de autor fiind apropiate de sfera preocupărilor istorice : am fi dorit, parcă, să auzim părerea sa și asupra gândirii și preocupărilor economice, domeniu efervescent al perioadei, înregistrînd prin metode, sfera de cuprindere și amploarea investigațiilor un adevărat salt față de perioada premergătoare primului război, și

legat nemijlocit, prin cercetările de istoria economică, de activitatea istoriografică. În plus, datorită acuității sale față de fenomenele curente, a introdus în mișcarea de idei a timpului tematica de istorie economică și socială contemporană.

Revărsarea de gând și de cunoaștere a lui Al. Zub se îndreaptă, cum ne putem aștepta, tot către istorie. Mai deține ea locul privilegiat pe care l-a deținut altădată în cultura română; știe să răspundă, la nivelul epocii, solicitărilor cărora era chemată să le răspundă; înmănușează personalități care pot să-i dea forță de afirmare și strălucire; reușește să se exteriorizeze în opere reprezentative de durată; știe să-și păstreze prestanța și calmul necesar în vălmășagul frământărilor imediate; poate să-și reveleze vocația nobilă, umanistă, de a crea o punte de înțelegere între popoare, de a întreține un dialog fertil, creator cu alte istoriografii; beneficiază de un climat spiritual stimulat; sunt dispuși exponenții ei să conlucreze și să colaboreze în spirit constructiv; sunt suficient de sensibili și de deschiși la concertarea unei mișcări apte să potențeze comunitatea de eforturi și de preocupări; în sfârșit, are ea un registru problematic de preocupări suficient de larg și e aptă să inoveze profund și autentic în comuniune cu știința istoriografică a epocii?

Sunt numai câteva teme de meditație care infuzează substanța demersului lui Al. Zub alcătuiesc fundalul pe care se desfășoară filigranul expunerii sale, atentă, stăruitoare la amănunt, bogată în sugestii, saturată de erudiție, dar fără să-și piardă din fluiditate. Parafrază un literat, am spune că expunerea lui Al. Zub înaintează pe un pod de trimeri, ordonate însă într-o dantelărie elegantă. Este drept, sub incidența erudiției incursiunile în obiect încep uneori prea de departe, producând uneori perturbări într-o materie în genere bine organizată.

Fenomenul istoriografic românesc dintre cele două războaie îi oferă numeroase probe de vitalitate, de forță și capacitate de afirmare. Istoriografia nu mai ocupă avanscena vieții culturale, dar e un corp activ al ei. Nicolae Iorga înseamnă singur mai mult decât o instituție; activitatea sa e fenomenală ca întindere și intensitate. De fapt ea pulverizează orice măsură bazată pe criterii obișnuite de apreciere. În arheologie autoritatea necontestată și mintea cea mai pătrunzătoare e fremătătorul întru neliniști metafizice și fragilul Vasile Pârvan. După ei vine falanga unor istorici tineri, dotați cu o temeinică pregătire profesională, dornici de a se impune. P. P. Panaitescu lasă, probabil, cea mai solidă operă în variate domenii ale istoriografiei — de la slavistică și editarea marilor noștri umaniști la istoria socială și amplele monografii dedicate epocii unor domnitori. George Brătianu este însă cel mai dotat, cu un vast orizont de istorie universală și cu remarcabile aptitudini spre reflexia de ordin general (se distinge în special studiul *Criza ideii de progres* publicat în revista „Minerva”, 1928), dar absorbit, din păcate, prea mult de problemele politice și mort mult prea de timpuriu spre a da întreaga măsură a personalității sale ca istoric. C.C. Giurescu ambiționează spre o sinteză a românilor și pune în slujba acestei opere o tenacitate și o disciplină riguroasă a muncii, evitând adâncirile problematice și dînd de fapt, la adăpostul așa-zisei „școli noi”, o cercetare corectă de factură pozitivă, utilă pentru sistematizarea informației folosite. În provincie, învățații de la Cluj — Lapedatu, Lupaș, Silviu Dragomir și Ioan Ursu —, apoi Ilie Minea de la Iași sau bucovineanul I. Nistor aduc contribuții însemnate vizînd în primul rînd trecutul pămînturilor românești reîntegrate în statul național unitar, dar urmîrînd și alte teme de istorie, cu precădere din epoca feudală. Păreră mea este că istoricii de vază dintre cele două războaie mondiale au ajuns pe scara unor ierarhii oficiale prea înalte (unii au ținut mult să ajungă) și aceasta le-a fost oarecum o fatalitate. Dintre toți, cea mai înaltă valoare de simbol, ca pămîtire a unei culturi strivită sub dezlănțuirea instinctuală a fascismului, o are, desigur, moartea lui Iorga.

În lumina informațiilor atât de abundenta la care face apel, încercăm un oarecare regret că Al. Zub nu trasează mai energic conturul unor aprecieri; o discreție, o sfială îl oprește parcă să se angajeze într-o dezbatere ai cărei termeni îi cunoaște atât de bine: a cu reușit cu adevărat programele enunțate de Nicolae Iorga privind *istoriologia sau sinteza sa cu privire la istoria umanității* (respectiv *Materiale pentru o istoriologie umană* și *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*); este „istoria prin cei mici” o preocupare efectivă de restituire a rolului maselor în istorie sau trădează în primul rînd interesul pentru pitoresc, pentru amănuntul individualizator; este admisibilă, sub aspect etic și cultural, maniera polemică „școlii noi”, în speță a lui C.C. Giurescu, cu marele Nicolae Iorga; se află reflexia teoretică din istoriografia română la înălțimea realizărilor cercetărilor concrete din epocă? Cît despre sintagma „școala nouă” în cîmpul istoriografiei noastre, personal sînt tentat să cred că a jucat un rol mai curînd negativ, fiind invocată chiar și de Iorga, dar mai ales de unii dintre istoricii perioadei interbelice să le deschidă drumul pentru propria afirmare decât să inoveze cu adevărat domeniul. Sub aspect etic nu putem încuviința nici măcar stăruința lui Iorga de a întocmi el, și nu A. D. Xenopol, *Istoria poporului românesc* (1905) pentru colecția lui Karl Lamprecht, nemaivorbind de pornirea tăioasă și intolerantă a lui C.C. Giurescu împotriva lacunelor sau inadvertențelor dintr-o sinteză a lui Iorga,

pornire pe care nu putem să nu o asociem cu planul de a scrie el însuși (C. C. Giurescu) o istorie a poporului român.

Pornind de la studiile istoriografice actuale, în primul rând a celor întreprinse de Al. Zub, se naște nevoia de a defini mai circumstanțiat fizionomia efectivă a „școlii noi”, de a se urmări până la ce punct se poate articula cu activitatea inaugurată de revista „Annales” în Franța, după cum se cer puse în raporturi ceva mai exacte intuițiile fecunde și fulgerările de gând ale lui Iorga cu unele direcții rezonante de preocupări istoriografice actuale (istoria mentalităților, imaginea celuilalt, istoria „duratelor lungi” și permanențele istorice etc. etc.). Ca model poate fi luat ceea ce a făcut Zub însuși pentru descifrarea raportului „serie istorică” (la Xenopol) și, „istorie serială”.

Fenomenul istoriografic românesc nu-și poate dezvălui din plin dimensiunea și caracteristicile dacă nu e raportat la mișcarea istoriografică mondială, nu se urmăresc liniile sale de contact cu acestea, mai mult, dacă nu luăm seama la felul în care istoria țării, ca realitate, și preocupările noastre istoriografice se reflectă în istoriografia altor țări. Al. Zub a făcut mult pentru a înfățișa toate aceste aspecte; și cartea de față, ca și alte scrieri ale sale, conțin nenumărate considerații și mențiuni care pun cititorul în legătură cu direcțiile de preocupări ale istoriografiei de peste hotare, cu „dialogul” scrisului nostru cu cel european, cu temele istoriei noastre care au atras atenția istoricilor străini. Al. Zub amintește cu drept cuvânt o serie de istorici străini — francezi, englezi, americani, germani etc. — care și-au făcut din istoria românească un obiect de preocupări. Lista e cuprinzătoare și întotdeauna susceptibilă de a fi completată. Două nume îmi pare că trebuie neapărat îndreptățite, alături de cele amintite de autor, prin substanțialitate și amplexarea demersului lor : Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à libération des terres (1829—1864)*, Paris, 1937, și David Mitrany, *The land and the peasant in Rumania*, London, 1930.

Considerată în cadrul impus de autor, în ceea ce și-a propus și a urmărit să înfățișeze, *Istorie și istorici în România interbelică* este o carte interesantă, informată până la erudiție, bogată în sugestii și în idei, este atașată valorilor istoriografiei noastre mergând uneori până la indulgență (blândă, larg înțelegătoare). O carte frumoasă, de aleasă ținută stilistică, satisfăcând deopotrivă interesul specialistului, ca și al cititorului dornic să facă cunoștință cu profilul unei epoci și cu preocupările ei culturale, mai ales în segmentul istoriografic al acesteia.

Pentru realitatea noastră istorică dintre cele două războaie mondiale este greu de găsit o sintagmă care să-i rezume profilul și să-i exprime esența. Este deopotrivă beneficiara unor mari împliniri, dar, străbătută de puternice tensiuni; deschisă inovării, dar confruntată cu probleme dificile; dătătoare de mari speranțe, dar generând și destule deziluzii; problemă mari potențialități creatoare, dar fructificându-le numai parțial; o epocă în care fenomenul politic a fost, după părerea noastră, sub nivelul marilor chemări ale timpului, deși n-au lipsit figuri politice proeminente. Forța de atracție pentru cunoașterea și înțelegerea acestei epoci este enormă. Judecând după unele apariții editoriale recente, acestui interes i-au răspuns reușite certe. Printre ele se înscrie și *Istorie și istorici în România interbelică*.

Damian Hurezeanu

VICTOR KERNBACH, *Dicționar de mitologie generală*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, 666 p.

Tomul de față reprezintă ediția a doua, mult îmbogățită, a dicționarului mitologic apărut în 1983. În *Argument* autorul precizează că va trata peste 2 600 de articole, acoperind o arie extrem de largă din domeniul propriu-zis al mitologiei (zeități, mituri, ritualuri etc.), însă oferind totodată și suficiente referințe din cîmpul cercetării științifice (concepte, definiții, personalități ș.a.). Alături de marile religii din istorie, sint prezentate și curentele și noțiunile teologice actuale, cu motivarea existenței — în sistemele spirituale — a unor moșteniri, interferențe ori afinități. În nu puține cazuri se intră în detalii, se etimologizează chiar unii termeni, încît lectorul dobindeste certitudinea că are înaintea sa un autentic studiu.

Avînd în vedere posibilitatea unei noi reeditări, să ne fie îngăduit să facem mai multe remarci, să aducem unele precizări care nu micșorează întru nimic valoarea excepțională a volumului ce-l recenzăm (vom respecta ordinea din prezentul lexicon).

Dionisie Exigul din veacul VI n-a fost călugăr „roman” (p. 95), ci „scit” (recte : *stră-român*), cum consemnează și *Patrologia Latina*, 70, 1137.

Crăciun nu provine din lat. *creatio* sau *calatio* (p. 118); după ultimele cercetări este cuvînt autohton, dac (cf. Gh. Mușu, *Din istoria formelor de cultură arhaică*, București 1973, p. 55—56).

Constantin cel Mare nu fusese împărat bizantin (p. 120), ci roman; apelativul „bizantin” poate fi aplicat corect oirmuitoarelor Imperiului roman de Răsărit începînd doar cu sec. VII. În

plus, aserțiunea că împăratul însuși nu s-a convertit vreodată la creștinism (p. 122) este neînțeleasă. Realmente, Constantin a fost botezat în mai 337, cu câteva zile înaintea decesului, de către episcopul semiarian Eusebiu de Nicomidia (v. I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. I, ed. 3, București 1987, p. 153 și 156).

A se confrunta, apoi, etimonul nesigur privind pe Dionysos (p. 143) cu cel lansat de Gh. Mușu (în *Zei, eroi, personaje*, București, 1971; pot fi consultate cu folos lucrările aceluiași: *Lumini din depărtări și Din mitologia tracilor*, București, 1981 și, respectiv, 1982).

La p. 202 se afirmă că Gebeleizis (zeitate geto-dacică) după unii „ar trebui citit *Zebeleizis*, după alții, *Nebeleizis*”. De fapt, teonimul Gebeleizis a evoluat de la indo-europeanul *g'heib* = lumină, fulgerătură (iar *-zis* = zeu); avem de-a face așadar cu un zeu al luminii, al fulgerării.

Homer, etimologic, nu derivă de la *homeros* cu înțelesul de „ostatic” (p. 228), ci de *lahomeros* cu semnificația de „orb”, însuși autorul specificând împrejurarea că marele poet era nevăzător.

Relevăm, în continuare, că milenarismul (p. 341—342) n-are teme scripturale. Se redau citate din Apocalipsă XX, 4—8 privitoare la așa-zisa „mie de ani”; ultima ediție a Bibliei românești (București, 1989) oferă o traducere fidelă originalului: „mii de ani”.

În legătură cu reorganizarea monahismului (p. 404), credem că s-a strecurat o greșeală de tipar: „sec. IV, sub împăratul Iustinian” (în loc de „sec. VI”).

Zeul pastoral grec Pan nu porcedea — sub raportul etimologiei — din grec. *pan* = tot, deplin (p. 451), ci din verbul *paomai* = a paște.

Dacă traducerea Pandorei este acceptabilă („Atotdătătoarea”, p. 451), etimologia propusă este oarecum forțată: *panton doron*, cînd efectiv Pandora este femininul adjectivului *pan-doros* = (ființă) care dă tot felul de daruri.

Periodizarea patristicii: „sec. II—IX” (p. 461) se apropie de realitate. E vorba de perioada clasică a patrologiei ce se întinde în Răsărit pînă la mijlocul sec. VIII (cînd trece la veșnicie Ioan Damaschinul, iar în Apus pînă la 636, data morții lui Isidor de Sevilla (I. G. Coman, *Patrologie*, I, București, 1984, p. 31).

Dihania fabuloasă din mitologia elenă pe nume *Typhon* n-are „etimologia incertă” *ty-phein* = a fumea, a orbi pe cineva (p. 604). Indiscutabil, *Typhon* înseamnă taifun, „geniul monstruos și nefast al uraganului pustiitor” — cum notează ceva mai jos chiar V. Kernbach.

Referitor la divinitatea principală a dacilor *Zamolxis*, se opinează că „polemicile etimologice în jurul rădăcinii numelui (*zalmos* sau *zamol*) sînt în afara problemei” (p. 644), ceea ce este exagerat. Neîndoios, *Zamolxis* (*-xis* grec e pentru *-zis* tragic) semnifică „Zeul pămîntului” care mai tirziu se va încerca și cu atribute mai „înalte”, cerești, prin sincretism.

Cum just apreciază postfațătorul, prof. univ. Gh. Vlăduțescu, actualul dicționar informează însă și educă, este o lucrare de „erudiție dar și de filosofie a culturii” ce se adresează tuturor, specialiști sau simpli cititori, dornici de a cunoaște mai bine unele taine sau mistere despre care, între alții, savantul A. Einstein avea convingerea că fără de ele nu putem viețui.

Vasile Muntean

S. N. EISENSTADT, A. SACHAR, *Society, Culture and Urbanization*, Sage Publications, Newbury Park-Beverly Hills, 1987, 392 p.

Lucrarea cunoscutului sociolog S. N. Eisenstadt — profesor de sociologie la Universitatea din Ierusalim — scrisă în colaborare cu A. Schar — profesor de geografie la Universitatea Evreiască din același oraș — își orientează demersul dinspre sociologie spre istorie. Ea se situează în continuarea unei rodnice tradiții de analiză, din perspectivă sociologică a genezei, dinamicii și specificității fenomenului urban, tradiție inaugurată de „Die Stadt” a lui Max Weber și marcată, printre altele, de studiile devenite clasice ale lui Louis Wirth (*Urbanism as a way of life* — „American Journal of Sociology”, 44, 3—24, 1938), Gideon Sjoberg (*The Preindustrial City*, sau Lewis Mumford (*The City in History*, 1961). Pe acest teren, de la bun început a apărut un punct de confluență, extrem de util pentru ambele părți, între sociologie și istorie. N-ar fi de cînt să reamintim dubla calitate de sociolog și istoric a lui Max Weber sau ponderea importantă pe care viziunea sociologică o are în studiile mai multor istorici din ultimele decenii (Ph. Wolff, J. Lestocquoy, F. Vercauteren, J. Heers, Y. Barel, L. Martinez, J. De Vries) asupra orașelor medievale și moderne. Pe de altă parte, necesitatea care i-a adus pe sociologi în cîmpul istoriei a dus la vehicularea unui arsenal conceptual specific și a unor noi exigențe, perfect integrabile în reconstituirea de istorie urbană.

Society, Culture and Urbanization se structurează astfel: cap. 1 — prezintă etapele construirii teoriei sociologice a orașului; cap. 2, 12, 13 — expun modelul teoretic propus de autori pentru investigarea istorico-sociologică a orașului; cap. 3—11 — cuprind o serie de studii de caz.

În primul capitol se trec, deci, în revistă principalele teorii și modele referitoare la geneza, dinamica și rolul istoric al fenomenului urban. Elaborarea acestor teorii și modele, deseori polemice, la care și-au dat concursul istorici, sociologi, geografi și urbanști, a dus la treptata conturare a unei problematice de bază, din care autorii au reținut: problema relației dintre geneza urbană și originile civilizației; problema valabilității constructului dihotomic ideal rural-urban; problema rolului autonomiei urbane; problema structurii spațiale a orașului ca reflectare a vieții comunității urbane; problema sistemelor și ierarhiilor urbane.

Se acordă un spațiu larg analizei implicării sociologiei postbelice în studiul sociologic și istorico-sociologic al orașului — rolul școlii structuralist-funcționaliste și discutata eficacitate a analizei promovate de ea, reacția antifuncționalistă de la începutul anilor 60 și importanța ei pentru nuanțarea viziunii asupra genezei și funcționării instituțiilor urbane, noile direcții de cercetare deschise de sociologul marxist englez M. Castells (*The Urban Question: A Marxist Approach*, London, 1977; *City, Class and Power*, London, 1978) sau de neoweberienii Eliott și McCrone (*The City: Patterns of Domination and Conflict*, London, 1982).

Modelul propus în capitolele 2, 12 și 13 (poate cea mai interesantă parte a lucrării) este o expresie sintetică a unor rezultate obținute după decenii de dezbateri și de perfecționare metodologică și pornește de la conceperea orașului ca un sistem de mare complexitate, alcătuit din subsisteme cu un grad de individualizare ce le face analizabile fără a le izola de contextul în care sînt organice integrate. Aceste subsisteme (economic, tehnologic, social, instituțional, al organizării spațiale, al modului de viață, etc.) există în mod necesar și trebuie deci analizate în cazul tuturor comunităților urbane. Astfel se deschide calea studiului comparativ al fenomenului urban, avînd ca rezultat elaborarea de tipologii urbane suprapuse unor arealuri de civilizație. Studiul comparativ trebuie, deci, să evidențieze varietatea formelor pe care le-au îmbrăcat subsistemele urbane și ponderea diferită a fiecărui subsistem în economia ansamblului de la un tip de oraș la altul. Acest lucru este realizabil trecînd fiecare subsistem urban printr-o „grilă” de analiză sociologică, în virtutea ideii că toate subsistemele reperabile ale întregului numit „oraș” sînt reflectări ale unui anumit „pattern” social și a echilibrului dinamic în care se găsesc componentele acestuia.

Iată cîteva dintre conceptele ce alcătuiesc „grila”:

— „concentration” și „centrality” primul concept desemnează mișcarea de adîncime, spontană, neregulată, de acumulări cantitative ce vor da naștere unei noi calități — orașul. Este vorba, în primul rînd, de o *concentrare de populație într-un spațiu restrîns*, ceea ce înseamnă, totodată, o *concentrare de activități economice specializate*, o *concentrare de statute și roluri sociale*, o *concentrare de interacțiuni umane*, etc. Al doilea concept acoperă procesul de cristalizare a centrului politico-administrativ al așezării urbane sau protourbane și a centrului de ordonare simbolică și ideologică. Deseori aceste centre se află în raporturi strînse sau chiar fuzionează, ele marcînd apariția instituției statului și a celei religioase. Acestea acționează ca regularizatori ai mișcării de concentrare și a rezultatelor ei, pun ordine, dirijează un proces căruia îi anulează parțial sau total spontaneitatea originară, tînd să organizeze creșterea prin intermediul controlului și codificării. „The Centrality Process” generează elita socială care va conduce treburile însuși de a controla fenomenul de concentrare și de a dezvoltă în propriul său interes tendințele derivate din acest proces organic și dinamic, aceasta chiar în ciuda faptului că elita conducătoare a societății poate fi de proveniență extraurbană. Este tipic exemplul comunelor și republicilor urbane din vestul Europei în Evul Mediu. Într-un alt caz putem constata dirijismul practicat permanent în mediul urban de elita de esență extraurbană a întregii societăți și aceasta atunci cînd elita urbană propriu-zisă este prea slabă. În aceste condiții fenomenul de concentrare e introdus în tipare restrictive, spontaneitatea dezvoltării este redusă, iar activitățile urbane și mai ales cele economice sînt orientate în folosul elitei societății, comunitățile urbane fiind condamnate la stagnare. Este cazul orașelor bizantine, otomane, chineze etc.

— în directă legătură cu conceptele de „Concentration” și „Centrality” stau cele de „regulation” și „self-regulation”, adică de reglementare și autoreglementare a problemelor orașenești. Reglementarea, înțeleasă ca reglementare din afară, joacă un rol important în cazul orașelor cu o elită urbană slab afirmată, iar ponderea autoreglementării este scăzută. Autoreglementarea este esențială în comunitățile ce au dat naștere unei puternice elite locale.

— „urban identity”: afirmarea identității comunităților urbane în societate nu se manifestă nici în timp, nici în spațiu cu aceeași intensitate și nici prin aceleași elemente. Totodată această identitate nu se afirmă mereu vis-à-vis de aceleași realități înconjurătoare. Formele de manifestare ale identității urbane pot fi foarte diferite. Uneori orașul opune restului societății în primul rînd unul dintre subsistemele componente (cel economico-tehnic, de pildă), adăugîndu-i treptat și altele, de forță egală, sfîrșind prin a profesa ideologia ecomplexă a unui patriotism focal exclusivist, pusă în slujba independenței politice. În majoritatea cazurilor această ultimă treaptă nu este nicicînd atinsă, excepții notabile reprezentîndu le „polisul” antic și republicile

turbane ale Italiei și Germaniei în Evul Mediu. În funcție de realitatea căreia i se opune fundamental identitatea urbană, putem distinge mai multe tipuri de orașe, dintre care două sînt „polisul” antic și comuna urbană medievală. „Polisul”, unitatea organică a unui centru urban cu o zonă rurală înconjurătoare, nu-și afirmă identitatea prin dibotomia rural-urban, căci „the same population (în cadrul „polisului” — n.n.) also tended to fulfill both rural and rural functions, the difference being more apparent in the setting within which these functions were performed and less so among the different social groups” (p. 330). Identitatea „polisului” se manifestă, cum a arătat Finley, prin opunerea, de către acesta, a unei forme de organizare politico-instituțională față de sistemele politice ale regatelor și imperiilor teritoriale înconjurătoare. În schimb, comuna urbană medievală din Europa de vest își clădește și își proclamă identitatea atât față de feudalitatea militară și ecleziastică ce domină societatea, cât și față de lumea țărănească de dincolo de zidurile ei.

— „institutional creativity” este un alt criteriu de apreciere și diferențiere a comunităților urbane. Ea înfloarește în așezările orașenești care intră în conflict cu centrul de putere extraurbană ai societății sau în cele în care, tot prin conflict, se tinde spre un nou echilibru chiar între grupurile comunității urbane. Creativitatea instituțională dă măsura schimbărilor generate de conflictul social-politic. Ea măsoară, totodată, una dintre dimensiunile individualității urbane în societate. Fără a fi, după cum subliniază pe bună dreptate autorii, singurul domeniu de manifestare a orașului ca centru creator, creativitatea instituțională reprezintă o condiție necesară pentru existența și înflorirea altor genuri de creativitate.

Evaluarea valorică a comunităților urbane de către componenta extraurbană a societății, existența și modul de structurare a unor sisteme și ierarhii urbane, modul de structurare spațială a orașului etc. sînt alte criterii din componența grilei de analizare și comparare a realităților urbane.

Dacă modelul de investigare a comunităților urbane se oferă ca un instrument ordonator și eficient în minile istoricului orașului, studiile de caz pot atrage critici datorită caracterului lor de generalitate. Poate ar fi fost mai bine dacă, în locul unei peregrinări cu aer ușor dezinvolt a autorilor noștri din Asia de sud-est și Extremul Orient pînă în Rusia și Occidentul Evului Mediu am fi avut de-a face cu mai puține studii, care să dovedească însă un grad superior de aplicare a modelului. Cercetarea este relativ sumară, dar probabil că autorii, care nu sînt istorici, nici nu au avut mari pretenții. Tonul este uneori didacticist, dar informația istorică supusă analizei este, cel puțin acolo unde o putem verifica, de bună calitate, ea fiind extrasă, de pildă pentru orașul medieval occidental, în afară de lucrările unor autori citați mai sus, din cele ale lui Hector Ammann, Edith Ennen, Erich Keyser, Ferdinand Lot, Henri Pirenne, sau, pentru orașul bizantin, din studiile lui Ostrogorsky, Charanis, Gh. Brătianu sau Dietrich Claude. E firește mult mai dificil verificabilă informația utilizată pentru Indonezia, Japonia, India ș.a.

În sfîrșit, trebuie menționată bogata bibliografie istorică și sociologică cu care se încheie lucrarea.

Florin Țurcanu

ERICH DONNERT, *La Russie au Siècle des Lumières*, Editions Leipzig, Leipzig, 1986, 227 p. + il.

Literatura extrem de abundentă privind Secolul I uminilor s-a îmbogățit recent cu o nouă lucrare *, ce vizează cazul Rusiei¹. Cartea lui Erich Donnert, profesor la Universitatea din Halle (R.D.G.) și autor a numeroase lucrări privind istoria Rusiei², se dorește o amplă frescă a evoluției istorice a Rusiei de la Petru I la Ecaterina II. Ea oferă o nouă interpretare a „miracolului rus”, ceea ce s-a tradus prin afirmarea masivă a Rusiei pe scena istoriei europene și a trezit interesul oamenilor politici pentru răsăritul continentului nostru.

Secolul al XVIII-lea a operat semnificative mutații în geografia socio-economică și politică a Europei, de la europenizarea culturii și spiritului la progresul ideii de egalitate și solidaritate a popoarelor. Pentru Rusia, el a adus o luptă susținută în toate paturile sociale către înnoire, aflată însă sub semnul consolidării monarhiei absolute. Drumul către modernizare a trecut prin lupta contra dominației tătare, contra invaziilor poloneze și suedeze, pentru dezrobirea unor teritorii controlate de Poartă și Suedia și care deschideau căi vitale pentru propășirea Rusiei. Preocupări pentru căile de urmat în viitor au apărut încă în secolul al XVII-lea în lucrările sau luările de cuvînt ale conțelui Artamon Sergheevici Matveev, Simion Pološki, Silvestru Medveev și alții. Dar în condițiile reformelor petroviene, adîncite în perioada domniei Ecaterinei II, Rusia a rămas un stat feudal, în care nu a fost distrus „cadrul vechii ordini bazate pe servaj” (p. 8.).

Petru I s-a interesat de dezvoltarea comerțului, meșteșugurilor, dar aceasta a fost dictată de considerente eminamente militare și parțial economice. Regimul muncii țărănimii, ce a reprezentat în 1722 97,7 % din populația țării, nu a fost reglementat prin vreo nouă legiuire, ci dimpotrivă s-a înăspriț enorm. Prin ukazul din 1722 țăranii iobagi au devenit forță de muncă în manufacturi; alături de aceasta, erau utilizați în cadrul armatei și la construirea de orașe. 40 000 țărani au participat la edificarea noii capitale de la gurile Nevei, Sankt-Petersbourg. Într-o societate prin excelență aristocratică, de iz feudal, țăranimea s-a încadrat în mișcarea opoziționistă față de noul curs al istoriei țării din răsăritul continentului. Predecesorii lui Emilian Pugaciov au activat în Bașkiria în 1705—1711, în Astrahan 1705—1706 sau sub conducerea lui Kondrati Bulavin 1807—1708. După perioada 1725—1761, apreciată drept a „revoluțiilor de palat”, cadru absolutist de guvernare s-a consolidat sub domnia Ecaterinei II, în care regimul accentuat tortionar a provocat criza regimului muncii serbilor, iar țara a făcut noi pași pe calea deschiderii către Europa. Impunerea diplomației ruse în Europa, considerată de Engels „un ordin ieșit modern”, a generat relații cu Prusia, Austria — tratatul din 1726 —, Saxonia, Polonia, a implicat Rusia parțial în conflictul pentru succesiunea la tronul Austriei (1741—1748) și mai ales în cel de șapte ani (1756—1763), a determinat un impact violent în raporturile cu Poarta și concursul său la împărțirile Poloniei.

Donnert insistă asupra progreselor de la nivel cultural. Accelerarea cursului istoriei naționale a provocat transformări în domeniul spiritului. Noile orașe au constituit cadrul prielnic pentru germinarea și circulația noilor idei. Călătoriile lui Petru în străinătate, pe care lucrarea le redă în amănunt (1697; 1711; 1712—1713; 1716—1717), l-au pus pe țar în contact direct cu mari personalități și curente de gândire ale epocii și au pregătit revoluționarea societății ruse. Obiceiul formării unor tineri ruși în universitățile și centrele culturale europene au desăvârșit contactul cu o cultură originală, dar nu o imitare mecanică a realităților, ci o adaptare a spiritului, inițial, german, olandez și, în final, francez la specificul național. Regimul toleranței în fața specialiștilor străini a contribuit la „transformarea Rusiei într-un stat modern” (p. 39). Raporturile tensionate cu biserica ortodoxă au fost cauzate de via ostilitate a patriarhiei în fața reformelor petroviene, concepută de patriarhul Javorski sau de Teofilat Lopatinski, rectorul Academiei Ecclesiastice din Moscova, dar și de politica oficială, ce a urmărit transformarea bisericii într-un instrument subordonat autorității centrale. Regulamentul ecclesiastic din 1721, ce „a prefigurat jefismul aproape în toate detaliile sale” (p. 50), a fost expresia cea mai elocventă a doctrinei statului petrovian aplicată la nivel ideologic și care a plasat pe țar în centrul vieții spirituale. Un sistem educativ dominat de scolastică nu putea servi însă necesitățile noului edificiu politic. De aceea monarhii ruși au acordat o mare atenție sistemului de instrucție. Cele peste 30 decrete semnate de Petru sînt o dovadă peremptorie în acest sens. S-au inaugurat școli de artilerie, matematică, navigație, ingineri, militari, comerț, dar ele au fost rezervate unui învățămînt elitist. În schimb nu s-au rezolvat marile probleme legate de învățămîntul de masă, căci țarul a fost de părere că în Rusia nu se putea fonda școala primară obligatorie. Ukazul din 20 ianuarie 1714 pentru crearea școlilor de cifre „în toate guberniile drept bază a învățămîntului gratuit și obligatoriu”, pentru fii de nobili și funcționari între 10—15 ani, a eșuat în condițiile lipsei de fonduri și mai ales a unei concepții unitare privind structura organizatorică a învățămîntului. Ecaterina II a patronat numeroase proiecte privind reformarea învățămîntului concepute între alții de Denis Diderot, Ivan Ivanovici Bețkoi, Ulrich Theodor Aepinus sau Teodor Iankovic. Dar despre o dezvoltare a sistemului educației naționale s-a vorbit abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În cadrul învățămîntului superior rus, Academia de Științe din Petersburg, inaugurată solemn la 27 decembrie 1725, și Universitatea din Moscova, fondată la 12 ianuarie 1755, au jucat un rol decisiv. Foaier de dezbateri ideologice pe marginea unor curente de gândire, ele au alcătuit pepiniere ale spiritului cult. Dascăli ca Vasili Kondratievici Arșenevski, Ivan Andreevici Trețiakov, Semion Isfimovici Deznițki, Savanți ca Mihail Lomonosov, matematicienii Leonhard Euler, Iacob Hermann, Daniel Bernoulli, fizicianul Georg Bernhard Bülfinger au înnobilit prin realizările lor peisajul vieții culturale a epocii. Un rol important au avut și unele societăți științifice, ca Academia și Societatea Rusă Liberă — ce au stimulat teoretic progresul economic —, Academia Rusă (1783—1841).

Autorul se oprește și asupra călătoriilor și expedițiilor științifice, ce au lărgit masiv orizontul de cunoaștere prin investigarea peninsulei Kamciatka, Siberiei, Extremului Orient. Ele au așezat bazele contactelor cu alte popoare și civilizații, au oferit informații privind bogățiile solului și subsolului.

Într-o epocă de prefaceri revoluționare s-a născut în Rusia literatura națională, al cărei indice de seamă a fost producția editorială. De la prima carte tipărită în 1556 în Rusia, la lucrările științifice, traduceri, primul ziar rus „Vedomosti” (al cărui număr s-a tras la Moscova la 3 ianuarie 1703 în 20 exemplare), la activitatea lui Antioh Dimitrievici Cantemir, „pionierul literaturii ruse moderne” (p. 132), s-a exprimat idealul omului nou, liber de orice exploatare sau s-a

întreprins o critică virulentă, prin Novikov și Radișcev, a realităților sociale din Rusia țaristă. Interesante pagini cuprinde lucrarea cu referire la artă, ce a formulat în viziunea noul conceptii filosofice un excelent rol moralizator și transformator.

Cartea cuprinde 12 capitole, iar în anexă un tabel cronologic (p. 216), bibliografie (p. 217—220), un indice de nume proprii și geografice. Se adaugă grafice, reproducerii după stampe și tablouri, desene, hărți, toate în condiții grafice excepționale, ceea ce conferă opusului în ansamblu o valoare de operă de artă editorială. Refăcînd drumul Rusiei de la nivelul de țară închisată la cel de mare putere europeană, profesorul Donnert izbuțește o pătrunzătoare analiză de structură, punînd în lumină un capitol semnificativ de istorie universală.

N O T E

* Versiunea în limba germană a lucrării a apărut în anul 1983 sub titlul *Russland im der Zeit des Aufklärung*.

¹ Vezi pe larg A. H. Brown, S. A. Desnitzky, *Adam Smith and the Nakaz of Catherine II*, în „Oxford Slavonic Paper's”, 7, 1977, p. 42—59; V. Cronin, *Katharina die Grosse, Eine Biographie*, Düsseldorf, 1978; Dietrich Geyer, *Der Aufgeklärte Absolutismus in Russland, Benekungen zur Forschungslage*, în „Jahrbucher für Geschichte Osteuropas”, Band 30, Heft, 1982, p. 176—190; B. von Bilbassoff, *Katharina II, Kaiserin von Russland im Urtheile der Weltliteratur*, 2 vol., Leipzig, 1983; Marc Raeff, *Understanding Imperial Russia*, Columbia, 1984; Nicholas V. Riasanowsky, *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, Oxford, 1985; Robert K. Massie, *Pierre le Grand*, Paris, 1986; James F. Brennan, *Enlightened Despotism in Russia, The reign of Elisabeth 1741—1762*, Peter Lang, 1987.

² Dintre lucrările sale menționăm : *Der lipländische Ordenritterstaat und Russland*, Berlin, 1963; *Russland and der Schwelle der Neuzeit*, Berlin, 1972; *Politische Ideologie der russischen Gesselchaft zu beginn der Regierungszeit Katharinas II*, Berlin, 1976; *Der Moskauer Russland*, Leipzig, Wien, 1976; Iwan Grosny „Der Schreckliche”, Berlin, 1978; *Das Kiewer Russland*, Leipzig, 1983.

Mihai Manea

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materialele privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rinduri, trimiterile intrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind materialele, schîmbul de publicații se va trimite pe adresa colectivului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI

REVISTA DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

— SERIA ARTĂ PLASTICĂ

— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

— SÉRIE BEAUX-ARTS

— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Învățămîntul preuniversitar în Evul mediu.
Mișcarea comunală în Europa apuseană.
Imagini spaniole ale epopeii românești conduse de Mihai Viteazul.
Matei Basarab înainte de domnie.
Carte și societate în București la începutul epocii moderne.
Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.
C. A. Rosetti. Mărturii inedite.
Învățămîntul rural în perioada 1859—1918. Începuturi și dezvoltare.
Problemele învățămîntului în Parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor școlare ale lui Take Ionescu.
Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.
Oamenii de știință și viața politică a României.
Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.
Legislația electorală în România după Marea Unire.
Cooperația românească interbelică între deziderate și realități.
Tratatul de comerț și navigație româno-englez din 6 august 1930.
Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

RM ISSO 567-630

I. P. Informația

43 356

www.dacoromanica.ro

Lei 15